

Sociologický časopis

Социологический журнал

Sociological Review

Sociologische Zeitschrift

Revue de Sociologie

Redakční kruh :

Jiří Musil
Eva Bártová
Michal Illner
Jiří Linhart
Jiří Ryba
Jan Sedláček
Eduard Urbánek

Adresa : Praha 1, Jilská 1 ;
tel. : 23 19 115, 1. 331, 333

Obsah č. 5/1990

STATI

<i>Hápl M., Charvát F., Pavlík Z.</i> : Společnost a uspořádání reality (část I)	345
<i>Drbohlav D.</i> : Migrační motivace regionální a sídelní preference obyvatelstva v československé a zahraniční literatuře	358
<i>Petrusek M.</i> : Spor o teorii strukturace Anthonyho Giddense v západní sociologii	375
<i>Keller J.</i> : Problém moci v díle A. Giddense a R. Collinse	392

METODOLOGICKÁ RUBRIKA

<i>Řeháková B.</i> : Analýza symetrických tabulek	402
<i>Boguszak M., Matějů P.</i> : K využití Mezinárodní standardní klasifikace zaměstnání (ISCO.) v československé sociologii	418

Z EMPIRICKÝCH VÝZKUMŮ

<i>Rezková M., Čermáková M.</i> : Sociologický výzkum a školství	449
--	-----

RECENZE

<i>Librová H.</i> : J. Cetl, S. Hubík, J. Smajs, Příroda a kultura	456
<i>Karola J.</i> : Polský lexikon religionistiky (Leksykon religioznawczy)	458
<i>Měchurová H.</i> : Francouzská mládež a náboženství	461

ZPRÁVY A INFORMACE

<i>Miltová A.</i> : Symposium „Funkční analýza v sociologické práci“	464
--	-----

ANOTACE

Společnost a uspořádání reality¹

MARTIN HAMPL

Přírodovědecká fakulta UK, Praha

FRANTIŠEK CHARVÁT

Sociologický ústav ČSAV, Praha

ZDENĚK PAVLÍK

Přírodovědecká fakulta UK, Praha

Problematika struktury a vývoje společnosti přitahovala vždy pozornost celé skupiny vědních oborů. Smysl a praktické potřeby tohoto studia se přitom neustále rozšiřovaly. Jestliže v prvních obdobích dominovaly zájmy ideologické a politické, přistupovaly velmi záhy i zájmy ekonomické a v současnosti i zájmy ekologické. To vše vedlo k jakési socializaci, resp. humanizaci většiny – a to i přírodních – vědních disciplín i vědy jako celku a zároveň k zkomplexňování vlastních sociálních věd. Z věcného hlediska pak tento vývoj vedl k rozšiřování pojetí „společnosti“ či „společenských struktur“ a k rozmnožování aspektů jejich hodnocení.

Poněkud zjednodušující ilustrací může být stanovení tří rozsahově odlišných vymezení společnosti: soubor lidí; systém lidí a jejich vzájemných vztahů; systém lidí a jejich vzájemných vztahů k prostředí. „Obvyklé“ sociologické pojetí odpovídá v podstatě druhému vymezení společnosti, avšak již od počátku rozvoje sociologie jako samostatné vědy existovaly dvě zásadně rozdílné koncepte. Zatímco Marx vycházel z ontologického aspektu problematiky, z otázky „co je společnost a jaké jsou její vývojové zákonitosti“, pozitivista Comte preferoval aspekt úzce gnozeologický, resp. metodologický – hlavní otázkou tedy bylo, „co je sociologie“. Proto také marxistický přístup umožňuje specifikovat různé struktury společnosti a umožňuje jejich zařazení do hierarchie celé reality (viz i návaznost základních úrovní studia v pracích Marxe a Engelse – ekonomická teorie – obecná sociální teorie – filozofická teorie), kdežto přístup pozitivistický vede k přílišné analytičnosti a syntézu věcného obsahu nahrazuje snahou po metodologické univerzalitě (ta může dosahovat vysokého stupně abstraktnosti, ale postrádá systematického významového rozlišování). Modifikovaným typem uvedené rozdílnosti je však do značné míry i nestejný charakter makrosociologického a mikrosociologického studia, které se navzájem odlišuje šíří své koncepte a speciálně poměrem k ekonomické problematice. Zatímco makrosociologická hodnocení v zásadě pojímají do sféry svého zájmu i ekonomickou problematiku – ekonomický systém je subsystémem systému společnosti – vystupují v mikrosociologických studiích ekonomické faktory obvykle jen jako vnější podmínky. To má za následek zúžení empirické základny, z níž by měly vycházet sociologické generalizace.

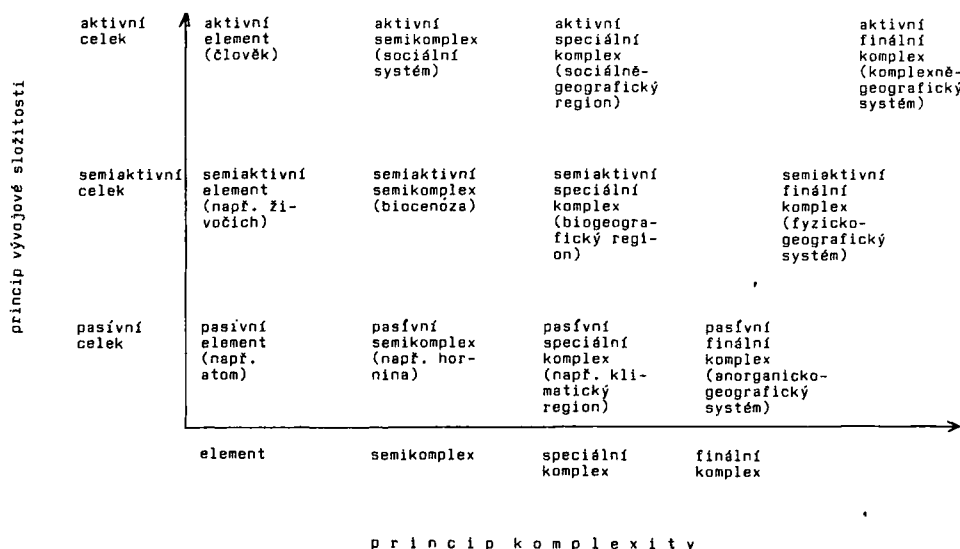
Naznačené problémy nejsou jistě jedinými v sociologických koncepcích, jsou však všeobecně známé. Méně známé či poznávané jsou otázky překračující tradiční rámec sociologických koncepcí, a to především otázky koexistenčních (ve smyslu vnějších, ekologických apod.)

¹⁾ Studie je poněkud doplněnou českou verzí interně vydané práce v angličtině jako příspěvku na 9. Světovém sociologickém kongresu, který se konal v Uppsale ve dnech 14.–19. srpna 1978 [Charvát, Hampl, Pavlík 1978]. V minulých letech nebyla přijata k publikaci. V tomto čísle je uveřejněna I. část.

souvislosti společnosti a přírody. Je tomu tak proto, že dosavadní věda problematiku koexistence kvalitativně různých systémů buď zjednodušovala (vztah společnost – příroda byl hodnocen víceméně jako jednoúrovňová interakce; obdobně tomu bývá i u studia vztahu biologických organismů a prostředí), nebo zcela opomíjela. Také nejvýznamnější, resp. nejzákladnější klasifikace reálných systémů (event. odpovídajících věd) rozlišovala v podstatě jen různé typy elementárních kvalit (přírodní – společenské; resp. anorganické – biologické – sociální), jejich genetické posloupnosti a úrovně složitosti elementárních forem pohybu hmoty. Koexistenční systémy obsahující kvalitativně různé celky nebyly blíže specifikovány a obvykle nebyly vůbec uvažovány. Proto také byla studována především genetická struktura reality – genetické souvislosti byly kritériem druhovosti celků, integrity systémů apod. Tyto skutečnosti vyplývají z převládající analytičnosti dosavadní vědy a z dlouhotrvajícího „nezájmu“ praxe o hlubší ovlivňování prostředí. Udržení tohoto stavu v perspektivě je však nepravděpodobné. Dokládá to mimo jiné i vznik a rozvoj celé řady vědních, event. aplikovaných disciplín zabývajících se prostředím a zejména koexistencí společnosti v prostředí (regionální věda, územní ekonomika, ekistika, různé ekologické disciplíny, urbanismus atd.). Dokládá to však především pozornost, kterou již dnes věnuje společnost ekologickým otázkám, i když jde do jisté míry o určitou módnost této problematiky. Vcelku je však jisté, že význam ekologické problematiky neustále poroste.

Zdůraznění významu diferenciacie (a zpětně integrace) koexistenčních souvislostí reálných systémů vede k odlišení a zároveň ke kombinaci dvou základních struktur reality – genetické a koexistenční. Jestliže se věda dosud soustředila na poznání genetické diferenciacie částí reality, je nezbytné existující poznatky doplnit studiem koexistenčních souvislostí mezi částmi a celkem. Podobně jako můžeme rozlišovat anorganické, biologické a sociální jevy (všeobecně můžeme hovořit o pasivních, semiaktivních a aktivních jevech), můžeme rozlišit i celky elementární, semikomplexní, speciálně komplexní a finálně komplexní. To lze konkretizovat příslušnými posloupnostmi, například anorganická molekula – hornina – litosferický komplex – fyzikogeografický systém – komplexněgeografický systém, nebo člověk – sociální systém – sociálněgeografický systém – komplexněgeografický systém. Podobně lze diferencovat i příslušné vědní obory; fyzika – geologie – fyzická geografie – komplexní geografie, nebo

Schéma 1. Primární klasifikace celků

psychologie – sociologie – sociální geografie – komplexní geografie. Zavedení druhého základního principu diferenciaci a integraci – který zde nazýváme principem komplexity – získáváme možnost nejen složitějšího, ale především adekvátnějšího hodnocení struktury a vývoje reality a v rámci toho i struktury a vývoje společnosti. V druhém případě tím vlastně rušíme zdánlivou homogenitu „systémů obsahujících lidi a jejich interakce“ a nahrazujeme ji specifikací různě komplexních aktivních systémů (tj. systémů obsahujících sociální jevy) i odlišením specifických aktivních systémů na jedné straně a totálně podmíněné společnosti (totálního aktivního systému) na straně druhé. Dvoudimenzní hodnocení struktur a vývojových procesů zároveň umožňuje zpřesnit i pojetí hierarchie složitosti reálných systémů – v dosavadních schématech jak sociologických [např. Parsons 1966], tak i biologických [např. Mather 1955] nebo systémových [např. Boulding 1956] byly genetické a koexistenční úrovně běžně směřovány.

Odlišení koexistenční a genetické struktury reality, zavedení principu komplexity jakožto druhého základního principu diferenciaci a integraci reality, by měla být ovšem věnována větší pozornost. Zaměření této studie je však užší a týká se jen základní klasifikace aktivních systémů. Podrobnější řešení celé problematiky diferenciaci a integraci reality je však obsaženo v jiných pracích, na které zde odkazujeme [Hampl 1971; Hampl, Pavlík 1976; Pavlík 1981; Hampl 1989]. V zájmu větší názornosti pak jen připojujeme schéma klasifikace reálných systémů podle dvou základních dimenzí diferenciaci a integraci převzaté z těchto prací.

V následujícím sledování se soustředíme na dvě hlavní otázky. Prvou je vypracování základní klasifikace aktivních systémů z hlediska jejich struktur a na ně vázaných vztahů. V této části je zdůrazňována především koexistenční diferenciaci společnosti. Druhá část studie je určitým pokusem o integraci hodnocení diferenciaci prostřednictvím charakterizace vývoje koexistenční struktury společnosti, tj. společnosti v její vnitřní, vnější a především pak totální podmíněnosti. Vzhledem k širší vybrané problematice i nedostatečné a zároveň nerovnoměrné empirické základně půjde především o diskusi a určité uspořádání relativně jednoduchých charakteristik, dokumentovaných, resp. ilustrovaných vybranými příklady.

Klasifikace struktur a vztahů aktivních systémů

Prvotní orientaci v sledované problematice poskytne nejlépe specifikace základních typů struktur, resp. systémů, v nichž jsou obsaženy sociální jevy. Jednoduchou aplikací systémového přístupu při současném omezení hodnocených vztahů jen na vztahy koexistenční dostaneme několik typů systémů. Při této klasifikaci rozlišujeme následující prvky a vztahy:

S – soubor lidí jakožto sociálních prvků

N – soubor přírodních prvků

s – sociální vztahy, tj. vztahy mezi sociálními prvky relativně nezávislé na vnějším prostředí (třídní vztahy apod.)

ēs – ekosociální vztahy, tj. vztahy sociálních prvků relativně podmíněné vnějším prostředím (vztahy v systému osídlení apod.)

e – ostatní ekologické vztahy sociálních jevů, tj. vztahy sociálních a přírodních prvků

n – vztahy přírodních prvků, tj. především přírodní ekologické vztahy

Dále rozlišujeme soubor sociálních prvků prostřednictvím specifikace tří typů vlastností těchto prvků:

S_s – soubor lidí charakterizovaných vlastnostmi uplatňujícími se v sociálních vztazích

S_{es} – soubor lidí charakterizovaných vlastnostmi uplatňujícími se v ekosociálních vztazích

S_e – soubor lidí charakterizovaných vlastnostmi uplatňujícími se v ostatních ekologických vztazích

Kombinací uvedených prvků a vztahů dostáváme dvě základní posloupnosti vyjadřující charakter koexistenčních souvislostí sociálních prvků :

$$a) (S) \subset (S, \bar{s}) \subset (S, \bar{s}, \bar{e}\bar{s}) \subset (S, N, \bar{s}, \bar{e}\bar{s}, \bar{e}, \bar{n})$$

Jednotlivé systémy lze pojmenovat takto : soubor lidí – společnost v užším pojetí – společnost v širším pojetí – realita.

Uvedené pořadí odpovídá postupné totalizaci pojetí společnosti.

$$b) (S) \not\subset (S_s, \bar{s}) \not\subset (S_{es}, \bar{e}\bar{s}) \not\subset (S_e, N, \bar{e})$$

Príslušné systémy můžeme v tomto případě odlišit takto : soubor lidí – sociální systém – sociálněgeografický systém – komplexněgeografický systém, resp. elementární aktivní systém – semikomplexní aktivní systém – speciálně komplexní aktivní systém – finálně komplexní aktivní systém. Na rozdíl od předchozí posloupnosti nedochází zde tedy k jednosměrnému obsahovému rozšiřování systémů, nýbrž k specifikaci systémů obsahujících sociální prvky při různých komplexních úrovních jejich koexistence. V tomto smyslu je také nutno přísně rozlišovat stupeň totálnosti (všeobsažnosti) systémů od stupně jejich komplexity, který specifikuje pouze určité výsledné struktury odpovídající nejvyšší dosažené úrovni kvalitativní různorodosti obsažených prvků a podmíněnosti jejich vztahů. Proto také při postupném zkomplexňování aktivních systémů nenastává vztah inkluze ; tento vztah však nastává – s výjimkou východisek obou posloupností – mezi odpovídajícími stupni komplexního a totálního : $(S_s, \bar{s}) \subset (S, \bar{s}), (S_{es}, \bar{e}\bar{s}) \subset (S, \bar{s}, \bar{e}\bar{s}), (S_e, N, \bar{e}) \subset (S, N, \bar{s}, \bar{e}\bar{s}, \bar{e}, \bar{n})$.

Každému systému určitého stupně komplexity je tedy možno přiřadit širší systém vnitřních podmíněností odpovídající příslušnému stupni totálnosti. Plně totální podmíněnost je ovšem vyjádřena až pozicí dílčího systému v realitě celé.

Zatímco tedy prvá posloupnost dokazuje všeobecnou souvislost jevů a odráží zmnožení vnitřních struktur v závislosti na zvyšování celkovosti a všeobsažnosti systémů, je druhá posloupnost výrazem relativní autonomie různých komplexních struktur. Poznání specifčnosti různých komplexních struktur je přitom východiskem i pro poznání struktur relativně totálních, takže se mu budeme věnovat přednostně (v zásadě tedy tvrdíme, že bez poznání „komplexního“ nelze vytvářet poznání totální, resp. relativně všestranné poznání – s tím ovšem, že poznání „elementárního“ bylo již vědou do značné míry uskutečněno). Dříve však než přistoupíme k hlubší specifikaci, je nezbytné doplnit předchozí definice, neboť tyto vycházely ze zjednodušených a objektivní složitost reality nedostatečně vyjadřujících rozlišení. Uvedme proto alespoň některá doplnění. Především je třeba zdůraznit pouze relativní održitelnost a rozlišitelnost jednotlivých typů vztahů i jednotlivých typů vlastností sociálních prvků. Tomu odpovídá i složitá hierarchizace aktivních systémů a smíšená podmíněnost jejich integrity (ta je sociální, ekosociální i ekologická).

Účelové vymezení prvků a jejich vazeb je však při každém speciálním hodnocení nezbytné. Příkladem může být politická ekonomie, která zkoumá „výrobní síly“, avšak pouze z hlediska jejich některých vlastností, z hlediska jejich uplatnění ve výrobních vztazích. Přitom je samozřejmé, že struktura a vývoj výrobních sil je výsledkem i ekosociálních a ekologických souvislostí. V případě studia sociálních jevů a procesů vyvstává však ještě jeden vážný problém, a to vyjasnění vztahů sociálního a biologického. Toto rozlišení nebylo v předchozím

hodnocení zahrnuto v zájmu zjednodušení výkladu i vzhledem k potřebě objasnění rozdílů v totálním a komplexním pojetí aktivních systémů. Při řadě otázek je však rozlišení biologických a sociálních podmíněností velmi důležité. Vhodným a současně významným příkladem je specifikace demografických systémů na jedné straně a sociálních systémů (úzeji vymezených sociálních systémů) na straně druhé. Formálně přesné odlišení obou systémů by vyžadovalo specifikaci vlastností souboru lidí realizovaných v úzce chápaných sociálních vztazích (S_{s1}) a ve vztazích demografických (S_{s2} , resp. S_d) při současném odlišení biologických a sociálních vztahů ($\bar{s}_s$, $\bar{s}_b$) a jejich demografické a vlastní sociální kombinace. Čistě účelová definice by však patrně mnoho nevyřešila, a proto je vhodnější zdůraznit tyto objektivní skutečnosti: v podstatě platí, že u demografických vlastností sociálních prvků a u demografických vztahů je „váha“ biologického vyšší a v procesu vývoje se snižuje pomaleji než u vlastních sociálních vztahů, resp. odpovídajících vlastností sociálních prvků. Z hlediska našeho sledování je pak důležité, že koexistenční vztahy, které jsou primárně podmíněné biologickými faktory, jsou – v porovnání se vztahy primárně podmíněnými sociálně – poměrně jednoduché, málo významné i málo četné. Proto také k výraznému uplatnění biologických faktorů a k relativnímu souladu jejich působení a působení faktorů sociálních dochází jen u elementárních aktivních systémů, tj. u souboru lidí. Z těchto důvodů si v dalším sledování všimneme blíže vztahu biologického a sociálního právě u elementárních aktivních systémů.

V zásadě lze tedy konstatovat, že diferenciaci a integraci reálných systémů je velmi složitá a její formálně přesné vyjádření není zatím možné. Proto chápeme předchozí specifikaci různých komplexních systémů (členění b) jen jako ilustrativní a příslušné definice (specifikace vnitřních prvků a vztahů) nekvalifikujeme jako jednoznačné vymezení, nýbrž jen jako vyjádření relativního převládání, resp. relativní dominantnosti určitých prvků a vztahů v příslušné struktuře. Přehled různých komplexních typů aktivních systémů a jejich výchozí charakterizace shrnujeme v následujícím přehledu. Charakteristiky jsou v dalším textu ilustrovány vybranými konkrétními příklady.

1. Elementární aktivní systémy

Soubor lidí lze při nejredukovanějším pojetí – redukce se vztahuje především na koexistenční (tj. ekologické v širším slova smyslu) vztahy lidí – kvalifikovat jako relativně homogenní soubor elementů. Podstata integrace systému tohoto typu není pak koexistenční, nýbrž genetická. Primární podmínkou homogenity lidí je biologická druhovost, která je vlastně jen rozvinuta sociálními podmíněnostmi do kvalitativně vyšší formy. Homogenita se uplatňuje u vlastností a předpokladů vyplývajících z vnitřní struktury jednotlivých lidí. Proto jsou všichni lidé „podobní“ z hlediska svého reprodukčního chování, z hlediska požadavků na sociální uplatnění, pracovitosti, požadavků na prostředí apod. Hodnotíme-li prostřednictvím statistického rozložení soubor lidí podle uvedených aspektů, získáme obvykle rozložení blízké se unimodálnímu symetrickému rozložení. V těch případech, kdy soubor lidí je relativně heterogenní, jde pak v podstatě vždy o vliv vnějších podmíněností a nemá trvalý charakter, např. dočasná heterogenizace obyvatelstva z hlediska intenzity reprodukce.

Vlastnosti vázané na vnitřní podstatu lidí lze blíže rozlišit do dvou typů odpovídajících jednak biologické a jednak sociální homogenitě lidského druhu. Toto odlišení je ovšem určitou abstrakcí, neboť obě složky jsou integrovány jedinečností konkrétního nositele. Přesto však v různých charakteristikách lidí jsou „váhy“ biologického a sociálního různé. Podle toho lze tedy dále specifikovat:

- lidskou populaci jakožto soubor ve své podstatě biologických elementů

– obyvatelstvo jakožto soubor ve své podstatě sociálních elementů.

Pokusme se dále o určení rozdílnosti vlastností vázaných na biologickou a na sociální podstatu vnitřní struktury lidí. Toto odlišení by bylo jistě nejvhodnější dokumentovat rozdílnostmi mezi biologickými a sociálními charakteristikami lidí; totéž je však možné uskutečnit i u charakteristik populační reprodukce, pojmem-li ji širším způsobem. Primární vlastnosti lidí z hlediska jejich reprodukce mají pochopitelně biologickou podmíněnost a jako takové jsou i relativně stabilní – příkladem je plodivost a úmrtnost. Skutečnost, že míry specifické úmrtnosti nebo specifické plodnosti vykazují změny, jsou pak v zásadě jen důsledkem vnějších podmínek (vnějších z hlediska vnitřní biologické podstaty lidí) – např. vědomá regulace plodnosti je důsledkem především sociálních podmínek. „Biologické“ se zde tedy uplatňuje jako stabilní potenciál, kdežto „sociální“ jako nestabilní využívání tohoto potenciálu. Zároveň platí, že „sociální“ je podmíněno především pozicí lidí ve společnosti a nikoliv jen vnitřní sociální podmíněností lidských individuí. V širším a v kvalitativně vyšším pojetí reprodukce obyvatelstva, tj. reprodukce nikoliv jen v biologickém, nýbrž i v sociálním pojetí, zjistíme řadu dalších charakteristik. Sociální reprodukce lidí není totiž zajištěna pouhým rozením a umíráním, nýbrž i vychováváním, vzděláváním atd. Úroveň „vychovávání“ lidí je přitom podmíněna opět na jedné straně biologickým potenciálem (IQ apod.) a sociálními podmínkami na straně druhé. Možnosti reprodukce využívání biologického potenciálu jsou však v tomto případě podstatně rozmanitější a variabilnější. Zatímco u biologické reprodukce se v zásadě nemění schopnost „reprodukování“ – ta může být vlastně jen dodatečně ovlivňována (plánované rodičovství je jen omezenou realizací určitého počtu možností) – lze u aktivizace biologického potenciálu ve sféře sociální do určité míry realizovat změny i v tomto potenciálu samotném. Celkově lze tedy konstatovat, že realizace biologického potenciálu pro biologické činnosti je málo proměnlivá a má pouze druhotnou povahu, kdežto realizace biologického potenciálu pro sociální činnosti je vysoce proměnlivá a ovlivnitelná. Toto odlišení pak vyjadřuje podstatu rozdílnosti mezi populací a obyvatelstvem, resp. mezi biologickými a sociálními charakteristikami lidí.

2. Semikomplexní aktivní systémy

Vzájemné a na vnějším prostředí relativně nezávislé vztahy lidí vytvářejí z jejich souboru i specifický systém, který již vykazuje částečnou komplexitu – sociální systém. Zvláštností tohoto systému je nejen to, že příslušné vztahy lidí, resp. jejich dílčích skupin jsou aktivní, mají znaky kooperativnosti vedoucí k dělbě funkcí atd., avšak i to, že jde o systém tvořený elementy téhož druhu. Pomineme-li případy kolektivních forem života některých organismů – navíc případy vcelku vzácné a z hlediska rozsahu kolektivů velmi omezené – jsou lidé jediným druhem (ve smyslu biologického druhu), který žije v intenzivní vzájemné koexistenci a vytváří tak nejen geneticky, ale i koexistenčně integrovaný systém. Podmínkou fungování tohoto systému je jeho vnitřní hierarchie, a tedy i nezbytná heterogenita a nerovnoměrnost (pyramidální, resp. hierarchická struktura). Proto také zjišťujeme při hodnocení uplatnění jednotlivých lidí v sociálním systému značnou nerovnoměrnost: např. z hlediska významnosti funkcí nebo příjmové úrovně vykazuje soubor lidí obvykle asymetrické nebo přechodné rozložení. V důsledku primární homogenity lidí a jejich progresivního rozvoje nemůže však být tato nerovnoměrnost – alespoň ve většině znaků – trvalá, přičemž vždy musí příslušný soubor vykazovat v některých znacích i relativní homogenitu. Z toho dále vyplývá, že sociální systém je vnitřně relativně heterogenní, že však heterogenita souboru příslušných prvků je poměrně omezená (týká se především těch znaků, které jsou významné pro pokrok na daném stupni vývoje) a ve svých specifických formách obvykle jen dočasná. Hierarchizace systémů

a odpovídající heterogenita souboru lidí je vlastně neustále reprodukována, přičemž primární nerovnoměrnosti mezi lidmi jsou překonávány (např. homogenizace podle spotřeby potravin nebo oděvů) a nahrazovány nerovnoměrnostmi vývojově vyššího stupně (např. heterogenizace podle vybavenosti obyvatelstva automobily). Sociální systém je tedy vlastně „v něčem homogenní a v něčem heterogenní“. Tím je také zajištěno nejen udržení, ale i rozvíjení homogenity souboru lidí na jedné straně a současně i vnitřní hierarchie a heterogenity jejich koexistenční struktury (koexistenční z hlediska vztahů lidí v rámci sociálního systému) na straně druhé.

Zvláštní poznámku je nutno konečně věnovat rozdílům v měnitelnosti heterogenity různých charakteristik lidí, jakožto „členů společnosti“ a problému relativní trvanlivosti či dočasnosti této heterogenity. Skutečnost, že heterogenita například ve spotřebě potravin je ve vyspělých státech víceméně překonána, je všeobecně známa, stejně tak v socialistickém zřízení byla do jisté míry prosazována snaha o relativní homogenizaci v celkové životní úrovni. Je však možno nalézt i takové znaky, které vykazují relativně trvalou heterogenitu, tj. především znaky vázané na organizační strukturu společnosti. Diferenciace lidí z hlediska podílu na řízení společnosti je pak možno kvalifikovat jako trvale heterogenní s tím ovšem, že samotná biologická reprodukce lidí, proces výběru vedoucích pracovníků, všeobecné rozšiřování účasti lidí ve výběru vedoucích pracovníků apod., jsou z hlediska individuálních lidí jakýmsi „dodatečným osvobozením“ od nerovnoměrnosti diferenciace sociálního systému a zároveň i dokladem toho, že ve vztahu k individuálním lidem není tato nerovnoměrnost trvalá, nýbrž dočasná a změnitelná.

3. Speciální komplexní aktivní systémy

Společnost v širším pojetí není vytvářena jen úzce chápanými vzájemnými vztahy lidí (sociální vztahy), nýbrž i jejich vztahy podmíněnými vnějším prostředím, které jsme označili jako vztahy ekosociální. Oba typy vztahů lidí a jejich dílčích skupin je možno specifikovat jako dvě relativně autonomní struktury společnosti. Jestliže sociální vztahy integrují soubor lidí v sociální systém (vnitřní struktura společnosti), pak vztahy ekosociální integrují soubor lidí v systém sociálněgeografický (vnější struktura společnosti, tj. systém osídlení v širokém pojetí). Také tento systém je vlastně tvořen pouze sociálními jevy, avšak vztahy těchto jevů, jejich uspořádání apod. jsou podmíněny komplexněji, tj. všestrannou koexistencí lidí, jejich dílčích skupin i celé společnosti v konkrétním prostředí a v konkrétním systému vztahů k tomuto prostředí. Dílčími složkami sociálněgeografického systému jsou proto relativně komplexně podmíněné jednotky – sídla, regiony apod. Systém těchto jednotek je vnitřně heterogenní a hierarchizovaný, a to v podstatě ve všech velikostních znacích. Podle nerovnoměrnosti ve velikosti sídel i jiných sociálněgeografických jednotek a podle vývoje jejich rozrůznění víme, že zmíněná heterogenita není dodatečně měněna na homogenitu, jak tomu je u diferenciace lidí v rámci sociálního systému. Zároveň je známé, že tato heterogenita se v podstatě neustále stupňuje, i když v dlouhodobém pohledu především prostřednictvím výměny svých forem (např. nahrazování koncentrace obyvatelstva koncentrací pracovních příležitostí v progresivních oborech). Vcelku lze tedy konstatovat, že sociálněgeografický systém vykazuje vyšší heterogenitu než systém sociální a že tato heterogenita se v procesu vývoje dále zvyšuje. I tak je však možné označit tuto heterogenitu za částečně omezenou, a to ve smyslu, že společným znakem všech sociálněgeografických jednotek určitého typu je vždy dosažení jakési kritické či minimální velikosti. Tak například malých sociálněgeografických regionů (měřeno počtem obyvatel) je vždy největší počet, avšak sociálněgeografické regiony bez obyvatelstva nemohou existovat – aby se vytvořil sociálněgeografický region (nebo sídlo

apod.), musí dojít k integraci určitého minimálního či kritického počtu obyvatelstva. Zmíněná kritická velikost odpovídá v podstatě modu v daném rozložení a je vždy vyšší než nula; četnost případů se ovšem od modu snižuje ve směru k nule velmi rychle, takže při celkové generalizaci se celé rozložení jeví jako pozitivně krajně asymetrické. Výrazem určité homogenity sociálněgeografických systémů jsou dále i některé shodné charakteristiky strukturální, obecně integrační principy apod.

4. *Finální komplexní aktivní systémy*

Posledním typem systému je vlastně celá realita, resp. její nejsložitější části, v nichž se vyskytují sociální jevy. Tyto celky by bylo možno označit jako komplexněgeografické systémy nebo přímo jako komplexní strukturu „prostředí“. Z hlediska souboru sociálních jevů je pak možno identifikovat tuto strukturu nejjednodušeji prostřednictvím rozložení obyvatelstva. V tomto případě jde o strukturu s heterogenitou nejvyššího stupně – míst bez obyvatelstva je nejvíce, a proto krajně asymetrické rozložení je zde plně rozvinuto – zároveň o strukturu, jejíž heterogenita se v procesu vývoje dále umocňuje, i když do určité míry v důsledku výměny forem nerovnoměrnosti (např. nejprve nabývá na významu prohlubování nerovnoměrnosti v rozmístění samotného obyvatelstva a později se stává významově primární rozrůznění v úrovni koncentrace různých funkcí, rozrůznění, které je v podstatě závislé na progresivitě těchto funkcí).

Z provedené specifikace základních typů aktivních systémů celkově vyplývá, že s postupným zvyšováním komplexity systémů se zvyšuje jejich vnitřní různorodost, nerovnoměrnost a hierarchičnost. V závislosti na změnách úrovně komplexity aktivních systémů se přitom mění i další významné charakteristiky. Z těch je nejpodstatnější inverzní vztah vnitřní diferenciací systémů z hlediska principu řádovosti (hierarchizace typu mikrosystém – mezosystém – makrosystém, která je vlastně sekundárním doplněním diferenciací z hlediska komplexity systémů) a z hlediska principu druhovosti (ve smyslu geneticky podmíněné homogenity jevů, např. lidský druh – lidské rasy apod.). Zatímco elementární aktivní systém v zásadě představuje soubor postrádající vnitřní hierarchizaci, je sociální systém již výrazně diferencován podle principu řádovosti, i když je zde současně významná diferenciací do funkčně homogenních komponentů (ekonomická sféra, kulturní sféra apod.), do relativně stejnorodých sociálních tříd atd. U sociálněgeografických a u komplexněgeografických systémů je pak řádovostní diferenciací ve vnitřní organizaci dominantní.

Příklady

Předchozí klasifikaci aktivních systémů z hlediska úrovně komplexity je vhodné ilustrovat několika konkrétními příklady. Pro hodnocení diferenciací vybraných souborů a znaků je použito statistické rozložení četností. Vždy je vymezeno 8 nestejných variačních skupin, určených poměrem k průměru (prostý aritmetický průměr): hranice intervalů jsou určeny $1/8$, $1/4$ a $1/2$ průměru, průměrem, dvojnásobkem, čtyřnásobkem a osminásobkem průměru. Tímto způsobem lze přesněji srovnávat různý stupeň heterogenity komplexních systémů, resp. jejich souborů. Celkovou charakteristikou této heterogenity je ukazatel „nerovnoměrnosti“ odpovídající trojnásobku podílu 1. a 8. skupiny + dvojnásobku podílu 2. a 7. skupiny + podílu 3. a 6. skupiny (rozložení četností je vyjádřeno v procentech).

Pro charakterizaci vnitřní heterogenity souboru elementárních aktivních systémů byl vybrán jako reprezentativní ukazatel počet zemřelých na 1000 obyvatel, neboť v tomto případě je rozhodující vnitřní podmíněnost lidí, a tedy homogenita jejich souboru, zatímco vnější podmínky, a to i sociální, mají omezenější význam. Byly sledovány čtyři soubory:

- a) 17 států kapitalistické Evropy (včetně Turecka, ale bez malých států, jako Lucembursko nebo Island).
Údaje se vztahují k roku 1974.
- b) 32 afrických států (bez Jihoafrické republiky a tehdejší Rhodesie) – údaje pro rok 1974.
- c) 50 států v rámci USA (District of Columbia byl spojen s Marylandem) – údaje pro rok 1974.
- d) 27 světových regionů vymezených statistikou OSN – údaje k roku 1974 (tab. 1).

Výsledky jednoznačně potvrzují předpokládanou homogenitu sledovaných souborů z hlediska vybraného znaku – průměrná nerovnoměrnost činí pouze 1,3. Obdobné výsledky bychom získali i při hodnocení různých druhů sociálních předpokladů lidí – schopnost vzdělávání, předpoklady pracovní produktivity apod. V této souvislosti je možné odkázat i na práci Thorndikeho (1928) dokazující homogenitu lidské populace z hlediska inteligenčního potenciálu.

Druhé hodnocení se týká diferenciací aktivních semikomplexů, tj. vlastních sociálních systémů a jejich souborů. Vybranou charakteristikou je zde HNP/obyv. (resp. příjem na obyvatele v případě USA), který z dosažitelných charakteristik nejcelkověji odráží sociální a ekonomickou vyspělost. Byly sledovány stejné soubory jako v předchozím případě, kromě souboru d). Údaje se však vztahují v případě USA k r. 1975 a v případě afrických zemí k r. 1967 (tab. 2).

V těchto případech již zjišťujeme poměrně značnou heterogenitu, i když její úroveň je u různých souborů rozdílná – průměrná nerovnoměrnost činila 18,3, avšak v případě vnitřní diferenciací USA, jakožto integrovaného sociálně-ekonomického systému byla nulová. To dokládá určitou heterogenitu aktivních semikomplexů a současně nepravdivost a do značné míry i proměnlivost její úrovně. Jinou vhodnou charakteristikou těchto systémů je i rozrůznění domácností, resp. rodin z hlediska úrovně příjmů. Z jiné formy rozložení četností bylo možno přibližně rekonstruovat rozložení používané v tomto sledování pro domácnosti v ČSFR (výsledky mikrocenzu v r. 1970) a pro rodiny v USA (k r. 1974). V prvním případě činila nerovnoměrnost 13 a v druhém případě 43. V zásadě je možno konstatovat, že i tyto výsledky rovněž potvrzují výše uvedené hodnocení.

Konečně třetí soubor hodnocení se vztahuje k sociálněgeografické a komplexněgeografické diferenciaci, tj. k speciálně a finálně komplexním aktivním systémům. Obě diferenciací prozatím neodlišujeme vzhledem k relativně plně komplexní podmíněnosti vlastní sociálněgeografické diferenciací. Reprezentativní charakteristikou je v tomto případě hustota zalidnění. Zároveň však připojujeme i charakteristiky geografické diferenciací dříve hodnocených znaků – počet zemědělných, HNP nebo příjem obyvatelstva na jednotku plochy. Při diferenciaci v územní intenzitě zalidnění jsou sledovány stejné soubory jako při prvním hodnocení – údaje se vztahují vesměs k roku 1974 (tab. 3).

Tabulka 1. Diferenciace vybraných souborů z hlediska úmrtnosti obyvatelstva

Soubor	1	2	Relativní četnosti podle skupin						Nerovnoměrnost
			3	4	5	6	7	8	
a)				52,9	47,1				0
b)			3,1	40,6	56,3				3,1
c)			2,0	46,0	52,0				2,0
d)				59,3	40,7				0

Tabulka 2. Diferenciace vybraných souborů podle ekonomické úrovně

Soubor	1	2	Relativní četnosti podle skupin						Nerovnoměrnost
			3	4	5	6	7	8	
a)	–	5,9	11,8	23,5	58,8	–	–	–	23,6
b)	–	–	21,9	34,4	37,5	3,1	3,1	–	31,2
c)	–	–	–	52,0	48,0	–	–	–	0

Tabulka 3. Diferenciace vybraných souborů z hlediska hustoty obyvatelstva

Soubor	Relativní četnosti podle skupin								Nerovnoměrnost
	1	2	3	4	5	6	7	8	
a)	11,8	5,9	11,8	35,3	17,6	17,6	–	–	76,6
b)	18,75	15,65	18,75	18,75	21,9	3,1	–	3,1	118,7
c)	18,0	12,0	22,0	24,0	12,0	4,0	8,0	–	120,0
d)	11,1	22,2	14,8	14,8	26,0	7,4	3,7	–	107,3

Charakteristiky diferenciace prvních tří souborů podle ukazatele počet zemědělných na km² v r. 1974 jsou následující (tab. 4).

Obdobné charakteristiky podle ukazatele HNP/km² soubor a) v r. 1974, soubor b) v r. 1967, resp. příjem obyvatelstva km², soubor c) v r. 1975 jsou pak tyto: (tab. 5).

Všechna hodnocení geografické diferenciace prokázala mimořádnou úroveň heterogenity. Úroveň nerovnoměrnosti se pohybovala v rozmezí 76,6–140,6 a byla tedy výrazně vyšší než u aktivních semikomplexů. Určité doplnění však vyžaduje hodnocení geografické diferenciace z hlediska odlišení heterogenity speciálně komplexních (sociálněgeografické systémy) a finálně komplexních aktivních systémů (komplexněgeografické systémy). Při klasifikaci těchto systémů byla konstatována vyšší heterogenita finálních komplexů vzhledem k existenci relativních shodností sociálněgeografických systémů ve strukturálních znacích a vzhledem k nezbytnosti dosažení určité velikosti sociálněgeografických systémů (naproti tomu u komplexněgeografické diferenciace se setkáváme s nulovými jednotkami). Tyto skutečnosti lze konkretizovat na diferenciaci určitého souboru sociálněgeografických systémů: pracovní mikroregiony v ČR (vymezené podle kritéria převládajícího směru vyjížďky za prací v r. 1961; počet obyvatel se vztahuje k r. 1967; celkem bylo vymezeno 193 mikroregionů). Diferenciace tohoto souboru byla hodnocena jednak podle populačních velikostí mikroregionů, jednak podle stupně koncentrace obyvatelstva do regionálního střediska (jakožto strukturální charakteristiky). V prvním případě dosahuje nerovnoměrnost hodnoty 84,4, v druhém případě pouze 25,5. Zároveň je možno konstatovat, že při hodnocení komplexněgeografické diferenciace by měly být zahrnuty do sledování všechna sídla jakožto potenciální střediska mikroregionů: většina sídel by si žádný pracovní mikroregion nevytvořila, takže největší četnost by byla v prvé skupině (převládající počet nulových jednotek) (tab. 6).

Výchozí klasifikace struktur aktivních systémů je do jisté míry pouze statickým vystižením jejich koexistenční diferenciace. Je proto nezbytné pokusit se o určitou dynamizaci hodnocení

Tabulka 4. Diferenciace vybraných souborů podle charakteristiky „počet zemědělných na km²“

Soubor	Relativní četnosti podle skupin								Nerovnoměrnost
	1	2	3	4	5	6	7	8	
a)	11,8	5,9	17,6	29,4	11,8	23,5	–	–	88,3
b)	6,2	18,8	12,4	28,2	28,2	3,1	3,1	–	87,9
c)	20,0	10,0	24,0	26,0	8,0	6,0	6,0	–	122,0

Tabulka 5. Diferenciace vybraných souborů podle charakteristik územně ekonomické intenzity

Soubor	Relativní četnosti podle skupin								Nerovnoměrnost
	1	2	3	4	5	6	7	8	
a)	17,6	17,6	11,8	17,6	11,8	23,6	–	–	123,4
b)	21,9	25,0	15,6	18,8	15,6	–	–	3,1	140,6
c)	20,0	16,0	24,0	18,0	8,0	6,0	8,0	–	138,0

Tabulka 6. Diferenciace pracovních mikroregionů v ČR podle vybraných charakteristik

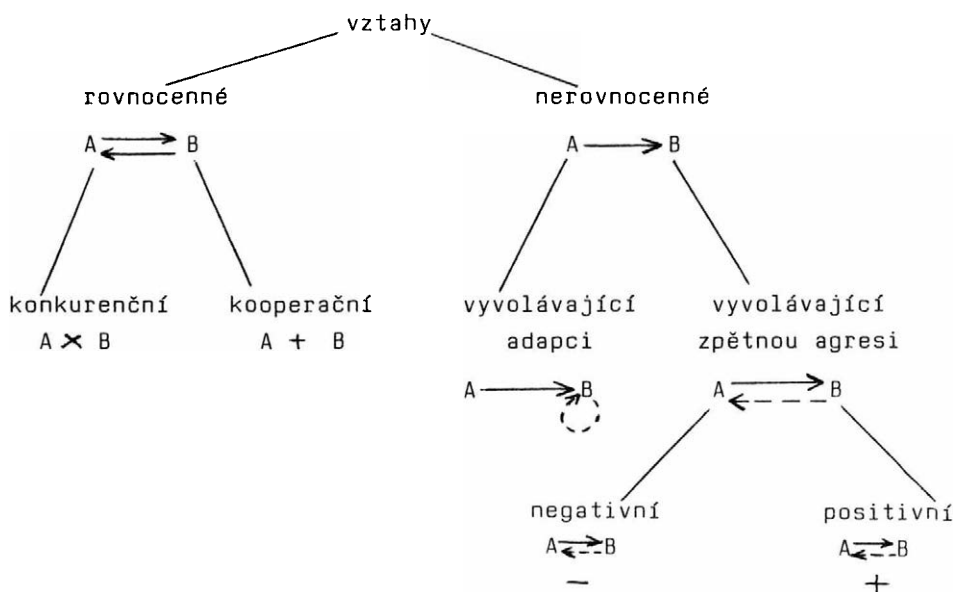
Ukazatel	Realtivní četnosti podle skupin								Nerovno- měrnost
	1	2	3	4	5	6	7	8	
Počet obyv.	0,5	14,5	33,7	29,6	14,0	5,7	0,5	1,5	84,0
Poměr počtu obyv. zázemí a střediska	–	3,5	13,5	40,5	37,5	5,0	–	–	25,5

koexistenčních struktur, a tedy o stanovení charakteristik jejich vzájemných interakcí a jejich dialektické podmíněnosti. Takovéto hodnocení je ovšem vhodnější spojit se sledováním vývojové problematiky; určité výchozí charakteristiky je však možné stanovit – alespoň všeobecným způsobem – již v návaznosti na předchozí klasifikaci struktur. Z této klasifikace především vyplývá, že věcným obsahem koexistenční dialektiky společnosti je protiklad relativní homogenity lidského druhu a relativní heterogenity prostředí jeho existence. Opakování výskytu jevů určitého typu v rozmanitých podmínkách je tak výchozím zdrojem změn lidského druhu i samotného prostředí. Nejpodstatnějším výrazem této interakce je samotné formování společnosti jakožto kvalitativně zcela nového reálného systému, systému integrovaného současně geneticky i koexistenčně. K podobné integraci totiž v přírodním prostředí nedochází – jak již bylo uvedeno, žádný biologický druh nevytváří koexistenčně integrovaný systém a žádný biologický druh nemá v zásadě možnost, resp. schopnost výraznějšího aktivního působení na prostředí, resp. výraznějšího pozměňování prostředí.

Vytvoření a rozvoj společnosti v jejím širokém pojetí je tedy možné kvalifikovat jako výsledek interakce homogenního souboru lidí a heterogenního systému prostředí. Proto také charakter struktury společnosti je částečně heterogenní, proto dochází k formování vnitřní (interakce homogenního souboru lidí a relativně heterogenního systému společnosti) a vnější (interakce částečně heterogenního systému společnosti a plně heterogenního systému prostředí) struktury společnosti, proto je stupeň heterogenity vnitřní a vnější struktury odlišný atd. Z postupné heterogenizace koexistenčních struktur aktivních systémů v závislosti na zvyšování jejich komplexity, resp. komplexity jejich podmíněností vyplývá však i obecný charakter vzájemných interakcí těchto struktur. V zásadě lze konstatovat, že relativně komplexní struktury „heterogenizují“ struktury relativně nekomplexní a opačně, že relativně nekomplexní struktury „homogenizují“ struktury relativně komplexní. Výsledkem této interakce není ovšem změna primárního charakteru příslušných struktur, nýbrž jen jejich sekundární a časově omezené pozměňování vyvolávající reprodukci původních struktur na kvalitativně jiné, a to obvykle vyšší úrovni. Pouhé rozlišení úrovně homogenity, resp. heterogenity různých struktur aktivních systémů a navazujících vztahů neumožňuje ovšem specifikaci řady podstatných kvalitativních charakteristik těchto vztahů. Pokusme se proto o určitou klasifikaci samotných vztahů. Všeobecně je možno hodnotit vztahy sledovaných systémů i jejich prvků jako vztahy aktivní. Možnosti této aktivity jsou však různé. Při nejjednodušší typizaci lze vycházet ze dvou hlavních aspektů: vztah je vázán buď na relativně rovnocenné, nebo na relativně nerovnocenné struktury, resp. systémy; vztah je relativně nepřátelský nebo relativně přátelský. Podle toho rozeznáváme vztahy rovnocenné a nerovnocenné a vztahy konkurenční a kooperační a jejich vzájemné kombinace. Vzhledem k vývojové

dynamičnosti aktivních systémů je typizace konkrétních vztahů z vlastního strukturálního hlediska velmi problematická – charakter vztahů je historicky proměnlivý – takže v této části se omezíme jen na všeobecné rozlišení. Právě pro historickou měnitelnost charakteru vztahů budeme však dále členit nerovnocenné vztahy z hlediska stupně této nerovnocennosti: zjednodušeně můžeme rozlišit případy relativně silné nerovnocennosti, které umožňují pouze přizpůsobování „slabšího partnera“ – jde tedy o adaptaci – nebo o případy relativně slabé nerovnocennosti, při nichž dochází k zpětnému ovlivňování silnějšího partnera slabším, takže je možno hovořit o zpětné agresi. Zpětnou agresi pak dále členíme na negativní (sekundární konkurence) a na pozitivní (sekundární kooperace). Z kombinací uvedených rozlišení dostáváme následující klasifikační schéma vztahů: (schéma 2).

Schéma 2. Klasifikace vztahů aktivních systémů

Z uvedených typů vztahů mají z hlediska formování a rozvíjení společnosti největší význam vztahy kooperační, neboť tyto vztahy v podstatě odlišují společnost od přírodních systémů, podmiňují vyšší efektivnost aktivních systémů, jsou kardinálně novým a kvalitativně nejvyšším principem organizace reálných systémů. Co je však příčinou vzniku kooperativních vztahů? Protože je to společnost, u níž dochází k vytváření kooperačních vztahů, a protože společnost představuje jakéhosi prostředníka mezi homogenitou lidského druhu a heterogenitou vnějšího prostředí, můžeme z hlediska koexistenční struktury reality označit vzájemnou interakci homogenního souboru vývojově nejvyšších elementů, tj. lidí a heterogenního systému jejich prostředí jako primární dialektickou podmíněnost vytváření a fungování kooperativního společenského systému. Kooperativnost tohoto systému není ovšem univerzální. V podstatě můžeme konstatovat, že jde o spolupráci a příslušné propojení aktivních elementů (tj. relativně rovnocenných prvků) v rámci jejich společného boje s nerovnocenným partnerem – s prostředím. Jsou to tedy na jedné straně kvalitativní předpoklady lidí jakožto aktivních elementů (schopnost vzájemné komunikace a poznávání, perspektivnost atd.) a na

straně druhé vnější determinace (vztah prostředí – společnost je v zásadě nerovnocenným vztahem, který lze zároveň hodnotit i jako vztah celku a části), které podmiňují formování kooperativního systému. Proto se také kooperativnost uplatňuje primárně v těch společenských strukturách, které jsou rozhodující pro vztah společnosti k přírodě. Jinými slovy, můžeme hovořit o vnitřní společenské kooperativnosti z hlediska jejího vnějšího působení. Konkrétním procesem této kooperace je pak práce společnosti. „Práce je především procesem mezi člověkem a přírodou . . .” [Marx 1954 : 196]. Rozvíjení pracovního procesu je tudíž nejpodstatnější pro vznik a rozvoj společnosti (viz např. hierarchizace zákonů a struktur společenského systému podle Langeho [1963]), a to jak v rámci vnitřní struktury společnosti (profesionální struktura pracujících, ekonomicko-technická organizace atd.), tak i v rámci vnější struktury společnosti (územní děba práce vyjádřená především v organizaci systému osídlení). S postupným vzdalováním od pracovního procesu pak podíl kooperativnosti ve vztazích sociálních jevů a systémů slábne. Pokud jde o vztah společnosti a přírody v jeho separaci od vnitřní struktury společnosti uplatňuje se zde primárně nerovnocennost obou struktur a tudíž relativní determinovanost společnosti přírodním systémem.²⁾ Omezenější kooperativnost se však projevuje i v rámci systému sociálních vztahů mezi lidmi v jejich odtrženosti od vnějšího prostředí. Zde se jako primární vztah prosazuje vztah konkurence, neboť jde o vztahy relativně rovnocenných jevů, přičemž chybí bezprostřední „kooperativnost vynucující“ vnější vliv. V tomto smyslu také vztahy lidí do značné míry odpovídají vztahům jedinců v rámci biologického druhu. Formování sociální struktury v jejím užším pojetí (v její relativní odtrženosti od interakce společnosti a přírody, a tedy i od výrobních sil) vede pak především k znerovnoměrnění vzájemných vztahů lidí, jejich skupin a především společenských tříd při zachování vzájemné konkurenčnosti. Význam „čistě sociální“ konkurence a obdobně význam vlivu přírodních determinací je však z hlediska vytvoření, rozvíjení a fungování společnosti sekundární, neboť na rozdíl od vytváření kooperativního společenského systému jsou zmíněné vztahy založeny na dílčích podmínkách a mají tudíž i relativně dílčí uplatnění. Proto také sociologické koncepce založené na univerzalizaci vztahů v těchto dílčích sférách (geografický determinismus, sociální darwinismus) jsou nesprávné. Pokouší se vlastně monopolizovat určitý druh vztahů a zanedbávají skutečnost, že je to právě interakce různých struktur a různých vztahů, která podmiňuje vznik a rozvoj společnosti a příslušné kvalitativně nejvyšší formy vztahů – vztahů kooperativních.

K diferenciaci struktur aktivních systémů z hlediska uplatnění kooperativních vztahů je vhodné ještě dodat, že významnou dimenzí této diferenciaci je i diferenciaci z hlediska principu řádovosti. V tomto případě můžeme hovořit o určité době s nejcelkovější podmíněností formování kooperativních struktur „uvnitř společnosti z hlediska jejího vnějšího působení“. Také relativně ucelené aktivní mikrosystémy vykazují vnitřní kooperativnost z hlediska vztahu k okolí, a to ať již jde o případy vnější determinace nebo konkurence – vůči „sousedním“ mikrosystémům (vnější konkurence) nebo vůči systémům vyšších řádů (vnější determinace). Nejvhodnějším příkladem této skutečnosti jsou rozdíly v míře „kooperativnosti“ u vnitřních a vnějších vztahů jednotlivých států.

²⁾ Relativní determinovanost nelze ovšem chápat jako vztah určující společenský vývoj, jak tomu bylo u geografického determinismu, nýbrž jako vztah sounáležitosti společnosti k široce chápanému přírodnímu řádu (zahrnujícímu koneckonců i samotnou společnost), který společnost nemůže ani při maximální úrovni své síly zásadně změnit, neboť by zahubila samu sebe.

Migrační motivace, regionální a sídelní preference obyvatelstva – teoretická východiska v československé a zahraniční literatuře

DUŠAN DRBOHLAV
Geografický ústav ČSAV,
pracoviště Praha

1. Specifikace problematiky a jejího širšího pojetí

Problematikou migrace obyvatelstva se nezabývá pouze geografie, demografie, ekonomie, sociologie či psychologie, ale s migracemi souvisí řada problémů relevantních pro urbanismus, architekturu, plánování, politické otázky atd. Speciálně migrační motivace, jeden z nejpodstatnějších faktorů studia migrací, má výraznou sociologickou relevanci. Naproti tomu problematika regionálních, resp. sídelních preferencí (druhý navazující stěžejní motiv tohoto příspěvku) bývá často díky výraznému atributu „prostorovosti“ středem zájmu zejména geografů. Avšak tato charakterizace není v žádném případě rigorózní. Díky multidisciplinárnímu charakteru zmíněných problémů a jejich multifaktorové podmíněnosti, teoretickým i ryze praktickým zájmům atd. . . . je pole badatelů značně různorodé.

Předložený příspěvek (upravený výtah z disertační práce Drbohlava 1989) se pokouší stručně utřídit teoretické informace (včetně metodologických souvislostí a objevujících se „pravidelností“) o procesu migrační motivace a oblastních, resp. sídelních preferencí obyvatelstva. V těchto souvislostech jsou pak na příkladu Československa, resp. též v globálním světovém měřítku dokumentovány některé závažné konkrétní skutečnosti. V zemích východního evropského bloku (kromě Polska) nebyla zatím celkově věnována problematice migrační motivace, oblastním, resp. sídelním preferencím náležitá pozornost. Příspěvky na tato témata se objevují pouze nahodile, bez spojitosti a vzájemného vztahu. Postrádají integraci do širšího, ať již v tomto případě především sociologického či geografického výzkumu. V rovině teoreticko-metodologické se problematikou motivace migrace v Československu zabýval pouze Kotačka [Kotačka 1973 b]. Obdobná studie na téma preferencí nebyla dosud zpracována. Kromě některých realizovaných sociologických či sociogeografických rozsáhlejších dotazníkových šetření, zkoumajících kromě jiného problematiku migrační motivace, případně oblastní, resp. sídelní preference [Čermák strojopis; Kotačka 1974; Illner 1986], bylo publikováno několik dalších prací většinou empiricky (analyticky) laděných, obsahově zaměřených k řešení otázkám [např. Kühnl 1975, 1978; Hynek 1985; Hrdlička 1983; Siwek 1988; Hájek 1974, 1967; Mrklasová 1988].

V příspěvku vycházím mimo jiné z prací tzv. behaviorálních geografů. Reprezentanti tohoto proudu, konstituovaného v 60. letech tohoto století v angloamerickém světě, se soustřeďují zejména na identifikaci poznávacích procesů skrze něž individua přijímají atributy prostředí, které je obklopuje, a reagují na ně [The Dictionary 1985]. Studují především jednotlivce v jeho konkrétní situaci v mikroprostorovém průmětu (blíže o behaviorální geografii – např. Drbohlav v tisku).

Základní poznatek vyplývající z přístupů behaviorálních geografů k problémům je, že „mikroanalytická metodologie“ může poskytnout množství cenných poznatků „makroanaly-

tické“. Přednosti a nezbytnost mikroanalytického výzkumu zdůrazňují též například, Hägerstrand, Downs, [Hägerstrand 1971 ; Downs 1974]. Hyman-Gleave a podobně i Kubat-Hoffmann-Nowotny upozorňují na příkladu migrace, že existuje významný rozdíl mezi jejím zkoumáním a vysvětlováním, a to z jedné strany jako pohledu na agregované chování neboli manifestaci neosobních makroskopických pravidelností a na straně druhé jako na mikroanalytickou tradici, která nahlíží na chování jedince jako na manifestaci racionálního rozhodování. Autoři zdůrazňují nutnost uplatnění kombinace obou těchto přístupů, jimiž je možné dospět k adekvátnějšímu vysvětlení migračního procesu [Hyman-Gleave 1977 ; Kubat-Hoffmann-Nowotny 1981].

Motivaci migrace chápou jako vzniklou potřebu uspokojovanou a uspokojenou vlastní realizací migrace. Oblastní, resp. sídelní preferenci rozumím ideál, uvažovaný cíl, k jehož naplnění může, ale nemusí v budoucnu dojít. Je nutné stručně načrtnout vzájemný vztah migrace (v našich podmínkách – změna místa trvalého bydliště mimo rámec administrativně vymezené obce ; ve stati jsou však též diskutovány i závěry příspěvků týkajících se vnitroměstské migrace) a oblastních, resp. sídelních preferencí (jimiž v tomto případě ve zkratce rozumím „výběr ideálního místa bydliště v libovolném území, resp. sídle“). Ačkoliv, jak například Downs [Downs 1970 : 89] cituje Fishbeina [Fishbein 1967]: „lze zatím málo podpořit tvrzení, že znalost jedincova přístupu k určitému objektu umožní předpovídat způsob, jakým se bude chovat ve vztahu k tomuto objektu“ [podobně též White 1981 ; Bunting-Guelke 1979], byla již v řadě studií potvrzena při „makropřístupu“ shoda mezi skutečnou realizovanou migrací a oblastními, resp. sídelními preferencemi [Hrdlička 1983 ; Svart 1976 ; Lloyd 1976 ; Slodczyk 1984]. (Vztah migrace a preference se v jiné podobě promítá i do konkrétních výzkumů, kde je operováno například termíny „virtuální“, „latentní“, „potenciální“ migrace apod., jež vyjadřují různý stupeň odhodlání uskutečnit migrační záměr.) Tyto závěry vlastně potvrzují smysluplnost a důležitost sledování oblastních, resp. sídelních preferencí v kontextu realizace migračních prognóz, resp. projekcí, při řešení problematiky struktury osídlení, kdy se rovněž přispívá „k upřesňování sociálního programu rozvoje území, účinnějšímu poznávání a odstraňování jinak nerozpoznaných disproporcí a problémů“ [Poštolka 1988 : 276].

O významu studia migrační motivace (i v rovině psychosociální) se zmiňuje více autorů [např. Hrdlička 1983]. Apelující výzvu odborným kruhům podává Jansen [Jansen 1969 : 65] – „motivace migrace je snad nejvíce potřebná a nejméně prozkoumaná dílčí oblast migrační problematiky“. Přitom otázka „proč?“ je v těchto souvislostech jednou ze stěžejních a její bytí částečné zodpovězení může bezesporu obohatit plánovací praktiky jak formou přímých konkrétních výstupů (vázaných k území), tak obecnějších pravidelností (v „chování člověka“), využitelných například v tvorbě prognostických modelů, projekcí (viz výše).

2. Teoretická východiska

2.1. Limity hodnocení, skrytá úskalí

Zvolená forma generalizace, zobecnění určitých postulátů a naznačení vývojových trendů podléhá některým objektivním skutečnostem. Ty nejsou a v generalizaci ani nemohou být zdůrazňovány a specifikovány, je však nutné si je alespoň v podtextu uvědomovat :

1. Přesto, že veškerá mobilita obyvatelstva je podmíněna složitostí uspořádání ekonomických, sociálních, kulturních, přírodních, resp. komplexních společenských struktur, je nutné si uvědomit vnitřní strukturaci mechanického pohybu. Prostorovou mobilitu obyvatelstva nepředstavuje pouze migrace (ať již realizovaná či uvažovaná), ale další typy, formy mobility

(nepravidelné pohyby a dojíždka za prací, do škol a učení), mezi nimiž existuje množství různorodých vazeb, jejichž složitost se v čase prohlubuje. Při dílčím hodnocení migrace (jedné z forem prostorové mobility) nelze v širších souvislostech odhlížet od vzájemné úzké návaznosti na formy ostatní.

2. V příspěvku se zabývám podstatným, lež pouze dílčím typem migrace – tzv. „dobrovolnou“ migrací. (Je prokázáno, že v tomto případě, na rozdíl např. od tzv. migrací „vynucených“, se po přestěhování většinou zlepšily životní podmínky jednotlivců nebo celých rodin, a to nejenom ve vztahu k faktorům či faktorům, které migraci bezprostředně vyvolaly [např. Methods 1970; Wiendl 1970].)

3. Migrační motivy i preference obyvatelstva se v čase rychle mění, tak jako se mění i vlastnosti (charakter) lidí (i migrantů). Každé rozhodnutí je třeba považovat za odpovídající určitému času, v němž bylo učiněno.

4. Migrační motivy i preference obyvatelstva jsou prostorově podmíněny. I v rámci vnitrostátního měřítka, jehož se dotýká většina hodnocených prací, vstupují do hry důležité faktory – a) specifika jednotlivých prostorů, b) regionální hierarchická diferenciaci jako „optika“ řešené problematiky.

5. Shrnuji především poznatky prací autorů z vyspělých tzv. socialistických a kapitalistických zemí. Je nezbytné si připomenout, že donedávna zřetelný rozdíl společenských formací zákonitě determinuje určité aspekty zkoumané problematiky, a tedy i explanace autorů obou skupin zemí.

6. Důležité je upozornit, že v případě výzkumu migrační motivace i oblastních, resp. sídelních preferencí je využíváno tzv. měkkých dat, týkajících se prvků vědomí, metodicky zásadně odlišných od jinak běžně užívaných dat tvrdých. Tato skutečnost podmiňuje i způsob explanace, resp. míru pregnantnosti vyjadřovaných závěrů. Z hlediska metodického je nutné respektovat omezení, jež s sebou nese dosavadní výzkum migrační motivace a preferencí, resp. složitost interpretací psychosociálních charakteristik. Například ve výzkumech nebyly nebo nejsou důsledně oddělovány důsledky od příčin [Willis 1974]. Lidé v mnoha případech nechtějí motivy svého jednání ventilovat (zdají se jim nerozumné, nechtějí ztrácet svoji anonymitu atd.). Tvzení záměrně zkresluje tak, aby to bylo podle jejich názoru v souladu s obecnými trendy. Mnohé si sami ani neuvědomují. Nemusí svým migračním či preferenčním důvodům plně rozumět nebo je přesněji interpretovat ... atd.¹⁾

2.2. Nejobecnější faktory modifikující motivaci migrací a preferencí

2.2.1. Lidské potřeby

Mnohými vědci je zdůrazňováno, že hlavním článkem v mechanismu chování, nejdůležitějším vnitřním faktorem jeho regulace jsou lidské potřeby [např. Rybakovskij 1987; Lazarus 1963; Gold 1980; Larmin 1975; Van de Kaa 1987]. Také například Korčák [Korčák 1973] vidí prvotní příčinu migračních procesů v tzv. „pleonaxii“, což je lidská snaha neustále rozmnožovat a diferencovat své potřeby. Pro Lazara [Lazarus 1963] je mimo jiné ústředním motivem vztah potřeb („požadavků“) tzv. externích, vznikajících v sociálním prostředí jedince, a tzv. interních neboli psychologických potřeb. Obdobně rozlišuje motivace: na primární – s nimi se člověk rodí, a sekundární – jež jsou určeny sociální zkušeností. Podnětný ve vazbě na

¹⁾ V těchto souvislostech je nutné upozornit, že „logický tandem“ preference – migrace přirozeně doplňuje proces percepce, jehož se rovněž některé hodnocené příspěvky dotýkají.

sledovanou problematiku je výčet těch sekundárních potřeb (prvotní potřeby jsou nezbytně nutné pro život), jejichž neuspokojení v daném místě může být výrazným spolutvůrcem (nebo vysvětlujícím faktorem) při rozhodnutí k migraci či preferenci jiného místa: 1) potřeba získat majetek, vlastnictví; 2) potřeba utvářet přátelství, přátelské svazky; 3) potřeba vyhledávat pomoc, ochranu, spříznění; 4) potřeba získávat, rozšiřovat a vyhledávat nové znalosti (poznatky), uspokojovat zvědavost – Murray [Murray 1938] – cit. podle Lazara [Lazarus 1963]. S výše prezentovanými skutečnostmi souvisí široce pojímaný problém tzv. antropogenních konstant.

2.2.2. Hodnotové orientace

Migrační motivace jsou také podmíněny hodnotovými orientacemi. Van de Kaa [Van de Kaa 1987] v rámci své teorie přechodu od „altruistické“ k „individualistické“ společnosti na příkladu především vyspělých evropských kapitalistických zemí demonstrovuje kromě změn sociodemografických parametrů též drastické změny v normách a přístupech obyvatelstva. Zdůrazňuje progresivitu trendů prosazujících všeobecně rovnost příležitostí, svobodu výběru chování, enormní důraz na seberealizaci, intenzivní a různorodé využití vlastního potenciálu jedince. Cituje významného švýcarského sociologa Hoffmanna-Nowotného, který si klade otázku, zda dokonce „nesměřujeme k autistické společenské etapě?“

I ve vyspělých, donedávna tzv. socialistických zemích v souvislosti s přestavbou hospodářského, ale i hodnotového a mravního mechanismu, dojde zřejmě v čase k významnějším změnám ve struktuře, resp. významnosti zastoupení jednotlivých migračních i preferenčních důvodů. Lze předpokládat, že s větším zohledněním subjektu ve společnosti, zdůrazněním významu lidského faktoru vzroste v tomto směru i význam motivace obecně, migrační motivace zvláště. Vokoun [Vokoun 1986] zohledňuje československé podmínky a uvádí: „změny hodnotových orientací spočívají především v tom, že v žebříčku lidských preferencí a hodnot se dostanou do popředí otázky spojené s kultivací života, s využitím volného času, se zvýšenými nároky na kvalitu estetických, kulturních a přírodních složek životního prostředí. Žít ve zdravém a krásném prostředí se stane východiskem nejvyšší důležitosti.“

2.2.3. Přirozená atraktivita prostředí

Svart [Svart 1976] shrnuje poznatky mnoha autorů a uvádí jako nejoptimálnější, v ideální poloze nejatraktivnější prostory s nízkou hustotou obyvatelstva, málo urbanizované, antropogenně příliš nenarušené, relativně rozrůzněné, rozmanité, s jedinečnými krajinnými charakteristikami a scenériemi (např. horský terén, území přímořské či u vnitrozemské vodní hladiny). Dále zdůrazňuje přitažlivost řídkých mírných srážek, „zimního slunce“, teplého a suchého léta, rozmanitosti vegetace, hlavně lesů. Burgess [Burgess 1979] i Siwek [Siwek 1988] vyzdvihují preferenci „bohatých“, komplexních, „živých“ území. Naopak přívlastky pustý, monotónní, uniformní, ale i chaotický symbolizují neatraktivitu. Kaplan [Kaplan 1985] povyšuje faktor „uspořádání elementů v prostoru“ na hlavní v lidské preferenci prostředí. Opětne klade důraz na různorodost.

2.2.4. Společenské stimuly

V „demokratické“ společnosti je cílem, plánovaným programem (teoretickým ideálem) skloubení společenských cílů s individuálními cíli jednotlivých lidí [Larmin 1975]. V realitě však individuální migrační chování jedinců není zdaleka vždy v souladu se sociálně-ekonomickými

kou nutností. Tento rozpor dialektického vztahu mezi svobodou individuálního výběru a společenskoekonomickou nutností se snaží společnost řešit homogenizací sociálně-ekonomických podmínek území pomocí prostředků regulace – investiční politiky, mzdového systému, řešení bytové politiky, úrovně infrastruktury apod. Při významnějších a jinak zatím neřešitelných diskrepancích jsou například uplatňovány zásady systému priorit a preferencí v rozmísťování pracovních sil. Týká se to hlavně oblastí, v nichž je třeba podpořit společensky významné činnosti konané v mimořádně obtížných podmínkách. Například v Československu bylo a je využíváno širokého spektra stimulů: mzdových preferencí, tzv. věrnostních příplatků, zvýhodnění v hmotném a finančním zabezpečení učňů, náborových příspěvků, výhod naturální povahy, zvýhodnění financování stabilizační bytové výstavby apod. Vyjma lokalit významně spjatých se společensky prvořadými ekonomickými úlohami (těžba uhlí, rud, provoz jaderných elektráren apod.) jsou v různém stupni priority preferovány celé oblasti – například podkrušnohorské pánevní oblasti, vymezená území pohraničních okresů Západočeského a Jihočeského kraje, další odlehlá místa s výrazně ztíženými pracovními podmínkami a životními podmínkami, ale i Praha a Bratislava [Návrh 1987].

Uvědomělé a záměrné společenské působení, hlavně plánovaná státní bytová výstavba, resp. i jiné formy priorit a preferencí (zejména finanční stimuly) deformují přirozenou atraktivitu území [např. Hetteš 1986].

Interní materiál Federálního ministerstva práce a sociálních věcí z roku 1987 operuje například s termínem „migrační úkoly“. Obdobně nejvyšší plánovací orgány zakomponovávají do migračních prognóz, resp. projekcí, nikoliv „přirozeně očekávané“, nýbrž „chtěné“ položky. Významné, empiricky podložené [Kühnl 1978, 1975] je konstatování prioritního vlivu bytové výstavby na migrační motivaci, přičemž v Československu „v uplynulých letech bylo usměrňování bytové výstavby lokalizováno hlavně v prostorech s malou přirozenou atraktivitou“ [Kühnl 1975]. Právě Kühnl [Kühnl 1975] v těchto souvislostech poukazuje na výrazné regionální rozdíly v intenzitě bytové výstavby, vyzvedá významnost rozdílu v jejích formách z hlediska finanční účasti obyvatelstva (výstavba státní, družstevní, podniková, individuální), rozdílu z hlediska typů výstavby (nájemné domy, rodinné domy) i z hlediska časového intervalu, ve kterém dochází k uspokojování bytové potřeby.

Efektivita záměrně stimulujících opatření se přirozeně mění v čase i prostoru. Například Kuba [Kuba 1968] uvádí, že „státní intervence ovlivňují ve značné míře migrační pohyb, avšak mají charakter více administrativně náborový než ekonomický a stabilizační. Jejich efekt bývá jen částečný a dočasný“. Koubek [Koubek 1981] uvádí, že migrační politika je u nás zatím málo rozvinutá. I když jsou zřejmé některé dílčí úspěchy při stabilizaci pracovních sil prostřednictvím priorit a preferencí, kloní se spíše k méně významnému akceptování preferencí a stimulů. Shrnuje závěry sociologických šetření [Koubek strojopis] a udává na příkladu Československa, že „lidé stále více dávají přednost i méně placené práci v příznivém pracovním prostředí před lépe placenou prací v nevhodných podmínkách“. Demonstrován je tak závažný faktor celkové kvality životního prostředí ve smyslu přírodních komponent [např. Vokoun 1986; Slepíčka v tisku; Svart 1976].

2.3 Teoretické konstrukce (na základě psychosociální dimenze)

Existují určité modely zohledňující realitu psychosociální dimenze, zachycující jisté „pravdivelnosti“ vztahu subjektivního a objektivního prostředí. K nejvýznamnějším patří využití a diskuse modelu „stimulus-response“ (podnět-reakce) – [např. Downs 1970], který se stal ve své pravé, čisté podobě limitovaným behavioristickým výzkumným nástrojem, opomíjejícím úlohu vnitřních duševních dějů (včetně samotného procesu poznání). Dále pak model

„cumulative inertia stress“, široce aplikovaný zejména Huffem a Clarkem [Huff, Clark 1978]. Podstatou modelu je řešení konfliktu mezi silou vazby k danému místu bydliště (cumulative inertia) rostoucí v časovém vývoji a rovněž v čase prohlubující se nespokojenosti s určitými atributy současného bydlení (residential stress). Pravděpodobnost pohybu je funkcí výslednice těchto dvou konfliktních sil. Význam stresu je rovněž v širokých souvislostech základem Wolpertových konstrukcí – „stress and strain“ (stres a jeho překonávání). Wolpert má i zásluhu na rozvinutí teorie tzv. „souhrnné užitečnosti migrace“ – [Wolpert 1966] – cit. podle Campbell–Garkovich [Campbell–Garkovich 1984]. Z jiných pozic vychází Pred [Pred 1967, 1969] – cit. podle Golda [Gold 1980], který konstruuje tzv. behaviorální matici, z níž je usuzováno na pravděpodobnost pohybu podle kvantity a kvality informací, které má jedinec k dispozici, a podle schopnosti je využít. Relevantní z hlediska řešených problémů je rovněž Ravensteinova generalizace o tzv. „postupném přechodu a nahraditelnosti“, vlastně zakotvená a později vyjádřená v termínu „sukcese“ [Korčák 1969]. V podstatě znamená, že pro část obyvatelstva v daném místě už poměry nevyhovují představám o žádoucí úrovni, zatímco pro jinou část obyvatelstva jsou to poměry velmi žádoucí.

Přestože načrtnuté modely se někdy přímo netýkají zkoumaných problémů a v mnohém jsou diskusní a otevřené [např. Clark 1982], představují prvotní devizu vhodnou a aplikovatelnou pro hlubší rozbor migrační motivace i jejího vztahu k oblastním, resp. sídelním preferencím.

Rybakovskij [Rybakovskij 1987] chápe migraci jako výsledek vzájemného vztahu objektivních, sociálně-ekonomických podmínek a individuální reakce na tyto podmínky. Důsledně odděluje objektivní svět „materiální“ od světa „duševního“.

Podstatná jsou tvrzení objevující se v závěrech mnohých studií migrace, preferencí, prostorového chování: „představy ovlivňují rozhodování a jednání lidí více než objektivní stav území [Siwek 1988]²⁾“.

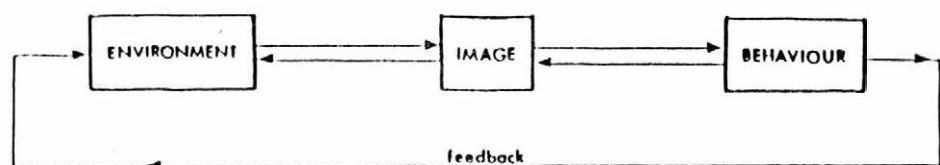
Skutečnost, že „prostorové chování není řízeno (ovlivňováno) objektivní realitou, ale lidskou subjektivní interpretací reality“ [Pellenburg–Meester 1984 : 105], opět potvrzuje nutnost „mikroanalytického“ přístupu k problematice migrační motivace i oblastních, resp. sídelních preferencí. (Je mimo jiné evidentní, že přímé zjišťování motivů dotazem migrantovi je vhodnější výzkumný nástroj než nepřímý způsob, který k závěrům dochází konfrontací podmínek života v místě odstěhování s místem přistěhování).

Hlavní význam je v mnohých behaviorálně geografických studiích (vztahujících se ke zkoumané problematice) všeobecně přisuzován vztahu mezi chováním jedince v prostoru a jeho prostorovým poznáváním. Do úvahy jsou brány podle Lloyd [Lloyd 1976] a podobně též Golda [Gold 1980] tzv. prostory poznání (cognitive space), preference (preference space) a chování (behavior space). Též Rybakovskij [Rybakovskij 1987] informuje o třech komponentech vnitřní psychiky – poznávacím, afektivním (emocionálním) a komponentu chování. Na významu nabývá, kromě již známého a výše komentovaného prostředí ekonomického, sociálního, ekologického, kulturního apod., tzv. relativní percepční prostor jedince, tzv. „behaviorální prostředí“ [Gold 1980].

Přestože v těchto souvislostech zejména například inspirativní výzkumy Hägerstranda a jeho žáků na poli tzv. „time-space geography“ mnohé poodhalily, přestože existuje

²⁾ Podobně charakterizují tento vztah další autoři [např. Lloyd 1976; Bunting–Guelke 1979; White 1981], kteří upozorňují na to, že člověk spíše užívá informaci uloženou v jeho poznávacím systému, než objektivní informace o reálném světě, že se člověk většinou chová na základě subjektivních představ, nikoliv objektivních skutečností, či že vnímané proměnné vysvětlují preference více než objektivní či informační proměnné apod.

Obr. 1 Konvenční paradigma vztahu člověk – prostředí

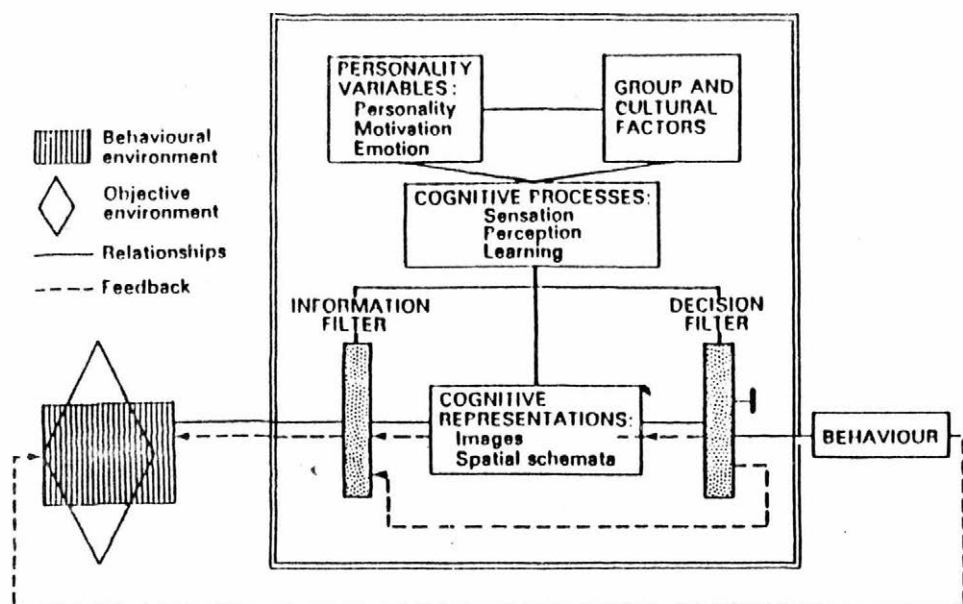

konvenční paradigma vztahu člověk – prostředí, založené na vzájemných vazbách prostředí – představa – chování, i paradigma individuálního prostorového poznání a chování [např. Gold 1980] – obr. 1, 2, mnozí konstatují, že zatím chybí komplexní teorie prostorového chování člověka (včetně např. teorie migrační motivace).

2.4. Teoretické konstrukce (na základě socioekonomickogeografického prostředí)

Uvádím nyní některé základní teoretické konstrukce, plynoucí ze socioekonomickogeografického charakteru daného prostředí. Především tzv. „push-pull hypothesis“ (odpuzující versus přitahující) a hypotézu „intervening obstacles“ (mezilehlé překážky). Teorie „push-pull“ předpokládá, že migrace je zapříčiněna socioekonomickou nerovnováhou mezi oblastmi, kdy jsou prvotní buď určité faktory odpuzující („pushing“) obyvatelstvo pryč z daného území, anebo jiné, které člověka přitahují („pulling“) do místa nového cíle [Jansen 1969]. Vyjádření této duality, poprvé pregnančně formulované Thomasem [Thomas 1941] v roce 1941 – cit. podle Jansena [Jansen 1969], bylo zobecněno a široce aplikováno [např. Rossi

Obr. 2 Paradigma individuálního prostorového poznání a chování
(oba podle Gold, 1980)

1955, George 1959 – cit. podle Jansena 1969] : [Hájek 1970]. „Push-pull“ model obohacuje, mimo jiné, Lee [např. Lee 1969], který využívá Stoufferovy teorie [Stouffer 1963] – cit. podle Bogue [Bogue 1969], tzv. „intervening opportunities“ (mezilehlých příležitostí) a definuje tzv. „intervening obstacles“ (mezilehlé překážky). Ty vstupují jako celý soubor mezi místo zdroje a cíle migrace (obr. 3), resp. mezi „push“ a „pull“ faktory v rozličných formách (vzdálenost, skutečné fyzické bariéry, ustanovení, zákony apod.). Uplatňují se rozdílně vůči jednotlivým migrantům.

Obr. 3 Faktory v místě zdroje a cíle a mezilehlé překážky migrace

- + "pull" faktory (přitahující)
- "push" faktory (odpuzující)
- o invariantní faktory

podle Lee (1966)

Významné a po více než sto letech „překvapivě aktuální“ [Bogue 1969] jsou některé Ravensteinovy migrační „zákony“, resp. generalizace [Ravenstein 1885], odvozené z analýzy dat týkajících se především Anglie. Relevantní z hlediska zkoumané problematiky jsou hlavně tvrzení: 1) technologický rozvoj stimuluje migraci, 2) dominují ekonomické motivy migrace.

Poslední zde prezentovanou „pravidelnost“, rovněž uváděnou Ravensteinem v jeho prvním „zákonu“, je Zipfovo [Zipf 1946] – cit. podle Bogue [Bogue 1969] vyjádření atraktivity jako součinu hmot – obyvatelstva zdroje a cíle, lomeného jejich geografickou vzdáleností.

2.5 Kategorie motivačních faktorů (přehled, širší souvislosti)

Z literatury, četných empiricky i teoreticky laděných výzkumů lze v globálních rysech extrahovat jednotlivé nejpodstatnější motivační faktory migrací (a vlastně i oblastních, resp. sídelních preferencí):

1) Socioekonomické a politickosprávní faktory (včetně sociokulturních) – struktura osídlení (velikost, typ, makro i mikropoložka sídla apod.), socioekonomické aktivity (investice, pracovní příležitosti, infrastruktura apod.), bytová výstavba (zejména rozsah a forma), kvalita bytu (především vybavenost, velikost, výše nájemného), státní nebo jiné subvence nebo preference – působí samostatně, stejně jako se „vnitřně“ promítají do většiny výše uvedených faktorů.

2) Přírodní faktory – celková kvalita životního prostředí (ve smyslu přírodních komponent), klima, reliéf, vegetace.

Tzv. „variantní“ faktor – kvalita širšího okolí (obytného prostředí) místa bydliště – může náležet jak k faktorům 1), tak 2).

3) Sociodemografické faktory – sňatek, rozvod, rodinné důvody, zdravotní důvody.

4) Jiné ostatní faktory (především osobního rázu, ryze emocionální apod.).

Vnímavost a orientace na jednotlivé motivační, resp. preferenční faktory je ovlivněna osobními charakteristikami jedince – hlavně věkem, vzděláním, stupněm inteligence, zaměstnáním, pohlavím, fyzickými vlastnostmi (dispozicemi). Nelze rovněž opomenout další důležité atributy (většinou výslednice genetických dispozic, sociálního prostředí, sociálních vztahů) – hierarchie hodnot, způsob a styl života, úroveň sociální integrace, fáze životního cyklu, existence příbuzných, přátel, struktura rodiny, resp. domácnosti, migrační historie, délka pobytu v místě bydliště, úroveň informovanosti o možných zdrojích cíle, finanční náklady spojené s možnou migrací, výše příjmu. Předložená typologie vlastně zpětně potvrzuje členění Golledge–Brown–Williamsona [Golledge–Brown–Williamson 1973], kteří shrnují aspekty podmiňující chování jedince do souboru tří proměnných: 1) tzv. funkční proměnné – mentální a fyzické schopnosti, systém hodnot apod., 2) strukturní proměnné – věk, vzdělání, příjem apod., 3) existenční proměnné – umístění a orientace vůči elementům reálného fyzikálního světa. Dodejme další činitele literaturou mnohdy opomíjené – intenzita pohybů jako zdroj poznání a zkušeností (rekreační, turistické, pracovní apod.). Je prokázáno, že například dlouhodobá nedenní dojíždka může působit jako předstupeň nebo skrytá forma migrace [Kuba 1968]. Dále přístup ke společenské problematice a navazující charakterové vlastnosti, zdravotní stav, prvek módnosti či „modernosti“. Podstatným důvodem stěhování je tzv. „prosté následování člena rodiny, který má hlavní důvod k migraci“ [např. Dlugosz 1986; Lee 1969; Drbohlav 1988]. Logické propojení migrace (včetně její motivace) s rodinou a sociálními skupinami propaguje ve výzkumech například Zaslavská [Migracija 1970]. Rovněž další připomínají – [např. Souček 1970], že většinou dochází ke stěhování celých rodin, případně domácností.

Mnohé faktory v předložené typologii spolu souvisejí. Mnohé mohou a také působí například z hlediska osobních charakteristik či dalších atributů invariantně. Například jeden a týž malý byt může na jedné straně silně „odpuzovat“ mladou rodinu s malými dětmi a na straně druhé silně „přitahovat“ starší manžele, které děti již opustili (vliv věku, fáze životního cyklu). Mnohé migrace, ale i preference jsou uskutečňovány, resp. vyjadřovány nikoliv na základě jednoho, ale více důvodů najednou [např. Dlugosz 1986]. Brown [Brown 1983] cituje závěry z výzkumu migrací ve státě New York v USA a zdůrazňuje, že lidé v průměru udávají přinejmenším tři rozdílné důvody vázané k migraci. Někteří až osm! [Podobně Wiendl 1970.] Většinou se „jedná o kombinované působení sociálních, ekonomických a přírodních faktorů“ [Hampl–Pavlík 1988]. Migrační a preferenční motivace mají jednoznačně multifaktorovou podmíněnost.

Prokazuje se, že ve vyspělých společnostech jsou dnes nejvýznamnější faktory migrační motivace ty, které úzce souvisejí s problematikou bytovou, pracovní, kvality životního prostředí (ve smyslu přírodních komponent) a částečně rodinnou. Naopak důvody spjaté s kvalitou infrastruktury (občanská vybavenost), dojíždkou do zaměstnání, sociálními kontakty, uspokojováním společenských, kulturních, sportovních nároků apod. nezaujímají v obecné poloze v kontextu širšího souboru motivů rozhodující pozice [např. Interní].

Považujeme-li za „ekonomické“ motivační faktory ty, které jsou vyčleněny pod hlavičkou „socioekonomických a politickosprávních – především pak ty spjaté s problematikou „práce“ nebo hmotnou stránkou bydlení, a za „subjektivní“ naopak většinu ostatních, dostáváme základní relační rovinu hodnocení, kterou respektují ve svých studiích mnozí autoři.

V generalizované podobě je možné konstatovat, že většina zdůrazňuje (analyzovány vybrané tituly v posledních cca 20 letech) dominantní úlohu „ekonomických“ faktorů stěhování jako základní hybné síly migračních motivů [např. Willis 1974; Svart 1976; Souček 1970; Clark 1982; Murdock – Parpia – Hwang – Hamm 1984; Kuba 1968; Kühnl 1978; Souček 1970]. Na druhé straně je však v širokém kontextu motivačních stimulů některými autory konstatováno v časovém vývoji zmenšování významnosti „ekonomických“ faktorů stěhování – [např. Murdock – Parpia – Hwang – Hamm 1984; Kotačka 1973; Kühnl 1975] a současně s tímto trendem upozorňováno na růst subjektivně podmíněné migrace (význam „neekonomických“ faktorů migrace) – [např. Svart 1976; Hrdlička 1983; Kühnl 1978, 1975; Dlugosz 1986; Murdock – Parpia – Hwang – Hamm 1984; Čermák strojopis; Drbohlav 1986]. Potvrzuje se hypotéza, že s růstem úrovně společnosti, s rostoucí homogenizací základních socioekonomických podmínek, roste význam a úloha „neekonomických“ faktorů migrace – měly by mít zásadnější význam v budoucí „supervyspělé“ společnosti [Zelinski 1971] – a zároveň klesá závažnost faktorů „ekonomických“. Dokládá to, mimo jiné, výrazná převaha „ekonomických“ faktorů migrace i „ekonomicky“ podmíněných preferencí obyvatelstva v rozvojových či méně vyspělých zemích – [Gould 1973; Lee – Schmidt 1985]. Kuba [Kuba 1968] při explanaci migračních motivů na příkladu Československa v 50. a 60. letech (tedy teprve „homogenizující se“ společnosti) vyzdvihuje především roli nabídky a dosažitelnosti pracovních příležitostí, rozložení zpracovatelského průmyslu atd. jako rozhodujících migračních činitelů. Podobně například Korčák, Davin a další – cit. podle Kuby [Kuba 1968]. Současnost naopak podtrhuje význam faktorů „neekonomické“ povahy – osobní vztah k rodině, k přírodě, k sociálnímu prostředí [např. Drbohlav 1986].

Různé rozbory i sjednocující sekundární analýzy výzkumů provedených v ČSFR [Interní] v souladu s předcházejícími tvrzeními naznačují v čase posuny ve významnosti jednotlivých dílčích faktorů migrační motivace. V generalizované podobě je možné konstatovat, že v 50. letech hrály nejdůležitější úlohu „pracovní“ motivace. V průběhu 60. let nabývaly na významu motivace „bytové“ a v 70. a 80. letech nastupují motivace vyvolané degradací životního prostředí [Interní].

Ekologické kritérium se v současných vyspělých zemích stává jedním z nejdůležitějších při výběru nového místa bydliště.

Zdá se, že v současnosti je naznačen a v budoucnu se zřejmě stále více bude prosazovat v migrační a o to více i preferenční realitě jakýsi „trend kompromisu“. Snaha využít pouze pozitivních vlivů koncentrace socioekonomických a politickosprávních faktorů a současně v pozitivním smyslu reflektovat celkovou kvalitu životního prostředí (ve smyslu přírodních komponent). V realitě to znamená například pokračující migrační (i preferenční) ztráty ekonomicky i sociálně zaostalých, komplexně periferních oblastí [Marksoo 1984; Musil 1988; Illner 1988, 1986; Slepíčka v tisku], migrační ztráty nejmenších obcí [Andrle 1987], migrační (i /anebo preferenční) ztráty metropolitních území, jader hlavních sídelních aglomerací, největších středisek osídlení apod. [Illner 1986; Clark 1982]. Naopak nárůst migrační (i preferenční) atraktivity příměstských či předměstských lokalit [Rjabuškin 1979; Vokoun 1986], menších středisek osídlení v blízkosti velkoměst [Kotačka 1974; Illner 1986; Slepíčka v tisku] i „nemetropolitních, avšak nikoliv skutečně zemědělských území“ [Clark 1982].

Výše uvedené citace jsou přirozeně produktem hodnocení prostorů nacházejících se v rozličné fázi vývoje urbanizace. Vnitřní podmíněnost při zdánlivě shodných procesech však může být někdy částečně odlišná a v tomto případě nemusí vždy signalizovat přirozenou „ekologizaci“ migrační, resp. preferenční motivace: 1) Marksoo [Marksoo 1984] například charakterizuje rozdílné důvody v atraktivitě venkova v USA, Nizozemí a Estonsku. „V USA

je vyvolána hlavně ekologickými problémy velkých měst, v Nizozemí se mimo jiné osídlují nová území a v Estonsku je prvotním impulsem snaha rozvíjet zemědělskou výrobu“. 2) K atraktivitě venkovských prostorů ve vyspělých kapitalistických zemích rovněž přispívá určitý přesun ekonomických investic do těchto oblastí. 3) V poslední době je rovněž částečně naznačen i opačný, zpětný trend pohybu směrem do center velkých jader osídlení v souvislosti s jejich celkovou regenerací [např. Romanova 1985].

Především výzkumy migrační stability obyvatelstva a migračních preferencí však potvrzují, že životní prostředí (ve smyslu přírodních komponent) je dnes a v budoucnu bude ještě více skutečně téměř kritickým faktorem ovlivňující chování a vazby rozličných „subjektů“ v území [např. Kühnl 1975; Kotačka 1973; Illner 1986]. Namátkou tentokrát speciálně na příkladu Československa uvedme, že nejvíce preferovaným typem sídla u obyvatelstva od 70. let zůstává obec blízko velkoměsta [Illner 1986]. V současné době dochází ke zmenšování zájmu o bydlení ve velkoměstech a městech střední velikosti. Oproti období 70. let se v podstatě nezměnila úroveň zájmu o život v malých městech a příměstských obcích a nezájem o bydlení ve venkovských obcích mimo okolí měst se změnil v nevýrazný zájem [Illner 1986]. V regionálním průmětu jsou dnes prostřednictvím preferencí v ČR nejatraktivnější kraje Jihočeský a Jihomoravský, které však též z hlediska faktické reálné migrace patří k nejatraktivnějším [Kühnl 1985] a současně dle Terplanu [Interní] mají ze všech krajů ČR nejméně narušenou kvalitu prostředí. Přestože naznačené preferenční trendy plně neodpovídají současnému průběhu faktické realizované migrace a v naznačené struktuře ani rozsahu se v budoucnu zřejmě neuskuteční, „mají přesto zřejmý prognostický význam“ [Illner 1986].

Tyto skutečnosti, resp. rovněž určité „přiblížení se přírodě“, nepřímou na mikroúrovni kopíruje i trvalá preference rodinného domku (má přirozeně i jiné výhody) jako nejžádanější (nejideálnější, ale i z hlediska další možné migrace nejstabilnější) formy bydlení – [např. Kotačka 1985].

Není-li tzv. „trend kompromisu“ zatím všeobecně reflektován v realizované migraci, o to více je suplován v preferencích a například velkoměstskými obyvateli realizován skrze krátkodobou víkendovou rekreaci, prostřednictvím „koníčků“ ve volném čase apod.

Přirozenou atraktivitu kvality životního prostředí (ve smyslu přírodních komponent) může dokumentovat migrační chování například mladší části produktivní věkové kategorie. Tato skupina obyvatelstva již není ovlivňována „vnějšími“ preferencemi a stimuly. Přitom vzhledem ke svému věku (i zkušenostem) je ještě ochotna a schopna účinně a smysluplně realizovat své oblastní, resp. sídelní preference prostřednictvím realizované migrace. V některých vyspělých zemích je možné v současné době pozorovat u této kategorie obyvatelstva vysokou atraktivitu prostorů s relativně vyšší kvalitou životního prostředí, (ve smyslu přírodních komponent) území jinak intenzivně využívaných v rámci turistického ruchu: jižní části Velké Británie, SRN, Francie, Florida v USA, ale též například Jižní Čechy – z hlediska mladší postproduktivní věkové kategorie obyvatel Prahy [Kühnl 1986] apod.

Po stručné charakterizaci, výčtu a zhodnocení nejpodstatnějších socioekonomických a politickosprávních faktorů i faktorů přírodních (i jejich vzájemné relace) následuje pouze heslovitá zmínka o sociodemografických faktorech.

Je zajímavé, že v odborné literatuře nejméně ze všech skupin migračních faktorů jsou akceptovány faktory sociodemografické (v preferencích ustupují logicky zcela do pozadí), a to i přesto, že zejména sňatek, rozvod a některé rodinné důvody (např. péče o rodinného příslušníka, úmrtí rodinného příslušníka apod.) na rozdíl od některých jiných migračních faktorů, jsou ve velké většině pádným a relativně okamžitým migračním impulsem.

2.6 Migrace a preference (se zdůrazněním důvodové specifikace) ve vztahu k vzdálenosti, psychosociálním aspektům, osobním (identifikačním) charakteristikám

Pravidelnost, že s rostoucí vzdáleností klesá intenzita migračního kontaktu zdroje a cíle migrace je potvrzena množstvím empirických studií [např. Hájek 1974; Wiendl 1970] a je obvykle vysvětlována: 1) s rostoucí vzdáleností se zvyšují náklady i další přidružené obtíže, 2) s rostoucí vzdáleností klesá množství informací a kontaktů [Nezdařilová-Kára 1986]. Vliv vzdálenosti je modifikován: zejména dopravní dostupností, existencí konkurenčních středisek, administrativní příslušností. Je možné dále široce komentovat variace na toto téma – například že „u menších obcí klesá význam vzdálenosti rychleji než u obcí větších“, „faktor vzdálenosti ztrácí na důležitosti u obcí, resp. měst s podobnou socioekonomickou strukturou“ atd. . . . [např. Nezdařilová-Kára 1986]. (Podstatné v těchto souvislostech je, že například v ČR se více než 50 % všech migrací realizuje na krátkou vzdálenost v rámci okresů, tedy v podstatě v rámci polarizačních regionů pracovnítních okrsků [Macka 1985]).

V návaznosti je nutné zdůraznit důležitou pravidelnost vazby migračních důvodů a vzdálenosti migrace. Mnozí [např. Clark 1982; Kühnl 1975, 1978; Drbohlav 1989] shodně potvrzují zjištění, že s rostoucí vzdáleností stěhování roste význam důvodů ryze ekonomického charakteru (spojených hlavně se zaměstnáním, přípravou na zaměstnání apod.). Se snižující se vzdáleností naopak roste význam důvodů v širokém smyslu sociálně ekonomických, vázaných převážně na řešení problémů bytových a širších podmínek bydlení (rovněž však např. důvod sňatek [Kühnl 1975]).

Zdůrazněme některé další významné skutečnosti (mnohdy pouze fragmentovitě prosakující z literatury), relevantní především k psychosociálním aspektům vstupujícím do procesů migrace a preference. Člověk, který již migroval, je více náchylný k další migraci [Lee 1969].

Proces rozhodování o migraci není plně racionální [Jackson 1969]. Golledge–Brown–Williamson [Golledge–Brown–Williamson 1972] upozorňují na nekompletnost informace o cíli stěhování. Rozváděny jsou souvislosti místa „push“ a „pull“. Je upozorňováno na přenos demografického a sociálního chování migranta z místa vystěhování do cíle přistěhování [např. Kotačka 1973]. Jedincova percepce nového prostředí je z velké části podmíněna očekáváními vycházejícími z konstant prostředí, na něž si už jedinec zvykl. Obrazně si přenáší své původní prostředí do nového prostředí, čímž podtrhuje smysluplnost členění zkoumání zvláště „rodáků“ a „nerodáků“ [Sonnenfeld 1966]. Lee [Lee 1969] a podobně například Desai [Desai 1980] informují o tendenci přeceňování pozitivních prvků svého „domácího prostředí“ a naopak podcenění jeho negativních prvků. Potíže při asimilaci v novém místě bydliště (cíli stěhování) pak mohou vyvolat opačnou reakci. S tím úzce souvisí tzv. „neighbourhood efekt“, jenž může být směle označen za pravidelnost. Znamená, že jedinec generalizovaně nejvíce prostorově preferuje místo svého současného dlouhodobějšího bydliště [např. Pellenbarg–Meester 1984; Slodczyk 1984; Lee–Schmidt 1985; White 1981; Gould 1973]. Kromě „prostorového neighbourhood efektu“ je částečně naznačena i možnost tzv. „sociálního neighbourhood efektu“, který spočívá v tom, že jak v preferencích, tak i v realizované migraci jsou si blíží politicky, kulturně, . . . resp. socioekonomicky podobné struktury, formace [Fairbairn–Ironsides 1985; Nezdařilová-Kára 1986]. Inverzně platí, že kromě fyzické (geografické) odlehlosti existuje též sociální odlehlost – „člověk například nevnímá (a poté tedy ani nepreferuje) některé části města nikoliv kvůli geografické, nýbrž sociální odlehlosti“ [Prokop 1970].

Pro budoucí výběr cíle migrace a její vlastní realizaci je opět zdůrazňován vliv informace – [např. Brown–Philliber–Malecki–Walby 1981; Pellenbarg–Meester 1984; Clark 1982; Desai 1980; Gold 1980; Kotačka 1973; Gould 1973]. Webber–Symanski–Root [Webber–

–Symanski–Root 1975] uvádějí, že informovanost (též o možných cílech migrace) závisí 1) na místě bydliště, 2) typu jedince, 3) přímém pozorování při cestách různého druhu, 4) náchylnosti a schopnosti potkávat a hovořit s lidmi „rozličného ražení“, 5) na neosobních tocích informací mezi jednotlivými sídly. V dalších pracích je vyzdvihován význam zkušenosti [Gould 1973; Gold 1980] a osobní návštěvy na eventuální migraci a preferenci [Brown–Philliber–Malecki–Walby 1981].

Do migrační a preferenční reality zvláště rovněž vstupuje tzv. prvek módnosti, „modernosti“ a historického dědictví. Atraktivní se stávají místa, která jsou nebo v minulosti byla něčím pozoruhodná, něco významného se v nich událo, organizovalo, nějakým způsobem upoutala pozornost.

Z dosud nezmíněných podstatnějších „pravidelností“ vázaných na osobní charakteristiky a spřízněné důležité atributy relevantní pro řešení problémy je významná vazba stěhování na věk a fáze životního cyklu. Shaw [Shaw 1975] shrnuje množství prací, které potvrzují empiricky potvrzenou pravidelnost pozvolného snižování intenzity migrace s klesajícím věkem ekonomicky aktivních osob.

(Intenzita migrace kulminuje cca ve věku 20–30 let.) Typická je vyšší intenzita migrace raného dětského věku oproti cca 10–14 letým (stěhování s rodiči) i mírné zvyšování intenzity cca ve věku 60–69 let zapříčiněné odchodem do důchodu, což je charakteristické například pro USA, Švédsko [Lewis 1977]. Československo je specifické zvýšením intenzity migrace ve věku cca 70 let a více (vázáno na „zdravotní“ důvody stěhování, které jako jedny z mála nerespektují trend „obecné křivky“), což je, mimo jiné, důsledek odchodu do sociálních zařízení – domovů důchodců, domovů s pečovatelskou službou apod.

Fáze životního cyklu jsou těsně svázány s věkovou strukturou [Courgeau 1984]. Kučera [Kučera 1980] na 11. demografické konferenci v Praze na téma životní cykly obyvatel odhaduje, že průměrná rodina s dvěma dětmi by se v průběhu životního cyklu měla 4–5krát stěhovat z důvodů svých strukturálních změn. Ziegenfuss [Ziegenfuss 1983] specifikuje tři hlavní předěly obvykle doprovázené migrací – 1) doba ekonomického osamostatnění, 2) uzavírání manželství, 3) rozpad rodiny způsobený odchodem dětí. Další např. [Jackson 1969; Rollová–Alan–Jungmann–Šafář 1972] následně připomínají, že prostorové změny úzce souvisejí se změnami sociálními (změna stavu, zaměstnání atd.). Jiní [např. Hájek 1976, 1970; Srb 1970] se dotýkají vztahu pohlaví a důvodů stěhování. Je zdůrazňováno, že muži v migracích oproti ženám více reflektují důvody existenční povahy (vázané hlavně k práci, zaměstnání). Ženy naopak ve srovnání s muži spíše důvody vztahové k problematice bytové a zdravotní. Rovněž například důvod „sňatek“ převažuje u žen, neboť „intenzitu snátečnosti z hlediska územního určuje převážně ženich“ [Hájek 1976]. Širší platnost má zřejmě již výše konstatovaná převaha žen (a dětí) u důvodů stěhování „následování rodinného příslušníka“.

Z hlediska souvislosti vzdělání a intenzity migrace dospívají mnozí autoři k podobným závěrům [Gould 1981; Wiendl 1970]. Například Gould [Gould 1981] konstruuje tzv. „J“ křivku. Ta signalizuje, že se zvyšujícím se vzděláním se zvyšuje pravděpodobnost migrovat (osoby bez vzdělání jsou přitom mobilnější než osoby s nízkým stupněm vzdělání). Tato logická „pravidelnost“ se přirozeně promítá i do oblastních, resp. sídelních preferencí. Vyšší intelektuální status (obvykle korelující s vyšší dosaženou vzdělání) obecně rozšiřuje obzory „poznání i uvědomění“, což se odráží i v širší a variabilitě potenciálních cílů i frekvenci řešení určité situace migrací.

Ostatní výše zmíněné a blíže nekomentované migrační (preferenční) faktory či další spřízněné podmiňující atributy jsou buď triviálně interpretovatelné anebo (a to spíše) mají specifitější variabilitu, nelze jednoduše generalizovat jejich význam.

Snahou tohoto poměrně obsáhlého příspěvku bylo seznámit širší čtenářskou obec s vybra-

nými nejdůležitějšími aspekty studia migrační motivace, regionálních, resp. sídelních preferencí, zdůraznit myšlenku, že hlubší pochopení této problematiky je jedním z možných východisek pro racionálnější uspořádání a celkovou organizaci objektivní socioekonomicko-geografické struktury společnosti a tím i pro dosažení větší „subjektivní“ spokojenosti obyvatelstva.

Literatura

- Andrle, A.: *Vývoj nejmenších venkovských sídel v ČSSR. Územní plánování a urbanismus* 1987, č. 5.
- Bogue, D. J.: *Principles of Demography*. B. m., John Wiley and Sons, Inc. 1969.
- Brown, J. M.: *The Structure of Motives for Moving: A Multidimensional Model for Residential Mobility*. Environment and Planning A 1983, No. 11.
- Brown, L. A. – Philliber, S. G. – Malecki, E. J. – Walby, K.: *Information Source Usage in the Migration Decision*. Socio-Economic Planning Sciences; An International Journal 1981, No. 6.
- Bunting, T. E. – Quelke, L.: *Behavioral and Perception Geography: A Critical Appraisal*. Annals of the Association of American Geographers 1979, No. 3.
- Burgess, J. A.: *Place – Making: The Contribution of Environmental Perception Studies in Planning*. Geography 1979, No. 285.
- Campbell, R. R. – Garkovich, L.: *Turnaround Migration as an Episode of Collective Behavior*. Rural Sociology 1984, No. 1.
- Clark, W. A. V.: *Recent research on migration and mobility. A Review and Interpretation*. Progress in Planning 1982, Part 1.
- Courgeau, D.: *Relations entre cycle de vie et migrations*. Population 1984, No. 3.
- Čermák, Z.: *Glavnyje čerty pražskoj migracii posle 1950 g. i rezultaty vyboročnogo obsledovaniya pribyvšich v Pragu v 1983 g.* (Strojopis).
- Desai, A.: *The Environmental Perception of an Urban Landscape: The Case of Ahmedabad*. Ekistics 1980, No. 283.
- The Dictionary of Human Geography*. Ed. R. J. Johnston. Oxford. Basil Blackwell Publisher Limited 1985.
- Đlugosz, Z.: *Zagadnienia motywacji w badaniach nad migracjami ludności*. Folia Geographica Series Geographica – Oeconomica 1986, B. Č.
- Downs, R. M.: *Geographic Space Perception: Past Approaches and Future Prospects*. In: Progress in Geography 2. London, Edward Arnold 1970.
- Drbohlav, D.: *K takzvané „jiným důvodům“ stěhování*. Demografie 1988, č. 2.
- Drbohlav, D.: *Migrační atraktivita měst ČR (a její motivační specifikace)*. Sborník ČSGS 1989, č. 1.
- Drbohlav, D.: *Migrační motivace, regionální a sídelní preference obyvatelstva*. Praha, přírodovědecká fakulta UK 1989. (Kandidátská disertace).
- Drbohlav, D.: *Motivy migrace jako jeden z indikátorů formování geografické struktury organizace společnosti*. Demografie 1986, č. 3.
- Drbohlav, D.: *Podněty behaviorální geografie ve struktuře geografického výzkumu*. In Sborník prací z konference „Současné trendy výzkumu v socioekonomické geografii“. (V tisku).
- Fairbairn, K. J. – Ironside, R. G.: *International Place Preferences; An Example from the University of Alberta*. The Albertan Geographer 1985, No. 21.
- Fishbain, M.: *Attitude and the prediction of behavior*. In: Readings in Attitude Theory and Measurement. New York and London, Wiley 1967.
- Gold, J. R.: *An Introduction to Behavioural Geography*. New York, Oxford University Press 1980.
- Golledge, R. G. – Brown, L. A. – Williamson, F.: *Behavioural Approaches in Geography. An Overview*. The Australian Geographer 1972, No. 1.
- Gould, P. R.: *On Mental Maps*. In: Image and Environment. Chicago, Aldino Publishing Company/Chicago 1973.
- Gould, P. – White, R.: *Mental Maps*. Baltimore, Penguin Books Inc. 1974.

- Gould, W. T. S.: *Education and Internal Migration: A Review of Trends and Issues*. Working Paper 2. Liverpool, University of Liverpool 1981.
- Hájek, Z.: *Demografie Brna*. Zprávy GÚ ČSAV 1976, č. 6.
- Hájek, Z.: *Korelace emigračních a imigračních důvodů*. Zprávy GÚ ČSAV 1970, č. 6.
- Hájek, Z.: *Kvalitativní aspekty migrace*. Zprávy o vědecké činnosti GÚ ČSAV v Brně 1967, č. 6.
- Hájek, Z.: *Motivy migrace z aspektu životní úrovně*. Demografie 1974, č. 4.
- Hampl, M. – Pavlík, Z.: *Les aspects géographiques et démographiques de l'étude et des perspectives du développement de la population*. Acta Universitatis Carolinae, Geographica 1988, No. 1.
- Hägerstrand, T.: *Člověk a regionální věda*. Sociologie města a bydlení 1971, č. 9.
- Hetteš, M.: *Človek ako aktívny činiteľ rozvoja oblasti v období VTR*. Bratislava, prírodovedecká fakulta UK 1986. (Kandidátská disertace).
- Hrdlička, M.: *Preference sídelních prostorů Čech*. Demografie 1983, č. 1.
- Huff, J. O. – Clark, W. A. V.: *Cumulative Stress and Cumulative Inertia: A Behavioral Model of the Decision to Move*. Environment and Planning A 1978, No. 9.
- Hyman, G. – Gleave, D.: *A Reasonable Theory of Migration*. Occasional Paper 2. London, Centre for Environmental Studies 1977.
- Hynek, A.: *Environmental Perception*. Scripta Facultatis Scientiarum Naturalium Universitatis Purkyananae Brunensis 1985, No. 3.
- Illner, M.: *K vyrovnávání podmínek života ve městě a na venkově*. Územní plánování a urbanismus 1988, č. 2.
- Illner, M.: *Sídelní preference obyvatel a životní prostředí*. In: Sociologické a ekonomické souvislosti ekologického problému. Kosova Hora, ČSSS, ČSBS při ČSAV 1986.

Interní materiály Terplanu.

- Jackson, J. A.: *Editorial Introduction*. In: Migration, Sociological Studies 2. Cambridge, Cambridge University Press 1969.
- Jansen, C. J.: *Some Sociological Aspects of Migration*. In: Migration, Sociological Studies 2. Cambridge, Cambridge University Press 1969.
- Kaplan, R.: *The Analysis of Perception Via Preference: A Strategy for Studying How the Environment is Experienced*. Landscape Planning 1985, No. 3.
- Korčák, J.: *Geografie obyvatelstva ve statistické syntéze*. Praha, Univerzita Karlova 1973.
- Korčák, J.: *Úvod do všeobecné geografie obyvatelstva*. Praha, SPN 1969.
- Kotačka, L. a): *Meziosobní vztahy a místní stabilizace*. Sociologie města a bydlení 1973, č. 10.
- Kotačka, L.: *Preference základních typů sídel*. Rozbor výsledků průzkumu reprezentativního vzorku obyvatelstva ČSSR. Praha, VÚVA 1974.
- Kotačka, L. b): *Výzkum migrační motivace. Kritický přehled hlavních směrů teoretického bádání a empirických průzkumů*. Praha, VÚVA 1973. (Strojopis).
- Kotačka, L. a kol.: *Průzkum názorů obyvatel ČSR na bydlení v rodinných domcích*. Praha, VÚVA 1985. (Výzkumná zpráva).
- Koubek, J.: *Politika migracyjna v Czechoslowacji*. (Strojopis).
- Koubek, J.: *Populační politika Československé republiky v letech 1945–1980*. Demografie 1981, č. 1.
- Kuba, R.: *Racionální pohyb obyvatelstva*. Bratislava, Vydavateľstvo politickej literatury 1968.
- Kubat, D. – Hoffmann – Nowotny, H. J.: *Migration: Towards a New Paradigm*. International Social Science Journal 1981, No. 2.
- Kučera, M.: *Demografické hledisko životních cyklů obyvatelstva*. Demografie 1980, č. 2.
- Kühnl, K.: *Geografická struktura migrace obyvatelstva v Čechách*. Praha, přírodovědecká fakulta UK 1975. (Kandidátská disertace).
- Kühnl, K.: *Migrace obyvatelstva administrativních regionů ČSSR – změny v letech 1960–1980*. In: Vybrané problémy hodnocení životního prostředí v Severočeském kraji – studie 1. Praha, přírodovědecká fakulta UK 1985. (Výzkumná zpráva).
- Kühnl, K.: *Regional Differentiation of the Age – Specific Migration in the Czech Socialist Republic*. Acta Universitatis Carolinae, Geographica 1986, č. 1.

- Kühnl, K.: *Selected Aspects of Migration Motivation in the Czech Socialist Republic*. Acta Universitatis Carolinae, Geographica 1978, No. 2.
- Larmin, O. V.: *Vztah sociálně-ekonomické nutnosti a svobody výběru při migraci*. Sociologie města a bydlení 1975, č. 6.
- Lazarus, R. S.: *Personality and Adjustment*. New Jersey, Prentice – Hall Inc., Engelwood Cliffs 1963.
- Lee, E.: *A Theory of Migration*. In: *Migration Sociological Studies 2*. Cambridge, Cambridge University Press 1969.
- Lee, Y. – Schmidt, C. G.: *Residential Preferences in China: Influences and Implications*. Asian Geographer 1985, No. 4.
- Lewis, W. C.: *The Role of Age in the Decision to Migrate*. The Annals of Regional Science 1977, No. 3.
- Lloyd, R. E.: *Cognition, Preference and Behavior in Space: An Examination of the Structural Linkages*. Economic Geography 1976, No. 3.
- Macka, M.: *Prognózování potenciálních pracovních sil na oblastní úrovni*. Zprávy GÚ ČSAV 1985, č. 2.
- Marksoo, A.: *Changes in the Regional Migration Model at the Advanced Stage of Urbanization*. (Paper presented at the 25th International Geographical Congress, Symposium on "Migration and Cities". Rouen, 1984), Tartu, Tartu State University 1984.
- Methods of Measuring Internal Migration, Manual VI*. Population Studies 47. New York, Department of Economic and Social Affairs 1970.
- Migracija seľskogo naselenija*. Red. T. I. Zaslavskaja. Moskva, Mysľ 1970.
- Mrklasová, M.: *Migrační a sídelní preference ústeckých středoškoláků*. Demografie 1988, č. 4.
- Murdock, S. H. – Parpia, B. – Hwang, S. S. – Hamm, R. R.: *The Relative Effects of Economic and Noneconomic Factors on Age-Specific Migration, 1960–1980*. Rural Sociology 1984, No. 2.
- Murray, H. A.: *Explorations in Personality*. New York, Oxford University Press 1938.
- Musil, J.: *Nové pohledy na regeneraci našich měst a osídlení*. Územní plánování a urbanismus 1988, č. 2.
- Návrh systému priorit a preferencí v rozmísťování pracovních sil v 8. pětiletce*. Praha, Federální ministerstvo práce a sociálních věcí 1987. (Strojopis).
- Nezdařilová, E. – Kára, J.: *Analysis of Migration Spatial Structure by Method of Multiple Regression and Correlation*. Acta Universitatis Carolinae, Geographica 1986, č. 1.
- Pellenbarg, P. H. – Meester, W. J.: *Locations and Spatial Cognition*. In: *A Profile of Dutch Economic Geography*. Assen, Van Gorcum & Comp 1984.
- Poštolka, V.: *Hodnocení a výběr území k regeneraci z hlediska demografie*. Investiční výstavba 1988, č. 9.
- Pred, A.: *Behavior and Location: Foundations for a Geographic and Dynamic Location Theory*. Lund Studies in Geography B 1967 resp. 1969, No. 27 resp. 28.
- Prokop, D.: *Obráz města a jeho funkce*. Sociologie města a bydlení 1970, č. 5.
- Ravenstein, E. G.: *The Laws of Migration*. Journal of the Royal Statistical Society 1885, June.
- Rollová, V. – Alan, J. – Jungmann, B. – Šafář, Z.: *Sociální a profesionální mobilita pracujících obyvatelstva ČSSR*. Bratislava, Československý výzkumný ústav práce 1972. (Výzkumná zpráva).
- Romanova, N. B.: *Reurbanizacija v Zapadnoj Jevrope i SŠA*. Izvestija vsesojuznogo geografičeskogo obščestva 1985, č. 2.
- Rossi, P. H.: *Why Families Move*. New York, Free Press 1955.
- Rybakovskij, L. L.: *Migracija naselenija: prognozy, faktory, politika*. Moskva, Nauka 1987.
- Shaw, R. P.: *Migration Theory and Fact. A Review and Bibliography of Current Literature*. Philadelphia, Regional Science Research Institute 1975.
- Siwek, T.: *Území Československa očima studentů geografie*. Sborník ČSGS 1988, č. 1.
- Slepíčka, A.: *Soudobé tendence přeměn venkovského prostoru ve vyspělých evropských zemích*. In: *Sborník ze semináře Problémy rozvoje venkovského osídlení, malých a středně velkých měst ČSSR a jejich demografické struktury*. Praha, ČSDS při ČSAV. (V tisku).
- Ślodgezyk, J.: „Mapy mentalne“ i ich zastosowanie w badaniach geograficznych. Czasopismo Geograficzne 1984, č. 1.
- Sonnenfeld, J.: *Variable Values in Space and Landscape: An Inquiry into the Nature of Environmental Necessity*. Journal of Social Issues 1966, No. 4.
- Souček, E.: *Poznámky k analýze dat o migraci*. Demografie 1970, č. 3.

- Srb, V.: *Důvody vnitřního stěhování v Československu v roce 1966 a 1967*. Demografie 1970, č. 1.
- Stouffer, S. A.: *Intervening Opportunities: "A Theory Relating Mobility and Distance and Intervening Opportunities and Competing Migrants."* In: *Research to Test Ideas*. Chicago, University of Chicago Press 1963.
- Svart, L. M.: *Environmental Preference Migration: A Review*. The Geographical Review 1976, No. 3.
- Thomas, D. S.: *Social and Economic Aspects of Swedish Population Movement*. New York, 1941.
- Van de Kaa, D. J.: *Europe's Second Demographic Transition*. Population Bulletin 1987, No. 1.
- Vokoun, Z.: *Podmínky územního rozvoje ČSSR. Územní plánování a urbanismus 1986*, č. 1.
- Webber, M. J. – Symanski, R. – Root, J.: *Toward a Cognitive Spatial Theory*. Economic Geography 1975, No. 2.
- White, S. E.: *The Influence of Urban Residential Preferences on Spatial Behavior*. Geographical Review 1981, No. 2.
- Wiendl, J.: *Výsledky průzkumu příčin mechanického pohybu obyvatelstva v Jižních Čechách*. Demografie 1970, č. 1.
- Willis, K. G.: *Problems in Migration Analysis*. Saxon House, D. C. Heath Ltd., Westmead, Farnborough, Hants 1974.
- Wolpert, J.: *Behavior Aspects of the Decision to Migrate*. Papers and Proceedings of the Regional Science Association 1966, No. 4.
- Wolpert, J.: *Migration as an Adjustment to Environmental Stress*. Journal of Social Issues 1966, No. 4.
- Zelinsky, W.: *The Hypothesis of the Mobility Transition*. Ekistics 1971, No. 192.
- Ziegenfuss, V.: *Stěhování obyvatelstva v České socialistické republice*. In: *Problémy osídlení a migrace*. Praha ČSSS a ČSDS při ČSAV 1983.
- Zipf, K.: *The $P_1 P_2/D$ Hypothesis: In the Intercity Movement of Persons*. American Sociological Review 1946, No. 2.

I.

Kdybychom hned na počátku sdělili, jaký je teoretický, metateoretický, filozofický a epistemologický status koncepce, kterou britský sociolog Anthony Giddens předkládá pod označením „*teorie strukturace*“, vyprávěli bychom detektivní příběh od konce. Jádrem sporu, který se v souvislosti s Giddensovým nepochybně ambiciózním dílem vede, je totiž právě problém, co vlastně Giddens ve svých základních dílech sociologické veřejnosti předložil: zda verifikovanou teorii společnosti, verifikovatelnou či falzifikovatelnou globální hypotézu o procesech, které vedou ke „konstituci (utváření) společnosti“, nebo prostý výčet více či méně přesně definovaných pojmů, spolu s řadou historizujících příkladů a údajně dosti pochybně empiricky doložených generalizací? Začneme však tím, co je zcela nepochybné a co má povahu elementární evidence:

1. *Giddensova koncepce* (setrvejme zatím u tohoto gnozeologicky neutrálního označení) se navenek rozhodně jako *teorie jeví*, sám autor ji jako *teorii označuje* a dokonce i ti, kdož Giddensovým podnikáním rozhodně nejsou uváděni v přílišné nadšení, jako např. polská socioložka Helena Kozakiewiczová [1988], konstatují, že Giddensova koncepce je prezentována „způsobem impozantním“;

2. *Giddensovo pojetí „sociální strukturace“* je *promyšleným a dlouhodobě utvářeným myšlenkovým systémem*, který není pouhou *ad hoc* reakcí na růst subjektivistických tendencí v západní sociologii na přelomu 60. a 70. let, ani prostou snahou důstojně a „konstruktivně“ se zařadit do soudobých diskusí o povaze modernity a perspektivách postmodernismu [srv. Kellner 1988], případně přispět „pozitivním“ aktem k řešení sporů mezi tradiční a postempirickou filozofií vědy; zdá se dokonce, jako by byla spíše promyšleným *kritickým pokračováním parsonsovského dědictví*, ne-li co do obsahu, tedy rozhodně co do ambicí a záměrů;

3. Aniž bychom předbíhali další výklad, při sledování diskuse kolem „případu Giddens“ se však nelze ubránit pocitu, že *všechno, co se proti Giddensovi namítá, už bylo řečeno*, samozřejmě v jiných souvislostech, v jiné době a ve vztahu ke zcela jiným koncepcím.

Nahlédneme-li do diskuse, která se o stavu „soudobé sociologie“ (rozuměj: anglosaské) vedla zcela nedávno za účasti I. Wallersteina, J. S. Coleman, R. Collinse, W. H. Sewella, N. K. Denzina aj., lze konstatovat, že *volání po teorii bylo značně všeobecné* a že následující teze R. Collinse nenarazila na žádný zásadní odpor: „*Podstatou vědy je teorie, ne dílčí metodologie, nějaké partikulární užití matematiky nebo nějaké dogma o úzce empirické operacionalizaci. Jde však o teorii jako generalizovaný a koherentní úhrn idejí, které vysvětlují variace v empirickém světě na základě obecných principů. Toto široké pojetí vědy dává prostor pro čistě teoretická pozorování a zkoumání, pro konceptuální problematiku, pro abstrakci a konkretizaci na různých úrovních. Je to pojetí výslovně kumulativní a integrující*“ [Collins 1986 : 1345]. Ačkoliv je mimo pochybnost, že Giddensovo vlastní usilování patří právě do

tohoto kontextu, sám Collins pro celou teorii strukturace, o níž bylo dodnes napsáno nesporně již několik set stran, nachází jen skromné místočko v nepřilíš přiměřeném kontextu pokusů o integraci makro a mikroterii, totiž vedle vlastní ideje interakčních rituálních řetězců, koncepce sociálních sítí R. Burta a racionální teorie výběru M. Hechtera. Dlužno dodat, že ani ostatní účastníci diskuse o stavu anglosaské sociologie 80. let pro Giddense nenašli slovo uznání. Podobně ani účastníci jiné velké diskuse, věnované tentokrátě problému teoretického růstu v sociologii, její kumulativní či nekumulativní povahy a metateoretickým problémům výstavby teorie, se o Giddensovi nezmiňují, ačkoliv jeho programový pokus o syntézu snad všech myslitelných teoretických tendencí v moderní sociologii by stál právě zde za zaznamenání.

Na druhé straně časopis *Theory, Culture and Society* již v roce 1982 uspořádal rozsáhlé sympozium o posledních Giddensových dílech, tehdy o prvním svazku *Soudobé kritiky historického materialismu a Ústředních problémech sociální teorie* [Giddens 1979 a 1981], jehož výsledek shrnul G. McLennan takto: „Symposium . . . instruktivním způsobem osvětlilo aktuální sporné problémy a stále se vracející dilemata, jimž stojí tvář v tvář sociální nebo kritičtí teoretikové. Giddensovo dílo jako by ztělesňovalo dvě základní dilemata, . . . totiž dilema mezi epistemologií a dekonstrukcí a mezi pozitivní a kritickou teorií“ [McLennan 1984: 123]. Po vydání Giddensova základního díla *The Constitution of Society* v roce 1984 vyšla řada recenzí, nadšených i kritických, oslavných i odsuzujících, takže Giddens se dostal definitivně do sociologického povědomí jako jeden z tvůrců „velkých teorií“, ačkoliv se zdálo, že Parsonsův pokus už nikdo opakovat nebude. „Výstavba velké teorie“ je však zřejmě téma natolik přitažlivé, že se k němu čas od času bude vždycky někdo vracet – bez ohledu na varování metateoretiků, bez ohledu na záporné zkušenosti učiněné předchůdci a bez ohledu na despekt, který vůči „velkým teoriím“ vždycky měli a budou mít „praví empirici“ a rutinní výzkumníci.

II.

Giddensova „teorie strukturace“ je výsledkem dlouholeté přípravy a systematického úsilí, které má poměrně přísnou vnitřní logiku. Giddens je především „čistý teoretik“, který se nikdy příliš „neposkrvil“ empirickým výzkumem – alespoň mi není známa ani jediná studie, která by byla „klasicky“ empirická, která by deskriptivně vypovídala o dílčích aspektech sociální skutečnosti nebo která by „empiricky“ testovala nějakou miniteorii, teorii středního dosahu nebo operacionalizovanou hypotézu. Rané práce A. Giddense jsou věnovány problému sebevraždy, nikoliv však ve Francii, ale ve francouzské sociologii [1965], poté typologii sebevraždy [1966], problému moci v raných pracích T. Parsonse [1968] a vzápětí pak už historicko-sociologickému studiu celé „svaté trojice“, Marxovu a Weberovu pojetí vývoje kapitalismu [1970] a informaci o Durkheimovi jako recenzentovi. Poslední dvě studie pak vyúsťují v první zásadnější a rozsáhlejší Giddensovu práci, ve studii *Kapitalismus a moderní sociální teorie* [1971], v níž je „svatá trojice“ analyzována s akademickou akribií, pečlivostí a systematickostí.

Ačkoliv zde Giddens ještě nenaznačuje ani obrys své budoucí koncepce, ani vlastní zájem na výstavbě teorie, formuluje zde své zásadní stanovisko k marxismu které již během dalších let nijak zásadně nemodifikuje. Konstatuje, že ve vztahu k marxismu se v moderní sociologii ustavila dvě stanoviska, stanovisko reprezentované známou studií Parsonsovou z roku 1967, podle níž Marx náleží k prehistorii sociálního myšlení, neboť vlastní sociologie začíná až generací Durkheimovou a Weberovou. Druhé stanovisko vyjadřují podle Giddense blíže nespecifikovaní „marxisté“, podle nichž naopak vše, co bylo napsáno po Marxovi mimo

marxistický myšlenkový proud, nutno pokládat pouze za soudobé vyjádření liberální buržoazní ideologie a nic více. Giddens konstatuje, že „každá z těchto ortodoxií obsahuje více než zrnko pravdy a současně velice nebezpečný omyl“ [1971 : 243]. První hledisko nerespektuje fakt, že durkheimovsko-weberovská generace je bez Marxe naprosto nepochopitelná a nezakotvená, druhé pak nepřihlíží k Marxově vlastní epistemologii, která naivní relativismus tohoto pohledu na věc prostě nepřipouští. Ve vývoji sociologie samotné však došlo k zajímavému paradoxu: sociologie v socialistických zemích se podle Giddense proměnila – navzdory všem proklamacím o „tvořivém rozvoji“ teoretické reflexe struktury socialistické společnosti – ve „výhradně úzce popisnou deskriptivní disciplínu“ a západní sociologie – navzdory všem proklamacím o potřebě detailní empirické a historické deskripce – se neustále snaží o „formulaci ahistorické obecné teorie, která vědomě odvrací pozornost od problémů sociální změny a vývoje [1970 : 246]. Snad právě toto jasnoživé konstatování stavu věcí později Giddense přivedlo k tomu, že věnoval ve své vlastní „velké teorii“ tolik pozornosti tématu vývoje při současném radikálním odmítání „jakéhokoliv evolucionismu“.

Pravděpodobně v rámci vlastní intelektuální propedeutiky napsal Giddens ještě závažnou (G. Lenskim však zásadně odmítanou jako „neteoretickou“) práci *Třídní struktura rozvíjených společností* [1973] a později *Elity a moc v britské společnosti* [1974]. Ačkoliv jde o práce poněkud „učebnicového“ charakteru, v lepším případě o to, čemu se dnes módně říká „sekundární čtení“, nacházíme zde již obě centrální témata, která vstoupí do „teorie struktury“ jako její nosné elementy, téma struktury a struktura a téma dominance a moci. Na druhé straně v těchto pracích Giddens ještě vůbec nezaznamenává obrat, který se právě tehdy odehrával v západní sociologii, totiž přechod od strukturálně funkcionalistického a neopozitivistického paradigmatu k paradigmatu interpretativnímu [srv. Willey 1985].

V roce 1976 vychází Giddensova práce, nazvaná dozajista poněkud vyzývavě parafrází proslulého titulu klasické práce Durkheimovy (jenž sám ostatně byl parafrází titulu ještě slavnější práce Descartovy) *Nová pravidla sociologické metody* [1976], v níž se Giddens více méně systematicky vyrovnává s interpretativní sociologií (ale nejen ovšem s ní) a současně poprvé formuluje základní teze své teorie struktury, především *ideu tzv. duality struktury*. Další Giddensův vývoj se pak bude odehrávat ve dvou základních liniích. Především – v linii neustálé *polemiky a diskuse* se všemi základními koncepcemi soudobé sociologie, zejména s pozitivismem (první kritická práce editovaná Giddensem pochází již z roku 1974), evolucionismem, funkcionalismem, hermeneutikou, etnometodologií a samozřejmě s marxismem; pokud jde o osoby, pak především s Goffmanem, Habermasem, Gouldnerem, Gorzem a řadou jiných, přičemž do Giddensova vlastního „balíku příručního vědění“ vstoupí také inspirace z Heideggera, z historické sociologie (Ch. Tilly, F. Braudel) a z humánní geografie (D. Gregory, A. Preda aj.). A za druhé v linii *výstavby vlastní teorie*, kdy v každé práci bude znovu zrekapitulováno, k čemu se již dospělo a současně přidáno nějaké nové téma, takže každá další práce bude připomínat ruskou matrjošku, na níž přibyla další vrstva. Jednotlivé práce tak sice budou samostatnými srozumitelnými celky, ale celek sám se stane značně, někdy až únavně redundantním. A tak nejen základní intencí díla, ale i průběhem své vědecké dráhy (od historicko-sociologických rekapitulací a rekonstrukcí k vlastnímu systému) a dokonce i jazykem svých prací bude Giddens stále více připomínat T. Parsonse, od něhož se sám zajisté právem v mnoha ohledech věcně distancuje.

Logiku Giddensova díla lze ovšem popsat také poněkud jinak, totiž jako *pohyb od historicko-sociologických zkoumání, formulace premis vlastní teorie a její prezentace* v podobě teorie struktury (o jejíž originalitu se povede samozřejmě spor) k „*politicky*“, spíše však *politologicky* pojaté sociologii jako kritické teorii (třebas jiného druhu a dokonce řádu než byla kritická teorie frankfurtské školy nebo než jsou neomarxistické koncepce tzv.

radikální sociologie). V Giddensově případě jde o kritickou teorii zcela jiné orientace, která sice v podstatě odpovídá epoše „postmodernismu“, sama však za „postmodernistickou“ může být pokládána jen stěží. Giddens ji ostatně za „postmodernistickou“ sám ani nevydává. Na druhé straně pojem „modernita“ se v posledních dílech A. Giddense jaksi „povinně“ objevuje, a to dokonce a především v souvislosti se sociálními funkcemi sociologie a právě s koncepcí sociologie jako kritické teorie [zejména 1985 : 310–324].

III.

Základní Giddensovo pojetí sociologie jako imanentně, inherentně, bytostně kritické teorie se ovšem na jeho vlastní teorii modernity neváže, souvisí však zcela konzistentně s jeho pojetím „dvojitěho včlenění“ (*double involvement*) člověka do sociálního světa, dvojí hermeneutiky, reflexivity a reflexivního monitorování, tedy s pojmy, které patří ke Giddensovým nepochybným terminologickým inovacím.

Giddens vychází ze známého Millsova pojetí *sociologické imaginace*, jež však bylo tolikrát citováno, že samo užití pojmu je spojeno s nebezpečím jisté intelektuální degradace, nemluvě o tom, že Mills sám tohoto pojmu neužíval zcela jednoznačně. Giddens sociologickou imaginací rozumí trojjedinou, systematicky kultivovanou citlivost – antropologickou, historickou a kritickou. Tato citlivost je každému člověku dána právě faktem jeho dvojitého začlenění do společnosti : „Nemůžeme přistupovat ke společnosti či sociálním faktům stejně jako k objektům nebo událostem přírodního světa, protože společnosti existují pouze potud, pokud jsou tvořeny a znovuvytvářeny našimi vlastními činnostmi jako činnostmi lidských bytostí. V sociální teorii nemůžeme lidské činnosti chápat tak, jako by byly determinovány stejně jako přírodní procesy. Musíme porozumět tomu, co označují jako dvojí začlenění individuí a institucí : vytváříme společnost a současně jsme jí vytvářeni“ [Class 1982 : 11]. Potud jde samozřejmě pouze o neologismus a nic více, myšlenka sama je stará a dokonce i v pokleslé variantě marxismu patří k jeho standardní rétorice.

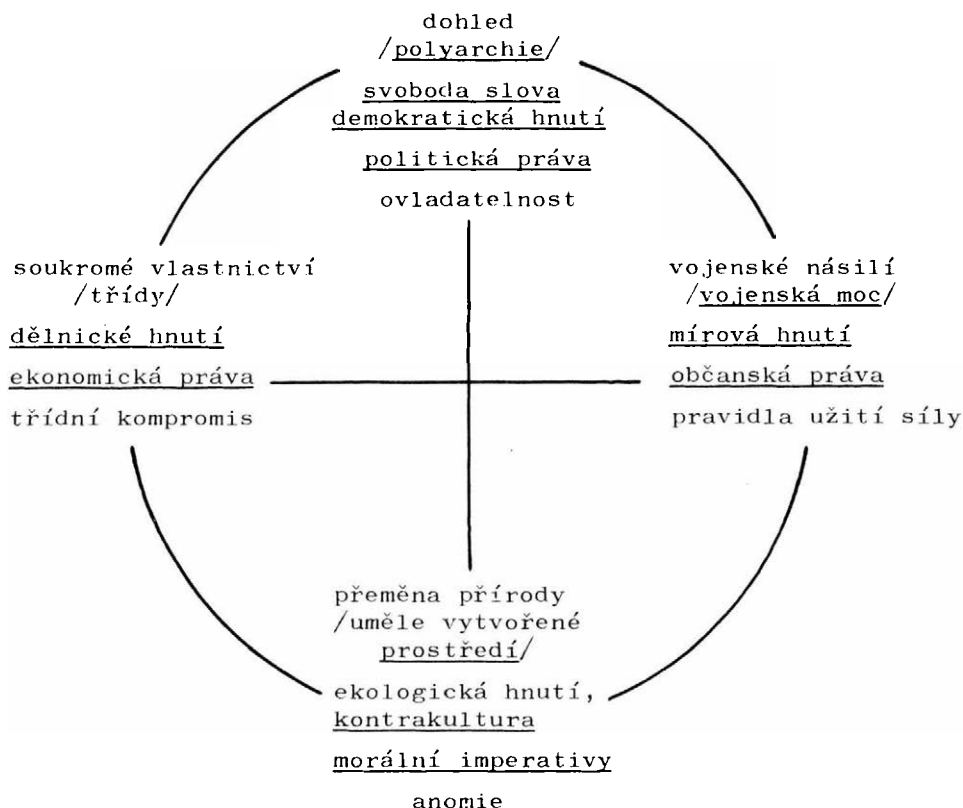
Dvojí začlenění lidí a institucí však nabývá poněkud hlubšího smyslu v kontextu dalších Giddensových úvah. Člověk je společností utvářen a sám ji aktivně utváří nejen materiálně praktickými činnostmi (v Giddensově terminologii „rutinními aktivitami“), ale také kognitivně, tedy na úrovni aktivit duchovních, poznávacích. Cokoliv člověk v této sféře vytvoří a objeví, se stává na krátkou či delší dobu součástí sociálního života samého, včetně sociologických poznatků : „Objevy společenských věd, jsou-li vůbec zajímavé, nemohou zůstat objevy příliš dlouho ; čím více věcí jsou schopny vysvětlit, tím je pravděpodobnější, že budou vtěleny do činnosti a stanou se tedy běžnými, rutinními principy sociálního života“ [The Constitution 1984 : 351]. Ani tento fenomén samozřejmě není neznám. Při všem despektu, který Giddens chová vůči strukturálnímu funkcionalismu, není od věci připomenout, že na stejné premise založil R. K. Merton svou proslulou ideu sebesplňujících a sebedestruujících prorocství. Giddens zapojuje do své argumentace ještě *obecný princip reflexivity* a *specifický princip tzv. reflexivního monitorování*, což ovšem základní ideu samu nijak zvláště neobohacuje. Z teze, že sociologické poznání je součástí sociálního světa, Giddensovi vyplývají závažné důsledky praktické i mravní. Sociologie není a nemůže být, pokud jde o její praktické užití, pouze sociální technologií (pakliže jí má být vůbec), ona je prakticky fungujícím poznatkovým tělesem prostě *via facti*, svým sociálním bytím. Ale z toho ovšem vyplývá vysoká *mravní odpovědnost sociologa* za to, co veřejnosti sděluje i co nesděluje, protože dlouhodobě se sociologie před veřejností skrýt nemůže, a to ani tehdy, když jí nabízí služby, ani tehdy, když se promění v „čistě akademický předmět, jestliže akademickým rozumíme nezúčastněné a odtažené bádání provozované za zdmi univerzit“ [Brief 1982 : 2].

Giddensova *usilovná distance od akademické sociologie* a snaha konstituovat svůj systém jako jakýsi subsystém sociologie kritické je o to kurióznější, že Giddensova koncepce má přece všechny vnější znaky sice elegantní a – jak říká Helena Kozakiewiczová – impozantní, ale přece jen jasně akademické sociologie. Jak tedy lze dostat onen *element criticismu* do logiky předchozí argumentace, která přece nikterak nespecifikuje, jakou sociální orientaci ten či onen konkrétní sociologický systém vlastně představuje? Giddens na různých místech v zásadě navrhuje dva kroky. Ten první je univerzálnější a je vázán právě na *koncept sociologické imaginace* jak mu rozumí Giddens. Jestliže sociolog uvažuje o vlastní společnosti v dimenzi antropologické (tedy vlastně všelidské) a historické (tedy vlastně komparativní), pak se mu dostává možnosti „osvobodit se ze svěřací kazajky myšlení v rámci jednoho typu společnosti, který zná a k němuž aktuálně, zde a nyní, patří [Brief 1982 : 22]. Jeho pohled na vlastní společnost proto nemůže být jiný než kritický, a to jak ve vztahu k její současnosti, tak zejména ve vztahu k jejím budoucím osudům. Giddens má za to, že sociologii nelze budovat podle modelu přírodních věd nikoliv z důvodů epistemologických či metodologických, ale z důvodů ontologických – „lidské bytosti nejsou odsouzeny ke slepé podřízenosti silám, které mají povahu nevyhnutelnosti přírodních zákonů“, protože „žádný sociální proces se neřídí neměnnými zákony“ [Brief 1982 : 22]. Z toho ale vyplývá, že i sociologie si musí být vědoma existence „alternativních budoucností, jež jsou nám potenciálně otevřeny, čímž se ovšem sociologie zavazuje k tomu, aby přispívala ke kritice existujících forem společnosti“ (tamtéž). Kritika musí být založena na analýze a tato analýza nemůže pominout, že pochopit změny, které probíhají ve vyspělých industrializovaných společnostech, předpokládá porozumět „zbytku světa“, pochopit začleněnost těchto společností do „světového systému“, protože pouze v jeho rámci lze odhadnout „budoucí možnosti lidské organizace“.

Druhý argument pro předpokládaný imanentní kriticismus sociologie jako vědy je specifictější a vyplývá z *Giddensova pojetí modernity*. Pojem a problém modernity je dnes – jak známo – předmětem rozsáhlé literatury, která se jím zabývá v nejrůznějších souvislostech historických (J. Rundell, D. Frisby, R. Munch, A. Richters) i věcných (J. Habermas, Kuan-Hsing Chen, Susan Hekman, V. Burgin aj.), takže by vyžadovalo samostatnou studii, kdybychom se měli pokusit o stanovení specifických znaků právě Giddensova pojetí. V práci *Národní stát a násilí* [1985], která je druhým svazkem jeho „kritiky historického materialismu“, vysvětluje Giddens své pojetí modernity pomocí instruktivních, i když samozřejmě diskusních diagramů. Fenomén modernity obecně, ale i ve specifické variantě vázané na kapitalistický typ společnosti, lze uchopit pomocí dvou os, na nichž jsou situovány čtyři základní charakteristiky a z nich vyplývající další „atributy“ tzv. moderních společností (pro naše potřeby shrnujeme čtyři Giddensovy diagramy v jeden):

Jestliže má sociologie „vypracovat solidní věcnou informaci o původu modernity a jejím globálním vlivu“, pak podle Giddense nemůže být jiná než kritická, protože „každá analýza existujících podmínek tím, že je nutně historická („zabývá se temporalitou institucí a jejich reprodukcí lidskými aktéry“, 27, 337), vede k pochopení nutnosti jejich transformace, přeměny. Ale každá idea přeměny naráží na odpor – stačí se podívat na Giddensovo schéma, abychom snadno pochopili, kolik věcí je nutno změnit a kolik problémů vyřešit v rámci existujícího uspořádání sociálních vztahů. Právě proto sociologie neměla a nebude mít na různých ustláno. Ve svých *Devíti tezích o budoucnosti sociologie* z roku 1986 Giddens říká, že „sociologie zůstane nadále stejně kontroverzním objektem jako vždy byla“, protože vnitřně nedosáhne konsensu a vnějškově se nezbaví svých oponentů a nactiutřačů především proto, že „sděluje nepříjemné pravdy“ [1987 : 50].

Giddensův koncept sociologie jako v jistém smyslu kritické teorie je kritičtější k marxismu než k soudobé společnosti: marxismus se svým předpokladem „inherentní teleologie dějin“

neumožňuje ani pochopení modernity, (mimo jiné proto, že používá „pohodlného explanačního klíče, jímž je koncept kapitalismu“) [1985 : 337], ani vývojových perspektiv, tedy „alternativních budoucností“, protože je *beznadějně evolucionistický* : „Přechod kapitalismu ke globálnímu socialistickému řádu je plně pochopitelný jen v marxovských pojmech, totiž jestliže přijmeme, že kapitalismus ztělesňuje všechny vymoženosti dosavadních dějin. Jestliže však kapitalismus není vrcholem evolučního schématu, ale pouze specifickým rysem vývoje evropských společností a dokonce pouze jednou osou jejich institucionální organizace, pak toto hledisko samo sebou padá“ [1985 : 336]. Stejně tak podle Giddense padá *marxistický požadavek* „*nezbytné jednoty teorie a praxe*“, požadavek, aby sociální teorie a sociální kritika byly výlučně základnou pro praxi. Giddens namítá, že sociální kritika musí nebo alespoň má obsahovat některé výrazné *vědomě utopické elementy*, které se k žádné aktuální praxi nedají programově použít, elementy, které odrážejí rozpor mezi „konkrétními možnostmi změny a oněmi žádoucími výstupy, k nimž dospívá sociální kritika“ [1985 : 337].

Giddensovo pojetí sociologie jako kritické vědy či teorie je příkladem proměny, která je pro značnou část západní sociologie příznačná, proměny, v níž se zračí „*integrace sociální kritiky do systému*“. Jádrem Giddensova díla ovšem není v této jeho – řekněme – metateoretické složce, v uvažování o sociálních funkcích sociologie atd., ale ve vlastní teorii, která však má realizaci těchto sociálních funkcí umožňovat.

Rekapitulace vlastního *Giddensova přínosu sociologické teorii* je na jedné straně snadná, protože Giddens sám provedl několik „instruktivních shrnutí“, na druhé straně náročná proto, že je vyložena na několika stech stranách textu a přímo přeplněna redefinicemi „klasických pojmů“ a definicemi vlastních, nově zavedených konceptů. Stručná rekapitulace „teorie struktury“, kterou nyní předkládáme, si proto nečiní nároky na úplnost.

1. Pojmovým východiskem celé teorie je rozlišení sociální struktury a sociálního systému. *Sociální systém* je uspořádání sociálních vztahů v čase a prostoru, které je neustále utvářeno a reprodukováno, měněno a upravováno *sociálními praktikami*, tedy činnostmi vědomých aktérů, někdy sdružených do kolektivit, sociálních seskupení. Giddens operuje s pojmy *činnost* (agency), *praktiky* (practices) a *Praxis*, který je převzat z Marxe a který Giddens brání proti „habermasovským deformacím“ [Labour 1982 : 149–152]. Pojem *sociální struktura* je ve srovnání se „standardními pojetími“ u Giddense podstatně redefinován, a to tak, že strukturou se rozumí soubory *pravidel a zdrojů*, které organizují sociální systém a existují pouze „virtuálně“, jako vlastnosti sociálního systému. „Virtuálnosti“ se rozumí existence ve stavu činné možnosti, existence, která má schopnost působit a na rozdíl od „čisté potenciálnosti“ je blízká aktualizaci. Jinými slovy, zatímco systém je časoprostorově přesně lokalizován a vázán na existenci interagujících subjektů, struktury jsou „bezsubjektové“ a časoprostorově neurčené.

2. Zdroje a pravidla lze typologizovat podle Giddense takto: *pravidla* lze dělit na „*normativní*“, jimž pak odpovídají legitimizační procesy, specifická práva a povinnosti a na úrovni sociálního systému systém sankcí, a na *interpretativní*, jimž odpovídají významy (significations), interpretativní schémata jako součást disponibilního vědění a na úrovni sociálního systému komunikace. *Zdroje* se dělí na *alokativní*, které zakládají dominanci vyplývající z možnosti manipulovat výsledky lidského ovládní přírody, a na *autoritativní*, které umožňují vykonávat moc na základě disponování nemateriálními prostředky, zejména pak prostřednictvím ovládní činností jiných lidí.

3. *Moc* je integrálním elementem celého sociálního života. Lze ji vymezit jako „vztah autonomie a závislosti mezi aktéry, v němž aktéři tvoří a reprodukují strukturní vlastnosti dominance [1981 : 29]. Moc a svoboda nejsou opozita, protože „moc“ je hluboce zakořeněna v samotné podstatě lidské činnosti“ [1981 : 2], existuje však *rozdíl mezi mocí a vykořisťováním*, který je nutné přesněji „obecně konceptualizovat“. Marx tématu moci podle Giddense nevěnoval dostatečnou pozornost, protože se soustředil téměř výhradně na dominanci vyplývající z alokativních, nikoliv autoritativních zdrojů. Je ovšem pravda, že koordinace autoritativních zdrojů sice tvoří osu sociální integrace a změny, v kapitalismu však (na rozdíl od nekapitalistických společností) alokativní zdroje nabyly na mimořádném významu.

4. Základním elementem při tvorbě moci je schopnost kumulovat (nebo v Giddensově terminologii „uskláňovat“) autoritativní zdroje. Tato „uskláňovací schopnost“ vytváří základ dohlížecích činností (surveillance), jejichž koncentrace umožňuje vznik *totalitního systému* moderního státu (na rozdíl od despotismu státu nekapitalistického).

5. *Struktura obecně* je proces strukturování sociálních vztahů v prostoru a čase prostřednictvím tzv. duality struktury. Pojem *dualita struktury*, který je v Giddensově koncepci klíčový, má překonat klasickou dichotomii, „dualismus“ objektu a subjektu, systému a činnosti, aktéra a aktivity. Dualita struktury spočívá v tom, že je jak prostředkem, médiem sociální činnosti, tak jejím výsledkem. Strukturální vlastnosti *neexistují mimo vědomí aktérů* a mimo jejich vědomou aktivitu. Jakmile jsou však jednou systémově stabilizovány, fungují jako rámec a podmínka dalších lidských aktivit. V dualitě struktury je

podle Giddense postižen „fundamentálně rekursivní charakter sociálního života a vyjádřena vzájemná závislost struktury a činnosti“ [1979 : 69].

6. Východiskem sociologické analýzy musí být konkrétní jednající aktér. Giddens se zde dovolává známé teze z *Německé ideologie* o tom, že „skutečným předpokladem“ uvažování jsou „lidé. . . v procesu svého skutečného, empiricky názorného vývoje za určitých podmínek“ [Marx, Engels 1962 : 41]. *Jednající aktér* je nadán vědomím, je „informovaným“ účastníkem sociálního života, který disponuje určitou zásobou vědění (Giddens používá známého schützovského termínu „balík příručního vědění“ – stock of knowledge at hand). Toto vědění je strukturováno tak, že lze formulovat tzv. stratifikovaný model lidské činnosti.

7. „Činnost je to, co aktér aktuálně dělá v situaci a co má viditelné, nikoliv však nutně zamýšlené důsledky“ [Turner, *The Structure* 1986 : 468]. Své jednání lidé „reflexivně monitorují“, tzn. že zaznamenávají, hodnotí, racionalizují a interpretují jednání vlastní i jednání jiných lidí. Tento proces probíhá na třech úrovních (odtud „stratifikační“ model) – na úrovni *diskursivního vědomí* (racionalizace), na úrovni *praktického vědomí* (interpretace) a pod tlakem *nevědomí*: „Chci zdůraznit, píše Giddens, že nevědomí má v lidské činnosti fundamentální význam . . . To, co působí mezi nevědomím a vědomím, je praktické vědomí“ [Action 1986 : 537]. Ústřední postavení v Giddensově koncepci má tedy praktické vědomí, tj. to, co aktér o podmínkách a důsledcích svého jednání a jednání jiných sice ví, ale co není schopen diskursivně vyjádřit.

8. Ačkoliv aktér jedná vědomě, protože je vybaven disponibilními informacemi, které neustále kumuluje, jeho znalost výchozích podmínek je neúplná a výsledné efekty jeho činnosti nejsou vždycky v souladu s původním záměrem. Tato jistá *míra „nevědomosti“* může vést k narušení „ontologické jistoty“, tj. důvěry v realnost přírodního a sociálního světa, víry v sebe a vlastní sociální identitu. *Ontologické jistoty*, která je předpokladem sociální činnosti, je dosahováno prostřednictvím *rutinizace* sociálních činností a sociálního styku. Vedle pojmu rekursivnosti na systémové úrovni je pojem rutinizace na úrovni individuální pro Giddensovo pojetí podstatný a charakteristický. Rutinizací se rozumí návykový, jako „danost“ přijímaný charakter většiny každodenních aktivit, je to převaha důvěrně známých, a proto nepřekvapujících prvků chování a sociálních situací, která reprodukuje pocit ontologické jistoty.

9. Sociální život probíhá v prostoru a čase. Tento triviální předpoklad, který podle Giddensova názoru nebyl dostatečně sociologicky explikován, se konkretizuje v konceptu temporality a v konceptu regionalizace. *Temporalita* zasahuje do sociálního života na třech úrovních: a) na úrovni bezprostřední sociální interakce, b) na úrovni Dasein, tj. nahodilosti života tváří v tvář smrti a biologické podmíněnosti života a c) na úrovni dlouhodobé reprodukce institucí (tzv. dlouhý čas, který překračuje horizont individuálního bytí). *Regionalizace* „neznamená pouze umístění v prostoru, ale týká se časoprostorového rozložení rutinizovaných sociálních činností“ [The Constitution 1984 : 119] do tzv. dějišť (lokalit, angl. locales). Mezi jednotlivými dějišti pak existují fyzické nebo symbolické hranice.

10. Přejít mezi úrovní individua a jeho činností a úrovní větších systémových celků, který odpovídá tradiční dichotomii mikro a makrosociologie, je u Giddense vyjádřen v pojmech tzv. sociální a systémové integrace. Rozdíl mezi nimi spočívá v tom, že *sociální integrace* předpokládá vzájemnou přítomnost (tzv. koprezentenci) aktérů, zatímco *systémová integrace* se děje na dálku, bez fyzické přítomnosti aktérů.

11. Myšlenkový okruh Giddensovy koncepce lze uzavřít jeho pojetím *institucí*, jimiž se rozumí systémy interakcí, které trvají v tzv. dlouhém čase (longue durée) a které mají možnost distribuovat lidi v prostoru, nebo jinak – jestliže „pravidla a zdroje jsou v dané společnosti dlouhodobě reprodukovány v přesně vymezených regionech, pak lze mluvit o tom, že v ní existují instituce“ [Turner, *The Structure* 1986 : 464].

12. Výchozí klasifikaci pravidel a zdrojů proto odpovídá i klasifikace institucí: 1. *symbolický řád*, způsoby diskursu a vzorce komunikace jsou produkovány a reprodukovány na základě interpretativních a normativních pravidel a prostřednictvím obou typů zdrojů, alokativních a autoritativních, 2. *politické instituce* závisejí především na autoritativních zdrojích a obou typech pravidel, 3. *ekonomické instituce* jsou produkovány a reprodukovány alokativními zdroji a oběma typy pravidel a konečně 4. *právní instituce* jsou založeny na užití normativních pravidel spolu s autoritativními zdroji a pouze sekundárně souvisejí s alokativními zdroji a interpretativními pravidly.

Při veškeré snaze o přesnost nemohli jsme přirozeně vyčerpat celý Giddensův systém ani věčně ani pojmově; v jiných pokusech o jeho rekonstrukci jsou akcentovány jiné teze a logika výkladu je také poněkud odlišná [srv. Turner 1986, Livesay 1989, Cohenová 1986 aj.]. Překročíme-li „ontologickou rovinu“, jejíž základní pojmová struktura je snad poměrně úplná, zbývá ještě doplnit koncept tzv. dvojité hermeneutiky, který Giddens pokládá za významnou vlastní inovaci.

Definice *dvojité hermeneutiky*, kterou Giddens uvádí [The Constitution 1984 : 372], není sice na první čtení příliš srozumitelná, je však pro Giddensův přístup i jazyk příznačná: „Dvojitá hermeneutika je průnik dvou významových rámců, který je nezbytnou částí sociální vědy, totiž smysluplný sociální svět konstituovaný laickým aktérem na jedné straně a meta-jazyky tvořené společenskými vědci na straně druhé; neustálé klouzání (slippage) z jednoho rámce do druhého je součástí praxe sociálních věd“ [The Constitution 1984 : 374]. Poněkud srozumitelněji lze podstatu dvojité hermeneutiky shrnout takto: každý sociální výzkum zahrnuje nutně kulturní, etnografické a antropologické aspekty, protože zkoumá jevy, které již byly konstituovány jako smysluplné – na rozdíl od věd přírodních. Podmínkou „vstupu“ výzkumníka do této specifické výzkumné sféry je znalost toho, co aktéři sami již dávno vědí, když sami vstupují do běžných aktivit praktického života. Sociologický popis má tedy reprodukovat význam, kterým aktér řídí a kontroluje své chování. Pojmy, jimiž sociolog popisuje aktérův smysluplný svět, jsou proto pojmy „druhého řádu“; pojmy „prvního řádu“ jsou totiž pojmy používané aktérem samým k výkladu, porozumění, interpretaci atd. reálného sociálního světa. Pojmy druhého řádu, jež tvoří sociologie pro potřeby svých popisů, se však samy mohou stát pojmy prvního řádu tím, že vstoupí do sociálního života a začnou v něm fungovat. Sociologie prakticky funguje právě a především takto, a to bez ohledu na to, zda vědomě hledá či nehledá nějaké „praktické aplikace“ [srv. The Constitution 1984 : 284].

Giddens se vcelku oprávněně ptá, co je na této koncepci vlastně „hermeneutického“, když – dodáváme my – sama idea pojmů „prvního“ a „druhého řádu“ je přece „klasicky“ schützovská? Giddensova odpověď je poněkud neurčitá – v obou případech, v procesu konstituce smyslu objektivního sociálního světa i v procesu jeho sociologického popisu probíhají prý složité procesy „překladu“ a interpretace, což jsou postupy hermeneutice příslušející.

Na koncepci dvojité hermeneutiky je ovšem spíše zajímavé to, že je vlastně nepřímým pokusem fundovat tzv. *kvalitativní metody v sociologii*, konkrétně pak třeba užití umělecké literatury jako informačního zdroje a způsobu prezentace sociologických zjištění. Ukazuje se tak, že kvalitativní metody není nutno svazovat výhradně s jediným teoretickým východiskem (obvykle s fenomenologickou sociologií), ale že je možné je logicky konzistentně vázat i na jiné sociologické systémy.

Už v úvodu naší studie jsme konstatovali, že ohlas Giddensova díla je rozporný a že názory na teoretické hodnoty „teorie strukturace“ se pohybují mezi póly nadšeného přijetí a úplného ignorování. Nápadným příkladem naprostého ignorování Giddensova pokusu je např. studie T. R. Burnse z roku 1986 [Burns 1986 : 8–37]. Tato studie 1) se zabývá „aktérem, transakcí a sociální strukturou“ a snaží se „pomocí jednoduchého teoretického a metodologického rámce“, který Burns označuje jako teorii sociálních systémových pravidel (social rule-system theory) „popsat a vysvětlit formování a změnu velkých typů sociálních organizací v soudobé společnosti“; 2) klade si otázky jako např. Proč lidé tvoří a udržují pravidla? Jakými procesy jsou pravidla tvořena, institucionalizována a měněna? Jaké strukturální možnosti a tlaky vymezují schopnosti aktérů reformovat a transformovat specifická systémová pravidla? a 3) snaží se vymezit takové pojmy jako sociální instituce, kulturní formy, materiální a technologické podmínky a vysvětlit smysl pojmů jako výstupy a efekty sociální činnosti a interakce, „strukturující aktivity“, sféry lidských činností atd. V Burnsově studii, která je přece evidentně tematicky „giddensovská“, se sice odkazuje na dvě Giddensovy knihy včetně základní práce z roku 1984 [The Constitution 1984], ale *jediná Giddensova idea není výslovně uvedena, použita nebo citována*. Burns vychází z „moderní systémové teorie a kybernetiky“, tedy z Bouldinga, Ashbyho, Buckleje, Etzioniho aj. a veselé si definuje totéž, co definoval Giddens, ale zase jinak. Neuváděli bychom tuto poněkud kuriózní záležitost, kdyby nešlo o příliš názorný příklad toho, jak „nekumulativně“ se v sociologii chováme. Jako by za každou cenu měl být podán důkaz, že sociologie je skutečně věda nezralá, protože není schopna absorbovat ani to málo, co jakousi hodnotu má. Nebo že by Giddensův pokus opravdu žádnou hodnotu neměl?

Neobyčejně kriticky posoudil Giddensovu koncepci sociální strukturace A. Stinchcombe [1986], který v ní našel „velké množství rétorických úskoků a obskurností“ přejatých od Parsonse, jmenovitě: 1. *vyhýbání se konkrétním příkladům*, které by mohly blíže vysvětlit, co znamenají mnohé abstraktní termíny, 2. *používání diagramů*, jejichž elementy jsou slova, jež sama mají být diagramem vysvětlena nebo znázorněna, a jejichž prostorová organizace nemá žádný poznávací význam, 3. *citace* pocházejí většinou z *vlastních děl* Giddensových nebo odkazují téměř výhradně na autory, kteří se pohybují na podobné či stejné úrovni obecnosti, 4. *některé odkazy na jiné obory*, např. na generativní sémantiku N. Chomského, *jsou značně ta emné* a málo pochopitelné, 5. celá koncepce je vlastně jen *novým lexikonem slov*, která jsou uváděna do vzájemných vztahů a nikoliv do vztahu k světu, o němž by měla vypovídat.

Stinchcombe se dokonce odvolává na klasickou kritiku, již podrobil Orwell politickou angličtinu někdy na sklonku 40. let, a ironicky konstatuje, že H. Laski, jemuž se Orwell vysmívá, je ve srovnání s Giddensem vrcholem srozumitelnosti. Většinu Stinchcombových námitek lze více méně podepsat, protože Giddens je skutečně někdy až únavně redundantní, autocitace jsou opravdu neustálé, diagramy vskutku nahrazují příklady atd. Pokud jde o diagramy, připomeňme, že G. Lenski ve své poněkud krajní koncepci výstavby sociologické teorie zdůrazňuje, že „všechny teorie by měly být prezentovány v diagramech, podobně tomu, jak se to dělá v path analýze“ [Lenski 1988 : 167]. Parsons mu slouží jako odstrašující příklad toho, jak „čistě verbálně vyjádřená teorie“ může teoretikovi umožňovat, aby „nezávazně tlachal“ a „mazaně pohyboval samotnými základy teorie“, aniž by to jiný teoretik mohl rychle rozpoznat, o běžném čtenáři nemluvě. Giddens, zdá se, svou „diagramatickou prezentací“ nedostatky „čistě verbálních teorií“ opravdu neodstraňuje, ať už si o Lenskiho požadavku myslíme cokoliv.

Ještě daleko závažnější a věcně zajímavější je Stinchcombovo zjištění, že Giddensova

koncepce není vlastně nic více než *opakování třicet let starého pokusu Gertha a Millse* vymezit vztah mezi tzv. *milieu* a strukturou. Giddens jej pouze obohatil o některé impulsy z děl Goffmanových. Je pravda, že v *konceptu milieu* je v zárodečné podobě obsažena např. Giddensova idea regionalizace a dokonce to, čemu Giddens říká „virtuální existence struktury“, vcelku lze však jen stěží říci, že by šlo o pojetí identická. Podstatnější je ovšem to, že Giddens, jehož asi nelze podezřívat z neznalosti literatury, na Gertha a Millse nikde neodkazuje: nebyla mu podobnost ideje známa nebo si byl této podobnosti až příliš jasně vědom? Jinými slovy – to, co bychom si snad mohli dovolit my, v Čechách 80. let, kde přístup k literatuře je stále ještě značně omezený, by si neměl asi dovolit badatel Giddensova formátu. Protože vylučuji podezření z porušení etických norem, jde pouze o *další důkaz nízké kumulativnosti sociologie*, která znovu a znovu objevuje již objevené a vystavuje každou novou koncepci riziku, že bude obviněna v horším případě z plagiátorství, v lepším z malé originality.

Ostatně pozitivní přínos Giddensův někteří autoři zpochybňují velmi důrazně. Nejen Stinchcombe, ale i mnozí jiní pocítují jako dýmovou clonu, která má zakrýt nízkou invenčnost celé koncepce, to, že Giddens pracuje s příliš velkým množstvím neologismů a že příliš snadno redefinuje pojmy s ustáleným významem. Giddens sám pokládá své neologismy za dostatečně zdůvodněné a v některých případech se zdá, že i redefinice tradičních pojmů má svůj smysl. Tak např. „koncept struktury, který je chápán jako srozumitelný“ [1986 : 532] a který vyvolává dokonce „vizuální analogie“, musí být podle Giddense redefinován prostě proto, že v tomto tradičním pojetí „se struktura jeví jako pouze vnější vůči činnosti“ a že „činnost se jeví jako pouze limitovaná strukturálními tlaky“ [1986 : 28, 533]. Redefinice je nutná, má-li být struktura pochopena jako „prostředek a důsledek lidských činností“, jimiž je neustále obnovována a reprodukována. Méně pochopitelné jsou některé jiné redefinice a neologismy. Zdá se, že kritika Kozakiewiczové, že totiž „originalita Giddensovy koncepce spočívá na konstruování několika neologismů a na tom, že termínům se stabilizovaným významem se připisují významy odlišné“ [Kozakiewiczová 1988 : 22], je do značné míry oprávněná. G. McLennan ovšem naopak shledává, že Giddensovy neologismy jsou víceméně v pořádku, protože prý „reflektují šíři a ostrost Giddensova sekundárního čtení“, a tím, že všechny mají „pozitivní smysl“, prokazují, že Giddens „není dekonstruktivistický“ [McLennan 1984 : 125].

Na druhé straně tedy existují *hodnocení jednoznačně pozitivní*, a to jak celku Giddensova teoretického pokusu, tak jeho podstatných elementů. Např. dosti obecně se pozitivně hodnotí sama *idea duality struktur*, která je jádrem teorie strukturace, jež je zase jádrem „teorie konstituce společnosti“. Nelze se však zbavit dojmu, že sdělení – struktura je utvářena a reprodukována činnostmi, výkon činnosti je podmíněn strukturou, která je sama utvářena a reprodukována činnostmi, přičemž výkon činností . . . atd. ad infinitum (v tomto pojetí duality struktury a činnosti se ostatně jeví „rekursivní podstata sociálního života“, jak ji zdůrazňuje Giddens) – není samo o sobě příliš zásadním obratem v sociologické teorii. Rozhodně ne takovým, jak se to jeví Giddensovi samotnému. Jiní autoři [např. Cohenová 1986] vysoce pozitivně oceňují *stratifikovaný model lidské činnosti*; N. Thrift a G. McLennan zase vysoce oceňují Giddensovu snahu respektovat časovou a prostorovou podmíněnost sociálního života, v čemž jsou ostatně zajedno s Giddensem samotným : „Problém řádu, který je jádrem sociologie nejen parsonsové, spočívá v tom, jak sociální systémy navzájem svazují prostor a čas. Všechny sociální aktivity jsou utvářeny třemi vzájemně spojenými momenty : časově, strukturálně (v jazyce sémiotiky paradigmaticky), a prostorově“ [1981 : 30]. Ale i zde se lze setkat s výhradou, že Giddens míru absence časových a prostorových struktur a určení v dějinách sociologie prostě nadsazuje, ba dramatizuje. McLennan v lehkém rozporu se svým

původním tvrzením, že Giddensovy neologismy jsou v pořádku) píše, že by váhal akceptovat pojmy jako „časoprostorové hrany“ (time-space edges, čímž Giddens rozumí konfliktní nebo symbiotické vazby mezi společnostmi různých strukturálních typů) nebo časoprostorová distanciací (time-space distanciation, což je otáčení systémů podél časoprostorové osy na bázi mechanismů sociální nebo systémové integrace) jako „opravdové inovace v sociální teorii“. McLennan má ostatně nepochybně pravdu v tom, že lze stěží pominout rozsah pozornosti, který je problematice prostorové determinace věnován v Marxových *Grundrissech* a časovým komponentám kapitalistické výroby v *Kapitálu*.

Ještě jiní autoři, např. J. Livesay, nepochybuji o obecné významnosti Giddensovy teorie, mluví dokonce o „strukturačních teoriích“ (k nimž se obvykle vedle Giddense řadí ještě J. Habermas a P. Bourdieu) a snaží se pouze o „rozšíření a argumentační zesílení“ celé koncepce. Právě Livesay to činí způsobem navýsost zajímavým, když rozpracovává téma *nezamýšlených důsledků lidských činností*, zejména však jejich neznámých a neuvědomovaných předpokladů. Livesay se snaží využít tři podnětů: Bourdieuova pojetí tzv. habitu, Lichtmanovy analýzy psychologických a psychoanalytických základů ideologií ve vztahu k neurózám a některých komponent Habermasovy teorie komunikativního jednání. Je také zajímavé, že Livesay odvozuje kritický charakter Giddensovy koncepce právě z jeho zájmu „o diskursivní proniknutí do nevědomých podmínek a nezamýšlených důsledků lidského jednání“.

Konečně A. Hellerová opokládá za opravu inovující Giddensovu analýzu autoritativních zdrojů moci (viz výše vyloženou dichotomii alokativních a autoritativních zdrojů jako definičních znaků sociální struktury) a jeho zkoumání toho, jak složité, jemné a „rafinované“ se projevuje moc v každodenním životě. Je asi nepochybná pravda, že Giddensův přínos k rozvoji politické sociologie bude nutno zhodnotit samostatně a podstatně podrobněji.

Nemá smysl pokračovat ve výčtu reakcí na Giddensovu koncepci. Byli bychom však neúplní a nekorektní, kdybychom nepřipomenuli, že kromě meritorních výhrad obecných i konkrétních se přirozeně vede spor také o *metateoretický status* Giddensovy koncepce.

VI.

Omezíme se na dva aspekty tohoto sporu: 1. Jak je Giddensova koncepce budována z hlediska „kumulativnosti“ poznání, tj. jaký je její vztah k sociologické tradici a soudobému sociologickému myšlení? 2. Co Giddens sociologické veřejnosti vlastně předkládá?

První otázka se týká velice časté charakteristiky Giddensova díla jako *díla povýtce eklektického*. Označení koncepce jako „eklektické“ však v současné západní sociologii má jen zčásti pejorativní smysl. Zatímco někteří autoři vytýkají Giddensovi, že se nejen snaží smířovat příliš protikladné myšlenkové orientace, ale že také příliš volně nakládá s historickými ilustracemi a příklady, které si vypůjčuje z různých dob a od různých autorů a neprověřuje jejich věrohodnost [Thrift 1985: 617], jiní se schopnosti „slučovat neslučitelné“ naopak nacházejí silnou, ba dokonce nejsilnější stránku Giddensova díla. Tak např. J. Turner pozitivně hodnotí, že Giddens pouze nekomentuje „klasiky“, ale snaží se – s využitím jejich idejí – konstruovat vlastní obraz společenského života: „*Nejsilnějším rysem takto budované teorie je její eklekticismus*. Více než všichni ostatní soudobí teoretici je Giddens mistr v míšení a smířování užitečných elementů velice odlišných myšlenkových škol“ a již „z tohoto důvodu je jeho dílo jedním z nejvýznamnějších teoretických projektů druhé poloviny našeho století“ [Review 1986: 975]. Turner ani zdaleka nepíše „přátelskou pochvalu“, která by snad chtěla udělat z nouze ctnost, ale vztahuje své hluboké přesvědčení o „*obecné nezbytnosti eklekticismu*“ na daný konkrétní případ. Ve své knize *Sociální stratifikace (Teoretická analýza)* z roku

1984 formuloval ideu programového eklekticismu Turner takto: „Buďte eklektičtí, berte plnými hrstmi to, co udělali vaši předchůdci a nesnažte se být příliš originální. Naopak, berte u každého, kde je to jenom možné, a nezapínejte se teoretickými nebo ideologickými východisky těch, od nichž si vypůjčujete. Oni už dostatečně dobře udělali svou práci a je třeba ji pouze využít“.

Turner ovšem nejen konstatuje Giddensův eklekticismus (jemuž Hirst říká decentně „nový synkretismus“), ale v jiné práci [Turner, *The Structure* 1986: 474] provádí přímo na těle Giddensovy koncepce známou vivisekci tím, že ji rozkládá na „prvočísla“ a „prvočinitele“ a konkrétně ukazuje, odkud je co vypůjčeno:

1. *elementy strukturalismu*: pojetí zdrojů a pravidel, struktury, strukturních principů;
2. *elementy funkcionalismu*: strukturální pravidla a vlastnosti, pojetí instituce;
3. *elementy interakcionismu*, zejména *sociálního dramaturgismu*: rutinizace, regionalizace, interakční systémy;
4. *elementy fenomenologie a etnometodologie*: diskursivní vědomí, praktické vědomí, dvojí hermeneutika;
5. *elementy psychoanalytické teorie*: nevědomé motivy, potřeba ontologické jistoty.

Jiní autoři samozřejmě tyto elementy nacházejí také a Giddens se svými inspiracemi ani netajil: značná část jeho předchozího díla je věnována právě kritické analýze koncepcí, jež mu umožnila vybudovat „nad nimi“ stavbu vlastní teorie. I jeho dosti radikální kritik G. McLennan, který konstatuje, že Giddensovo filozofické východisko je prý celé přejato od R. Bhaskhara a je jen jednou z variant „vědeckého racionalismu“, se neodvažuje příliš zásadně namítnout proti Giddensovu eklekticismu: „Nemyslím si, že být eklektický znamená být špatný. Naopak, eklekticismus je nezbytným a hodnotným přípravným způsobem analýzy a kritiky, která teprve umožňuje pozitivní a vnitřně soudržnou syntézu“ [McLennan 1984: 129].

Všechna tato a podobná hodnocení ovšem zcela zapadají do atmosféry hledání charakteru moderní společenské vědy, do atmosféry diskusí o tom, do jaké míry jsou společenské vědy a sociologie zvláště vědami v pravém slova smyslu. Výstižnou charakteristiku podává švédský sociolog U. Himmelstrand v úvodu ke knize *Sociologie – od krize k vědě?*: „Na rozdíl od Thomase Kuhna, který se domníval, že normální věda musí být monoparadigmatická a že sociologie je proto díky svému multiparadigmatickému charakteru předvědecká, já sám mám za to, že sociologie, chce-li být opravdu vědeckým porozuměním svého komplexního předmětu, musí být multiparadigmatická. Z tohoto úsilí vybudovat takovou multiparadigmatickou sociální vědu se může i v sociologii zrodit sjednocující koncepce, v níž se budou vzájemně doplňovat a překrývat rozsáhlé oblasti vědění. Dnes ale tak daleko ještě nejsme. Přechodné, a proto *eklektické období*, v němž se nacházíme, vyžaduje spíše *teoretický pluralismus*, který by však měl být spíše aktivní množinou názorů než pouhým pasivním stavem laissez-faire.“

Z tohoto hlediska je tedy Giddensův eklekticismus „přijatelný“ a jeho vlastní koncepce je jen příspěvkem k rozšíření oné postulované množiny názorově diferencovaných konstrukcí a paradigmát.

Druhá otázka se týká *problému metateoretického statusu* Giddensovy koncepce, což konkrétně znamená odpovědět na otázku, zda Giddens vůbec předkládá teorii, případně jakou, na jaké úrovni obecnosti, teorii čeho a jakými prostředky budovanou? Většina autorů se shoduje v tom, že jde o „něco, co se teorii podobá“, ale jednoznačné konstatování, že jde o obecnou sociologickou teorii, případně o teorii jednoho významného sociálního procesu (procesu strukturační) na vysoké úrovni obecnosti, prakticky najít nelze. Opakují se spíše v různých variantách již zmíněné námitky, které jsou zcela identické s námitkami vznášenými kdysi vůči Parsonovi [srv. Black 1961], že totiž jde „pouze o systém definic spojených

nepřesným textem a diagramy“ [Turner, Theory 1986 : 935]. Podle Turnera je Giddensova koncepce „evidentně od Parsonsovy teorie odlišná a jasně ji převyšuje“, ačkoliv přisoudit ji jednoznačně status „teorie“ se i Turner poněkud zdráhá. Pomineme diskuse o tom, do jaké míry je či není Giddensův projekt kompatibilní s postempirickou filozofií vědy, případně zda je či není kritickou teorií v habermasovském či jiném smyslu. Při posuzování metateoretického statusu Giddensova projektu se však podle našeho soudu především obecně přehlíží sice zdánlivě jemná, nicméně podstatná odlišnost mezi „*obecnou sociologickou teorií*“ (s dominantně explanačními funkcemi) a mezi „*obecnou sociologií*“ (s funkcemi dominantně konceptualizačními, klasifikačními a typologizačními a definičními).

Giddens sám se ostatně na několika místech zmiňuje o tom, že mu jde o „*obecnou konceptualizaci*“, tedy vlastně o odlišně *pojmové uchopení sociální skutečnosti*, o jinou „strukturaci“ společenského života, než je obvyklé v dosavadních různorodých koncepcích. Špor o to, zda lze budovat sociologii *more geometrico*, tedy podle modelu přírodních věd, je, zdá se, definitivně rozřešen v neprospěch stoupenců „*přírodovědeckého paradigmatu*“. To ale neznamená, že vnitřní struktura sociologie musí být nutně zásadně odlišná od struktury věd přírodních, případně rozvinutějších věd společenských, a že ve zkoumání toho, jak jsou tyto vědy metodicky budovány, nelze již najít žádné poučení. Stačí, abychom alespoň orientačně prohlédli – řekneme – dvacet až třicet učebnic, které mají v názvu adjektivum „obecný“, a to bez ohledu na to, zda jde o obecnou stomatologii, obecnou teorii státu a práva, obecnou estetiku, obecnou genetiku nebo obecný fyzický zeměpis, a pochopíme elementární, ale přehlíženou pravdu: *každá vědní disciplína totiž potřebuje jako svůj nutný předstupeň soubor pojmů, pokud možno přesně vymezených, které fixují podstatné, obecné, univerzální stránky skutečnosti* (přesněji: té její části, která je součástí předmětu dané vědy) *spolu se souborem klasifikací a typologií, jichž lze použít*:

- k popisu a analýze konkrétních, mnohdy jedinečných jevů, procesů a struktur, tedy v našem případě pro konkrétní výzkum;
- k formulaci teorií středního dosahu, tj. k vysvětlení parciálních (sociálních) jevů, procesů a struktur;
- k postupné výstavbě *explanačních schémat nejvyšší úrovně obecnosti*, která fixují zákonitosti a pravidelnosti vzniku, vývoje a fungování – v našem případě především – sociálních makrostruktur a tzv. globálních společností.

Jestliže se např. fyzická geografie snaží zachytit „zákonitosti formování fyzickogeografické struktury toho kterého typu krajiny“, pak je nasnadě, že to není možné učinit bez znalosti toho, co je klimatologie, hydrologie a biogeografie, bez znalosti toho, co je říční, krasový, glaciální, eolitický a litorální reliéf, co je abraze a vegetační geografie. Podobně nelze budovat obecnou sociologickou teorii, jestliže nedisponujeme dostatečným množstvím přesně vymezených pojmů, klasifikací a typologií, které samy ovšem nejsou substantivními teoriemi. Na tuto okolnost upozornila I. Cohenová, která říká, že Giddensovu teorii lze vymezit negativně tím, že 1. *neobsahuje žádnou teorii evoluce* a 2. *neustavuje žádný typ praxe nebo strukturálních vlastností jako explantačně prioritní*, protože „pouze v substantivních teoriích je možné takovou explantační prioritu určit“ [Cohenová 1986 : 126]. Nebo jinými slovy – „analytické složky teorie strukturační nenabízejí žádné explantační tvrzení týkající se substantivních teorií nebo samotných dějin“. Na otázku, kterou v souvislosti s Giddensovou teorií klade McLennan, totiž *které konkrétní činnosti, jaké konkrétní struktury, v jakých konkrétních podmínkách způsobují jaké nezamýšlené důsledky*, Giddensova koncepce neodpovídá, protože odpovědet nemůže. Je to mimo její kompetenci. Pouze na úrovni „substantivních teorií“, které uvažují v pojmech historicky specifických, lze totiž odpovědět nejen tyto, ale i jiné otázky, např. jak a zda může Giddensova „kritická teorie“ ovlivnit sociální transformace,

kteřé jsou programovou opozicí „sociální reprodukce“, která konstituuje sociální život, jak může přispět k překonání rekursivního mechanismu, který degraduje transgresivní lidské aktivity, a které sociální skupiny může ovlivnit a jak ?

Budeme-li posuzovat Giddensovu teorii z tohoto zorného úhlu, zjistíme snadno, že vskutku máme co do činění se sociologií „parsonsovského typu“, která chce nabídnout pojmový aparát a klasifikační schémata „pro všechny společnosti minulé, současné a budoucí“. Není ale pochybností, že takovou činnost sociologie musí stále znovu a znovu vykonávat a že Giddensův příspěvek k takto pojaté sociologii je sice svrchovaně diskutní, ale snad i proto mimořádně významný.

Post scriptum (duben 1990):

Na textu o Giddensově teorii strukturace, který jsem napsal původně pro kolektivní práci o západní sociologii připravovanou kolektivem sociologů ze „socialistických zemí“, jsem nemusel měnit ani řádek: úlitby marxistickým božstvům se v roce 1989 již ani na Rusi nevyžadovaly a samoučelná hyperkritika byla dokonce nežádoucí. Od napsání studie však vyšla Giddensova rozsáhlá učebnice *sociologie* (Sociology. Polity Press, Oxford 1989, 815 stran), která je strukturována v podstatě klasicky, totiž do šesti částí:

1. Problémy a perspektivy sociologie
2. Kultura, individuum a sociální interakce (socializace; životní cyklus; každodennost; resocializace; konformita a deviance; pohlaví a sexualita)
3. Struktura moci (stratifikace a třídní struktura; etnikum a rasa; skupiny a organizace; politika, stát a vláda; válka a armáda)
4. Sociální instituce (příbuzenství, manželství a rodina; výchova; komunikace a média; náboženství; práce a ekonomický život)
5. Sociální změna v moderním světě (globalizace sociálního života; moderní urbanismus; populace; zdraví a věk; revoluce a sociální hnutí; teorie sociální změny)
6. Metody a teorie v sociologii

Dříve než jsem Giddensovu učebnici dostal fyzicky do ruky, kladl jsem si otázku, jak asi bude situována jeho vlastní „teorie strukturace“ do učebnicového textu? Odpověď je zvláštní ve světle toho, co jsme výše uvedli, snad dokonce zarážející: v celém rozsáhlém kompendiu není o teorii strukturace zmínka, není tam ani jediná autocitace a v bibliografii, která má rozsah čtyřicetdvě (!) strany, jsou uvedena pouze tři Giddensova vlastní díla [New Rules 1976; The Constitution 1984; 1985].

Jiří Musil, který mou stať recenzoval, mi vytýká, že podléhám „mýtu kumulativnosti“, což připouštím, i když kumulativností asi rozumíme oba něco poněkud odlišného. Případ Giddensovy učebnice jako by mi dával aspoň částečně za pravdu: Giddens prostě ctí pravidlo, že do učebnice „kumulativně“ patří zjištění prověřená, vědeckou komunitou přijatá, jakož i pojmy „standardně“ definované a prezentované v jejich ustálených významech (což nevylučuje ani konceptuální, ani koncepční pohyb, ba dokonce ani „vědeckou revoluci“, která sociologii pravděpodobně stále ještě čeká). Giddensova teorie však v tomto smyslu do standardní učebnice zatím nepatří.

Literatura

- Archer M., *Structuration versus Morphogenesis*. In: S. N. Eisenstadt, H. J. Helle (eds.), *Macro-Sociological Theory: Perspectives on Sociological Theory*, vol. 1, Sage, London 1985.
- Archer M., *The Sociology of Education*. In: U. Himmelstrand (ed.), *Sociology: From Crisis to Science?* vol. II, Sage, London 1986.

- Black M. (ed.), *The Social Theories of Talcott Parsons*. Englewood Cliffs 1961.
- Burns T. R., *Actors, Transaction and Social Structure*. In: U. Himmelstrand, *Sociology: From Crisis to Science?*, vol. II, Sage, London 1986.
- Cohen B., *Developing Sociological Knowledge*. Englewood Cliffs 1980.
- Cohen I., *The Status of Structuration Theory: A Reply to McLennam*. In: *Theory, Culture and Society*, vol. 3, 1986, No. 1.
- Coleman J. S., *Social Theory, Social Research and a Theory of Action*. In: *AJS*, vol. 91, 1986, No. 6.
- Collins R., *Is 1980's Sociology in the Doldrums?* In: *AJS*, vol. 91, 1986, No. 6.
- Collins R., *Looking forward or back?* In: *AJS*, vol. 93, 1987, No. 1.
- Denzin N. K., *Postmodern Social Theory*. In: *Sociological Theory*, 4, 1986.
- Denzin N. K., *The Death of Sociology in the 1980s: Comment on Collins*. In: *AJS*, vol. 93, 1987, No. 1.
- Fiske D. W., Schweder R. A. (eds.), *Metatheory in Social Science: Pluralisms and Subjectivities*. Chicago 1986.
- Giddens A., *Capitalism and Modern Social Theory: The Analysis of the Writings of Marx, Durkheim and Max Weber*. CUP, Cambridge 1971.
- Giddens A., *The Class Structure of the Advanced Societies*, Hutchinson, London 1973 (London 1981: revised ed.).
- Giddens A., *Elites and Power in British Society*. Cambridge 1974.
- Giddens A. (ed.), *Positivism and Sociology*, Heineman, London 1974.
- Giddens A., *Classical Social Theory and the Origins of Modern Sociology*. In: *AJS*, vol. 81, 1976.
- Giddens A., *New Rules of Sociological Method*. Hutchinson, London 1976.
- Giddens A., *Studies in Social and Political Theory*. Hutchinson, London 1977.
- Giddens A., *Central Problems in Social Theory: Action, Structure and Contradiction in Social Analysis*. Macmillan, London 1979 (3rd ed. 1983).
- Giddens A., *A Contemporary Critique of Historical Materialism*. vol. I, Macmillan, London 1981.
- Giddens A., Held D. (eds.), *Class, Power and Conflict. Classical and Contemporary Debates*. Berkeley 1982.
- Giddens A., *Labour and Interaction*. In: Thompson J. B., Held D. (eds.), *Habermas: Critical Debates*, Macmillan, London 1982.
- Giddens A., *Profiles and Critiques in Social Theory*. Univ. of California Press, Berkeley and Los Angeles 1982.
- Giddens A., *Sociology: A Brief but Critical Introduction*. Macmillan, London 1982.
- Giddens A., *Reason without Revolution? Habermas's Theorie des kommunikativen Handelns*. In: Bernstein R. (ed.), *Habermas and Modernity*, Polity Press, Cambridge 1984.
- Giddens A., *The Constitution of Society: An Outline of the Theory of Structuration*. Polity Press, Cambridge 1984.
- Giddens A., *The Nation-State and Violence. Volume Two of A Contemporary Critique of Historical Materialism*, Polity Press, Cambridge 1985.
- Giddens A., *Action, Subjectivity and the Constitution of Meaning*. In: *Social Research*, vol. 53, 1986, No. 3.
- Giddens A., *Social Theory and Modern Sociology*. Polity Press, Cambridge 1987.
- Giddens A., Turner J. (eds.), *Social Theory Today*, Polity Press, London 1988.
- Gorlach K., Review of A. Giddens, *Sociology: A Brief but Critical Introduction*. In: *Studia socjologiczna*, 1985, No. 3-4.
- Gregory D., Urry J., *Social Relations and Spatial Structures*, Macmillan, London 1985.
- Heller A., *The Sociology of Everyday Life*. In: Himmelstrand U. (ed.), *Sociology: From Crisis to Science?*, vol. II, Sage, London 1986.
- Kellner D., *Postmodernism as Social Theory*. In: *Theory, Culture and Society*, vol. 5, 1988, No. 2-3.
- Kozakiewicz H., *Epistemologiczny fundament socjologii: Klasyczne źródła teoretycznych trudności najnowszej socjologii*, mimeo, Warszawa 1988.
- Lensi G., *Rethinking Macrosociological Theory*. In: *ASR*, vol. 53, 1988, No. 2.
- Livesay J., *Structuration Theory and the Unacknowledged Conditions of Action*. In: *Theory, Culture and Society*, vol. 6 1989, No. 2.

- Maines D. R., Molssed M. J., *The Obsessive Discoverer's Complex and the "Discovery" of Growth in Sociological Theory*. In: AJS, vol. 92, 1986, No. 1.
- McLennan G., *Critical or Positive Theory? A Comment on the Status of Anthony Giddens' Social Theory*. In: Theory, Culture and Society, vol. 2, 1984, No. 2.
- Marx K., Engels B., *Německá ideologie*, In: Spisy 3, Svoboda, Praha 1962.
- Mills C. W., *Sociologická imaginace*, Mladá fronta, Praha 1968.
- Mokrzycki E., *Filozofia nauki i socjologia*, PWN, Warszawa 1980.
- Némedi D., Review of A. Giddens, *Central Problems of Social Theory*. In: Sociológia, 1983, No. 1–2.
- Parsons T., *Some Comments on the Sociology of Karl Marx*. In: Parsons T., *Sociological Theory and Modern Society*, The Free Press, New York 1976.
- Seidman S., *Is there Theoretical Growth in Sociology?* In: AJS, vol. 92, 1986, No. 1.
- Sewell W. H., Jr., *Theory of Action, Dialectic and History: Comment on Coleman*. In: AJS, vol. 93, 1987, No. 1.
- Stinchcombe A. L., *Review Essay: Milieu and Structure Update*. In: Theory and Society, vol. 15, 1986, No. 6.
- Thrift N., *Bear and Mouse or Bear and Tree? Anthony Giddens' Reconstitution of Social Theory*. In: Sociology, vol. 19, 1985, No. 4.
- Turner J. H., *Review Essay: Theory of Structuration*. In: AJS, vol. 91, 1986, No. 4.
- Turner J. H., *The Structure of Sociological Theory*, The Dorsey Press, Chicago 1986.
- Wagner D. G., *The Growth of Sociological Theories*. Beverly Hills, Calif., Sage 1984.
- Wagner D. G., Berger J., *Programs, Theory and Metatheory*. In: AJS, vol. 92, 1986, No. 1.
- Wallerstein I., *Marxisms as Utopias: Evolving Ideologies*. In: AJS, vol. 91, 1986, No. 6.
- Wiley N., *The Current Interregnum in American Sociology*. In: Social Research, vol. 52, 1985, No. 1.

V sociologii sílí tendence směřující k nové syntéze. Na první pohled je situace podobná poměrům kolem poloviny našeho století, kdy se nad rostoucími kvanty empirických studií vynořil Parsonsův strukturní funkcionalismus s cílem integrovat poznání dosažené v různých oborech společenských věd. Také dnešní pokusy o sociologickou syntézu chtějí být alternativou „rozdrobené sociologie“, která jako by sama na sobě chtěla dokumentovat nevýhody anomického stadia dělby práce.

Situace se však oproti polovině našeho století přece jen v mnohém změnila. Funkcionalistický pokus o syntézu byl podniknut v období vlády paradigmatu pozitivismu. Parsonsův program výstavby zobecněného vědění o společnosti nebyl s tímto paradigmatem v žádném rozporu. Pokud by se byl tento program realizoval, měla by věda o společnosti stejnou strukturu a jednou možná i stejné výsledky jako věda o přírodě. Program se však neuskutečnil, vzal za své pod náporom škol kritické, antipozitivisticky zaměřené sociologie.

Po určitou dobu se zdálo, že kritika pozitivismu je zároveň nutně kritikou všech snah o dosažení obecně platného, indexikalitou nezátíženého, systémového a komplexního poznání. Obrat zájmu sociologie k subjektům všedního sociálního dění se zdál být zároveň přímou cestou k subjektivismu. V této situaci se musela jevit možnost vzniku nové obecně platné teoretické syntézy jako vysoce nepravděpodobná. Opět se rozrůstají kvanta empirických studií, „plochý empirismus“ pouze vyměnil kalkulačku za magnetofon.

O to překvapivěji působí nová iniciativa přicházející ze strany sociologické teorie. Anthony Giddens píše *Nová pravidla sociologické metody*, která mají mimo jiné ukázat, že odmítnutí pozitivismu není odmítnutím poznávací funkce sociologie. Randall Collins uvádí svou práci o sociologii konfliktu podtitulem *Směrem k vysvětlující vědě*. Nová alternativa rozdrobené sociologie vzniká v atmosféře nástupu a etablování interpretativních sociologií.¹⁾ Je pokusem vybudovat systém obecné sociologie právě pomocí prvků toho způsobu myšlení, který před čtvrt stoletím rozbil v Parsonsovi až dosud nejučenější sociologický systém.

Následující úvahy jsou věnovány některým problémům, s nimiž se musejí vyrovnávat snahy o systematické poznání sociálního života, jsou-li vedeny pod heslem kritiky systémového pojetí společnosti.

Teorie strukturace Anthony Giddense

Giddensova *Nová pravidla sociologické metody* představují oproti Durkheimovi novum především v tom, že problém společnosti jako determinanty jednání jednotlivců je nastolen

¹⁾ Termínem „interpretativní sociologie“ jsou v následující stati označovány ty sociologické směry, které vycházejí z předpokladu, že člověk je především bytostí schopnou tvořit abstraktní symboly a užívat jich v interakci s druhými. Úkolem věd o člověku je studovat průběh těchto interakcí a odtud vyvozovat závěry o povaze a fungování sociálního světa. Kromě všech fází symbolického interakcionalismu patří k těmto směrům především fenomenologická sociologie a etnometodologie.

a řešení zároveň s otázkou jednotlivců jako tvůrců společnosti. Giddens viní Durkheima i Parsonse z toho, že jejich funkcionalismus nedokáže správně ocenit aktivitu lidí při konstituování sociálního světa. Jeho výtka je oprávněná, nicméně, vznesena sto let po Marxovi, nezaručuje ještě sama o sobě Giddensovi příliš originality. Nový je teprve způsob, jakým Giddens svou tezi rozvádí a konkretizuje.

Celá jeho koncepce je postavena na analogii s de Saussurovým pojetím vztahu mezi jazykem a řečí.

Řeč, tedy časově a místně situovaná aktivita subjektu, slouží Giddensovi jako prototyp všech praktických aktivit provozovaných konkrétními sociálními aktéry a orientovaných vůči druhým, tedy jako prototyp sociální interakce obecně.

Jazyk, který není zamýšleným produktem subjektu ani není orientován vůči druhým, slouží jako prototyp abstraktních struktur, které činí jistá jednání možnými a jiná nikoliv. Pravidla jazykových her vymezují přípustné řečové strategie jednotlivých aktérů. Řečové akty jsou proveditelné, pouze respektují-li strukturu jazyka, přitom však platí, že obecné jazykové struktury existují pouze prostřednictvím konkrétních řečových aktů. Nejsou-li realizovány řečové akty, mění se obecná pravidla v mrtvý jazyk, nejsou-li naopak přítomna obecná pravidla, nelze vůbec smysluplně komunikovat.

Vzájemnou odkázanost jazyka na řeč a řeči na jazyk považuje Giddens za dílčí vyjádření principu, který nazývá „dualitou struktury“. Na tomto principu vysvětluje vzájemnost vztahu mezi konkrétními sociálními aktéry a abstraktní společností. „Společnost“ žije jen ve skutecích svých aktérů, aktéři mohou smysluplně jednat pouze tehdy, respektují-li pravidla společnosti.

Giddens chce překonat jednostranný důraz funkcionalismu na primárnost tlaku sociálních struktur při formování lidského chování. Není však nekritický ani vůči sociologii interpretativní. Neschvaluje její implicitní ztotožňování jednání s verbálním chováním,²⁾ její ignorování úlohy moci v sociálním světě ani ahistoričnost jejího přístupu.

Právě proto, aby překonal omezenosti interpretativních sociologií, rozšiřuje Giddens princip duality struktury i na mimojazykové skutečnosti. Tentýž princip rozvíjí postupně ve třech rovinách:

Rovina užívání významu. Zde v podstatě pouze reprodukuje některé myšlenky pozdního Wittgensteina a Winche (teorie jazykových her), Schutzovy fenomenologie (nereflektované užívání interpretativních schémat v běžném životě), Garfinkelovy etnometodologie (indexikalita komunikace) a kritické teorie Gadamera, Apela a Habermase (emancipační dosahy komunikace). Ukazuje, jak účastníci interakce používají předem připravených polotovarů v podobě interpretativních schémat k tomu, aby ve vzájemných rozhovorech aktivovali významové konstrukce a tím každodenně reprodukovali (a případně modifikovali) obecné systémy významů.

Giddens si ovšem uvědomuje, že v této rovině lze sice popsat, co vše jsou lidé schopni vyjádřit, stěží zde však lze zachytit další významné rysy sociálního řádu. Jde o mocenskou a normativní stránku sociálního života, tedy o oblast sociálního donucení a o oblast sociální závaznosti.

Rovina moci. Interpretativní sociologie mají tendenci přeceňovat volnost aktérů konstruujících sociální realitu. V modelech komunikace, které tyto sociologie podávají, jsou všichni zúčastnění mocensky rovnocenní. Záleží jen na jejich dovednostech a kreativitě, jaký

²⁾ Giddens chápe jednání v komplexní podobě předmětné praxe. Praxí přitom rozumí „aktivitu spojenou s praktickou realizací zájmů, včetně materiální transformace přírody skrze lidskou činnost“ [Giddens 1976: 53].

výsledek vyplyne z jejich dobrovolných setkávání. Giddens cítí oprávněnou potřebu doplnit tento příliš harmonický obraz o dimenzi moci, nátlaku, donucení.

Jeho pojetí moci nezpochybňuje princip duality struktury, naopak ho rozšiřuje. Pólu abstraktních jazykových pravidel z výkladu komunikace odpovídá v oblasti moci stejně obecná struktura vztahů dominance. V ní jsou zakódovány mocenské poměry společnosti. Jedná se o jakousi gramatiku moci v dané společnosti. V každodenní realitě pak s těmito pravidly koresponduje míra moci (respektive míra bezmoci) jednotlivých aktérů.

Právě tak jako jazyková pravidla v poslední instanci určují, co a jak jsme vůbec schopni vyjádřit, právě tak obecná pravidla dominance vymezují, co všechno si můžeme vzhledem ke komu dovolit. Obojí pravidla si osvojuje každý víceméně neuvědomovaně, činíme tak v průběhu své rané biografie a ani později se zpravidla jedna ani druhá nesnažíme zpochybňovat. V prvním případě by zpochybňování vedlo k nepochopení ze strany druhých, ve druhém případě by vyvolalo sankce ze strany mocných.

Rovina norem. Zatímco vyzdvížení roviny moci je určitou negací, která má korigovat nedostatek sociálního realismu v úvahách interpretativních sociologů, v rovině normativní závaznosti procházejí oba uvedené protiklady určitou vyšší syntézou. Internalizované normy představují donucení, které je chťeno ze strany těch, kdo se podvolují. Jestliže vztahy moci svazují, pak oblast norem zavazuje.

Také v oblasti norem se projevuje dualita struktury. Pól abstraktních pravidel nabývá v této rovině podoby velkých světónázorových legitimací.³⁾ Na úrovni každodenního jednání zde máme co činit s morálním kódem jednajících. Tak jako pravidla jazyka určují, co jsme schopni vyjádřit, a tak jako pravidla dominance vymezují, co si můžeme vzhledem ke komu dovolit, existující legitimace stanoví, co z našeho jednání jsme schopni před sebou i před druhými ospravedlnit. Zpochybnění těchto pravidel by vedlo k tomu, že bychom se mohli stát v dané společnosti nenormálními.

Rovina norem tedy představuje v jistém smyslu syntézu obou rovin předchozích. Existující systém mocenské dominance se snaží s pomocí symbolické legitimace vystupovat jako platný řád nepopíratelný ve svých nárocích. Způsoby jednání, které existující řád lidem umožňuje realizovat v jejich každodenním životě, získávají právě působením věrohodných legitimací nikoli pachů donucení, nýbrž příchů morální závaznosti.

Ve všech třech rovinách je Giddensem demonstrována tatáž dialektika sociální produkce a reprodukce. Obecné struktury významové, mocenské i normativní se neprojevují jinak než skrze kontinuální, repetitivní činnost jednajících. Jsou stále znovu touto činností rekonstruovány, ať již v původní, či v modifikované podobě. Samotná činnost lidí však nemůže být smysluplná, mocensky realistická a morálně přijatelná, nerespektuje-li existující gramatiky smluvených významů, etablované moci a uznávaných norem. Ve všech třech rovinách funguje tentýž vztah, jaký nalézáme mezi jazykem a řečí. Gramatika jazyka umožňuje porozumět se, ovšem za cenu, že donucuje vyjadřovat se právě určitým způsobem. Giddens nikoli neprávem přirovnává funkci všech tří zmíněných gramatik ke kolejm: umožňují pohyb, ovšem za cenu, že určují direktivně jeho směr. Tímto způsobem je relativizován vztah svobody a nutnosti v lidském jednání. Giddensova koncepce je slučitelná jak s pojetím svobody jako poznané nutnosti, tak také s Weberovým ztotožněním racionality a předvídatelnosti. V tomto smyslu stojí Giddens zcela na půdě klasické sociologie.⁴⁾

³⁾ V tomto bodě se Giddensova koncepce stýká jak s koncepcí Maxe Webera (snaha každé moci přijatelně se legitimovat v symbolické rovině), tak s koncepcí Bergera a Luckmanna (symbolické legitimace jako různé způsoby umělé racionalizace institucionalizovaných praktik).

⁴⁾ O některých nových trendech v této oblasti referuji v článku „Sociální změna v zrcadle francouzské sociologie“. Sociologický časopis 1990, č. 2.

Giddens stojí pevně na půdě klasické sociologie ještě v dalším podstatném ohledu. I když ho rozhodně nelze považovat za stoupence marxismu [Giddens 1981], je jeho způsob uvažování paradigmaticky blízký logice klasiků minulého století. Podle této logiky jsou totiž základní strukturní rysy lidské společnosti odvozovány vždy z těch kvalit, jimiž se člověk nejrozhodněji liší od ostatních tvorů.

V základu stojí velmi prostá úvaha. Člověk se zásadně liší od ostatních biologických tvorů jednak tím, že vyrábí, jednak tím, že používá symboly. V ostatních ohledech se liší od zvířat spíše ve stupni než v kvalitě. Marx vybírá z obou specifických znaků lidské kultury způsob výroby a odtud se pokouší (v poslední instanci) vysvětlit fungování celé společnosti. Giddens proti Marxovi namítá: je pravda, že lidé musejí vyrábět, aby mohli přežít; z této teze však neplyne, že právě způsob, jakým lidé vyrábějí, je klíčem k uspokojivému objasnění toho, jak žijí [Giddens 1981: 21].

Přiznáme-li Giddensově kritice racionální jádro, nemůžeme se ubránit tomu, abychom ji nepoužili též v jeho případě. Giddens totiž vybírá druhý ze znaků, jimiž se člověk radikálně odlišuje od zvířat, tedy používání abstraktních symbolů jako nástroje komunikace. Odtud se pokouší vysvětlit fungování celé společnosti. Také v tomto případě je však nutno se tázat, zda klíč k domněle univerzálnímu vysvětlení se nestává zároveň nástrojem určitých deformací při výkladu povahy a fungování společnosti.

V obou případech se tato námitka nejintenzivněji vnučuje v souvislosti s výkladem povahy moci a její úlohy v různých typech společnosti. Kritice Marxova pojetí moci věnuje Giddens jednu ze svých nejlepších prací [Giddens 1981]. Jeho vlastní pojetí moci však představuje bohužel jeden z nejslabších článků celé jeho koncepce.

Giddens výslovně dává přednost kolektivnímu pojmání moci oproti pojetí konfliktnímu.⁵⁾ Chápe moc jako něco, co umožňuje lidem účinně zasahovat do běhu událostí, intervenovat do reality, která je obklopuje, měnit její charakter podle svých intencí a přání. Přitom je v podstatě lhostejné, jde-li o „moc někoho“, anebo o „moc nad někým“. Ve druhém případě se prostě naskytá možnost intervenovat do běhu věcí s využitím jednání druhých lidí.

Moc v Giddensově pojetí není protikladem svobody, je naopak podmínkou větší svobody, neboť člověku umožňuje jednat jinak, než by byl nucen jednat, pokud by mocí nedisponoval, pokud by byl bezmocný. Giddens tedy ve svém obecném vymezení nepřipouští, že moc funguje jako hra se sumou rovnou nule. V tomto směru je zcela parsonsovský, předpokládá, že moc jednotlivých členů skupiny se počítá a že rozšiřuje oblast dosažitelné svobody všech. Výslovně podotýká, že není správné spojovat moc nutně s existencí konfliktů [Giddens 1976 : 112]. Podle jeho názoru vzniká nedorozumění z toho, že moc je lidmi užívána ke sledování jejich zájmů a lidské zájmy mají tendenci koincidovat. Samotná existence nerovného rozdělení moci však protikladnost zájmů nevyvolává.⁶⁾

Dá se ukázat, že Giddensovo pojetí moci, které je ve svých důsledcích velice neuspokojivé, je jen logickým dovršením jeho obecných východisek. Jeho pojetí moci vyplývá již z jazykového prototypu duality struktury, tedy z modelu, s jehož pomocí chce Giddens vysvětlit všechny aspekty reprodukce společnosti.

Viděli jsme, že se jedná o model převzatý z lingvistiky a postavený na dialektice vztahů mezi

⁵⁾ O rozdílech mezi konfliktním a kolektivním pojetím moci viz například Steven Lukes ve stati *Power and Authority* [Nisbet 1978].

⁶⁾ V tomto bodě se Giddens rozhodně odlišuje od teoretiků konfliktu. Ti zdůrazňují (od Dahrendorfa až po Collinse), že právě nerovná distribuce moci zakládá v každé společnosti zcela zásadní antagonismus mezi těmi, kdo moc kontrolují, a těmi, kdo jsou z účasti na jejím výkonu vyloučeni.

jazykem a řečí. Právě respektování pravidel jazykových her umožňuje lidem navzájem komunikovat. Pod vlivem kritické teorie Gadamera, Apela a Habermase sleduje Giddens emancipační rozměr řečového dialogu, jenž zprostředkuje účastníkům hlubší sebeporozumění. Závazné jazykové struktury právě tím, že umožňují vést smysluplné dialogy, mají i přes svou závaznost (a vlastně díky jí) pro člověka osvobozující dopad.

Giddens si uvědomuje nedostatek interpretativních sociologií, jež abstrahují od mocenské nerovnosti partnerů. Ty konstruují společně a víceméně spontánně sociální realitu přijatelnou stejně pro všechny zúčastněné. Giddens se proto snaží doplnit interpretativní rozměr o aspekt mocenské nerovnosti, který je sociální konstantou trvale ovlivňující průběh všech setkávání. Ukazuje přitom, jak lidé svým každodenním jednáním realizovaném v rámci mocensky asymetrických vztahů reprodukuji obecné struktury dominance zcela analogicky tomu, jak svým respektováním obecných gramatických pravidel v průběhu běžných řečových konverzací reprodukuji obecné jazykové struktury.

Analogie vedená mezi systémem vztahů moci a systémem verbálního chování má vedle jistého přínosu⁷⁾ však též svou problematickou stránku. Giddens si uvědomuje nedostatky interpretativních sociologií, chce je eliminovat tím, že patřičně zohlední dimenzi moci, přitom však svou koncepci moci staví na modelu, jenž je ve všem poplatný interpretativní sociologii.

Výsledkem je, že moc v Giddensově pojetí získává přesně tytéž atributy, které jsou charakteristické pro popis interpretativních výkonů vedený vně všech mocenských kontextů. Přímoú analogií s emancipačními potencemi racionálního dialogu se u Giddense přenášejí emancipační kvality i do sféry moci. Moc a svoboda nemohou být podle Giddense v žádném případě protikladné, moc je pouze „svoboda jednat jinak“ [Giddens 1981 : 4].

Výsledkem je paradox, kdy i donucující prvky spojené s výkonem moci jsou interpretovány (opět přesnou analogií s usměrňující rolí gramatických pravidel) jen jako nezbytný předpoklad a doprovodný rys emancipačního působení moci. Čím více moci kdo má, tím velkoryseji může rozšiřovat svou schopnost intervenovat do běhu věcí, ovlivňovat podmínky, v nichž žije. V obecné rovině nenajdeme u Giddense nikde zmínku o tom, na čí účet se tak děje.

Je zde ovšem ještě hlubší paradox. Giddens se snaží doplnit interpretativní sociologii o aspekt moci, aby omezil libovolnost sociálního konstruování světa a vyzvedl podmíněnost tohoto konstruování. Přitom moc definuje způsobem, který popírá i tu míru podmíněnosti, již jsou interpretativní sociologové ochotni připustit u řečového chování. Ten, kdo hovoří, musí respektovat pravidla gramatiky. Ten, kdo má moc, nemusí respektovat žádná pravidla, může prostě „jednat jinak“.

Paradox Giddensových úvah tkví tedy v tom, že je zde snaha zdůraznit sociální determinovanost interpretativních výkonů aktérů pomocí konceptu moci, který je přitom definován jako něco, co lidem umožňuje překračovat vnější determinovanost jejich jednání. Umožňuje jim „jednat jinak“, než jsou nuceni jednat ti, kdo na moci neparticipují.

Zdá se, že Giddens není připraven uvažovat o fenoménu moci způsobem, který by jako prvořadý vyzdvihl její donucující charakter. V jistém smyslu je to pochopitelné. Takový přístup by mohl implikovat – přenesen zpětně do oblasti původního interpretativního modelu – existenci takových stránek lidského způsobu užívání symbolů, které nijak nepřispívají k emancipaci člověka.

⁷⁾ Tento přínos spočívá především v možnosti zachytit specifický charakter lidského jednání, který se projevuje v tom, že lidé běžně nereflktují ta pravidla, jimiž se jejich jednání závazně řídí. Zdůvodňování jednotlivých úkonů je záležitostí zpětné racionalizace, jak to popisuje etnometodologie. V rovině užívání řeči, výkonu moci i respektování normativních pravidel působí tento princip nereflktované každodennosti v nezměněné podobě.

Pojetí moci jako prostředku kontinuálního zvyšování akceschopnosti (ať již individuí, skupin, či organizací) nalezneme též v Giddensových historických úvahách [Giddens 1981]. Vývoj společnosti je zde popisován z hlediska růstu mocenské kapacity, již kooperující lidé v jednotlivých etapách svých dějin disponují.

Jestliže v primitivních společnostech byla moc generována v měřítku kmenovém, pak po přechodu k civilizaci se hlavním „kontejnerem moci“ stává město. Od šestnáctého století pak postupně přejímá tuto funkci národní stát.

Rozvoj militantního nacionalismu uvnitř národních států v devatenáctém a zejména ve dvacátém století však představuje vážný teoretický problém pro celé Giddensovo pojetí moci a lidské společnosti vůbec. Mocenská kapacita společnosti se v minulosti víceméně kontinuálně rozšiřovala a tím vytvářela předpoklady pro racionální kontrolu světa lidí, pro kontrolu podmínek jejich existence. Národní stát, který se stal až dosud nejmocnějším skladovacím prostorem mocenských kapacit, však nedokáže zabránit tomu, aby se akumulované prostředky racionální kontroly nedostaly do služeb iracionálních hnutí (nacionalistických, rasových, totalitárních). V těchto pochybných službách ukazuje moc zcela nepokrytě právě ten charakter, který se jí Giddens vždy zdráhal přiznat. Moc je postavena do služeb demagogických hnutí a jejich vůdců, kteří lidem brání „jednat jinak“ a tím popírají údajný emancipační charakter moci. Sociologie, která si vždy přála vidět společnost jako racionální systém, je na tento karneval moci v kostýmech nacionalismu a dalších demagogických hnutí v podstatě nepřipravena. Moderní stát, o jehož smysluplnosti byla sociologie vždy natolik přesvědčena, že jeho analýze věnovala v minulosti jen minimální pozornost, tento stát svým chováním sociology dokonale zaskočil.

Prakticky celým novějším Giddensovým dílem se táhnou rozpaky nad podivnou metamorfózou moci, která se tak snadno mění ze síly blahodárné v sílu hrozící všelidskou katastrofou [Giddens 1981, 1986, 1987]. Přitom je zřejmé, že Giddensovo rozčarování nad způsobem, jakým lidé užívají svých rostoucích možností intervenovat do běhu světa, je z velké části důsledkem právě jeho jednostranného pojetí moci a jeho neochoty uvažovat o hlubší vnitřní spojitosti mezi povahou moci a sociálními konflikty.

Randall Collins-stratifikace prostřednictvím konverzace

Podle Giddense lze způsob, jakým lidé užívají jazyka, považovat za prototyp jakékoli sociálně institucionalizované lidské aktivity, neboť jazyk je základním médiem sociálního života lidí [Giddens 1986 : 8].

Stejně východisko nalézáme i u amerického teoretika konfliktu Randalla Collinse. Oba sociologové podrobují analýze vztah mezi řečovým chováním lidí na jedné straně a celkovou povahou a fungováním společnosti na straně druhé. Oba se přitom domnívají, že právě ve způsobu řečového chování je nutno hledat základ pro vysvětlení všech podstatných aspektů reprodukce lidské společnosti. Oba spojuje ještě další společný rys, a sice přesvědčení o tom, že hlavním nedostatkem interpretativních sociologií je ignorování mocenské asymetrie symbolických interakcí.

Ve snaze napravit tento nedostatek doplňuje Giddens model „jazyk-řeč“ paralelním modelem „struktury dominance míra osobní (či kolektivní) moci“. Reprodukce mocenských vztahů funguje na stejném principu jako reprodukce struktur jazykových. V obou případech platí, že lidé svým jednáním aktivizují latentně platné struktury. Jde o počínání zároveň aktivní i řízené: „My všichni hovoříme jazyky, které jsme nikdo z nás individuálně nevytvořili, i když všichni užíváme jazyka tvůrčím způsobem“ [Giddens 1986 : 8].

Pokusili jsme se ukázat, že snaha vysvětlovat závaznost mocenských struktur analogicky se

závazností gramatických pravidel není zcela korektní. Vede k jednostranné představě moci jako emancipačního činitele, který rozšiřuje svobodu právě těch, kdo ho poslušně respektují.

Randall Collins se snaží sladit jazykový a mocenský aspekt sociální reprodukce jiným způsobem. Ústředním bodem jeho sociologické teorie je koncepce stratifikace.⁸⁾

Rozvrstvení společnosti není trvale nadekretováno, je něčím, co je sehráváno minutu po minutě aktivitami konkrétních lidí. Jelikož společnost není ničím jiným než sumou lidí, kteří se setkávají a hovoří spolu, je sociální stratifikace neustále produkována a reprodukována v průběhu každodenních konverzací.

U Giddense jsou užívání jazyka v každodenních řečových promluvách a reprodukce mocenských vztahů v každodenním praktickém životě objasňovány na základě téhož principu; méně je již objasněno vzájemné propojení obou oblastí. U Collinse se právě toto propojení dostává do středu pozornosti. Mocenská nerovnost se vytváří a potvrzuje v průběhu konverzací, má každodenní podobu udílení rozkazů, příkazů a nařízení.

Tímto zdánlivě zcela banálním zjištěním Collins do značné míry překonává omezenost Giddensova pojetí moci. Operacionalizuje Weberovo konfliktní pojetí moci a spojuje je se světem každodenních konverzací.

Jinými slovy: Collins konstatuje, že mocenské vztahy nejsou něčím, co je třeba zvenčí připojit k řečovému chování lidí, mocenské vztahy se realizují právě skrze řečové chování. Skutečnost, že si tuto banalitu interpretativní sociologie tak těžko uvědomují, je jen důkazem jejich nízké sociální citlivosti.

Collins ukazuje, že konverzace mezi lidmi slouží jako médium pro přenos mocenských obsahů. V konverzaci se potvrzují vztahy nadřazenosti a podřízenosti, v jiném typu konverzací se potvrzují vztahy rovnosti a kolegiality. Stratifikační význam egalitární konverzace spočívá v tom, že jejím prostřednictvím jsou potvrzovány vazby příslušnosti ke skupině kolegů. Implicitně se přitom vytváří určitá forma koalice vůči těm, kdo jsou ze skupiny rovných vyloučeni. Asymetrická konverzace klasifikuje zúčastněné na aktivní mluvčí a pasivní publikum a tím stratifikuje skupinu vnitřně.

Konverzace je úzce spjata se sociální stratifikací, a to hned ve dvojím smyslu:

1) Sociální stratifikace je příčinou různého postavení lidí v konverzaci. „Lidé s různou stratifikační pozicí jsou různě vybaveni k provozování konverzací, a tedy k ustavování sociálních vztahů“ [Collins 1975: 115].⁹⁾

2) Sociální stratifikace je však zároveň i důsledkem různého postavení lidí v konverzaci. V průběhu konverzací s druhými lidmi každý člen společnosti upevňuje (či naopak zpochybňuje) svou vlastní pozici, tedy vztahy nerovnosti či kolegiality vzhledem ke druhým [Collins 1981: 999].

Zde se však bohužel Collins dostává do jistého začarovaného kruhu. Šance na slušné sociální postavení jsou závislé na konverzačních zdrojích, které má člověk k dispozici (v podstatě na tom, o čem všem je schopen hovořit). Bohatost konverzačních zdrojů však je dána vyšší postavení ve společnosti.

Začarovanost kruhu se snaží Collins překonat tím, že připouští, že pozice ve společnosti je dána i jinými faktory než jen stupněm zvládnutí konverzačního umění. Kromě konverzačních

⁸⁾ To není nikterak náhodné. Určitá koncepce stratifikace musí stát v centru každé sociologie, které jde o to, stanovit, jak korespondují makrostrukturní sociální procesy s podmínkami každodenního života běžných lidí. Sociologie, která se zřídá teorie stratifikace, má tendenci reifikovat kategorie, s nimiž pracuje. Přehlíží totiž, že existují pouze jako produkty kontinuální činnosti lidí.

⁹⁾ Collins vyděluje několik typů konverzace (například intelektuální diskuse, praktický hovor aj.) a snaží se ukázat, jak různé konverzační žánry korelují s různými sociálními vrstvami.

dovedností hraje úlohu též mocenské postavení, výše majetku, osobní atraktivnost, věcná kompetentnost aj. Odkud se však objevují všechny tyto faktory, které mohou zasahovat do světa konverzací často velmi výrazně, Collins nikde nevysvětluje.¹⁰⁾

Postavení člověka v systému sociální stratifikace ličí především jako důsledek emoční energie a kulturních (konverzačních) zdrojů, které je aktér schopen výhodně uplatnit v průběhu konverzací s druhými. Disponibilní emoční energie a konverzační zdroje rozhodují o tom, zda v konkrétní interakci určitá osoba potvrdí své členství ve skupině rovných, a také o tom, nakolik se stane dominujícím, anebo naopak podřízeným členem skupiny.

Aby člověk mohl hovořit, musí mít o čem. Jeho konverzační zdroje závisí na intelektuálních zájmech, na politickém rozhledu, náboženském profilu, na praktických znalostech ze světa práce, na vkusu ve věcech konzumu a zábavy, na množství známých a podobně. Kulturní (konverzační) zdroje jsou distribuovány mocensky nerovně.

Emoční energie podbarvuje obsah konverzace, dokresluje to, co je sdělováno. Součástí Collinsova antikognitivního postoje je tvrzení, že význam emotivní energie může v konverzacích snadno převážít a odsunout sdělované informace do pozadí.

Vidíme tedy, že Collins vysvětluje sociální postavení člověka jeho postavením v konverzacích, samotné postavení v konverzacích však nedokáže vysvětlit pouze s použitím faktorů konverzační povahy. Dluží vysvětlení toho, odkud přicházejí mimokonverzační faktory, které mohou významně intervenovat do průběhu konverzací a určovat jejich výsledek: Nelze však vysvětlovat podobu sociální struktury pouze průběhem konverzací, je-li tento průběh významně ovlivňován charakterem sociální struktury, tedy vlastně tím, co má být vysvětleno.

Navíc je zřejmé, že zvláště výrazné vztahy nadřazenosti a podřazenosti se mohou sociálně reprodukovat, aniž by jejich subjekty vůbec dostaly příležitost vstupovat do vzájemných konverzací. Odmítnu-li s někým hovořit, může to být mnohem průkaznější doklad mé sociální nadřazenosti, než pokouším-li se dokázat partnerovi svou převahu například větší výřečností v průběhu rozhovoru. Výklad mocenských nerovností prostřednictvím asymetrických konverzací tedy celkovou míru sociální nerovnosti opticky snižuje, neboť uvažuje pouze ty nerovnosti, které nejsou natolik markantní, že zúčastnění mají vůbec ještě šanci vstupovat do vzájemných rozhovorů. Při větší sociální distanci tato šance nezdířka zcela mizí.

Příčiny Collinsových problémů

Collins ve své kritice interpretativních sociologií oprávněně konstatuje, že konverzace mezi lidmi vedené v průběhu jejich každodenních setkávání zdaleka nejsou mocensky neutrální záležitosti. Některé konverzace utvrzují lidi v jejich rovnostářské kolegiálnosti, jiné zprostředkují naopak vztahy nadřazenosti a podřazenosti.

Ze správné téze, podle níž konverzace zprostředkovává určité mocenské obsahy, však Collins nepozorovaně přechází k tezi, podle níž zdatnost v konverzacích je hlavním zdrojem moci, který rozhoduje o umístění aktérů v systému sociální stratifikace. Mimokonverzační faktory, které mohou sociální pozici spoluurčovat, uvádí Collins ve své hlavní práci jaksí jen pro úplnost [Collins 1975].

Není nesnadné zjistit, jakým způsobem se konverzace proměnila Collinsovi z pouhého zprostředkovatele mocenských vztahů v samotný zdroj moci. Collins se intenzivně zabývá sociologií vědy [Collins 1975, 1981, 1986]. Ve své práci z roku 1975 věnuje obsáhlou kapitolu

¹⁰⁾ Konstatuje pouze, že jednou z podmínek rovnosti v konverzacích je, aby byly rovnocenné také nekonverzační zdroje zúčastněných (například moc, majetek a podobně). Jinde praví: v tradičních společnostech určovala postavení v konverzacích urozenost a vojenská síla. V moderní společnosti se konverzační trh stal více rovnostářský [Collins 1975: 137].

výkladu organizace intelektuálního světa. Právě v souvislosti s děním ve světě formuluje řadu tezí, které pak (zpravidla již s menší věrohodností) aplikuje na dění ve společnosti obecně.

„Věda“ je koneckonců pouze abstraktním výrazem pro milióny minut myšlení a komunikace. Stejným způsobem charakterizuje Collins na jiném místě také „stát“, „třídy“, „organizace“ a podobně.¹¹⁾ Jeho konverzační nominalismus má svůj reálný prototyp v komunitách diskutujících vědců, tedy ve zvláštním světě, v němž pozice každého závisí v první řadě na originalitě, průkaznosti a věrohodnosti vznášených argumentů.

„Kariéra vědce spočívá v tom dostat se co možná nejvíce do centra konverzace . . .“ [Collins 1975 : 479]. Na jiném místě charakterizuje naprosto stejným způsobem mechanismy získávání a potvrzování sociální pozice obecně. Právě z oblasti vědy odvozuje Collins svou vizi sociálního světa, v němž osudy lidí jsou závislé na jejich konverzačních zdrojích, které jim umožňují získat pozornost a respekt druhých.

Celý základ Collinsova pojetí sociální stratifikace je nutno, podle našeho názoru, hledat právě zde, v jeho sociologii vědy. Interpretativní verze společnosti, kterou Collins podává, je k nerozeznání od jeho obrazu vědy. Přirovnává vědu k širé pláni, na níž jsou roztroušeni lidé volající: „Naslouchejte mi! Naslouchejte mi!“ To, nakolik skutečně dokáže zaujmout, záleží na jejich kulturních zdrojích a emoční energii.

Collins může při obhajobě své intelektualistické vize sociálního světa zajisté poukázat na stále rostoucí význam právě těchto sektorů a těch aktivit, které spočívají v manipulaci se symboly a které garantují úspěch pouze tomu, kdo dokáže v konverzaci přesvědčivě zapůsobit na své partnery.

Nikoli náhodou patří k nejčastěji citovaným autoritám, na něž se odvolává, právě Erving Goffman, tedy sociolog popisující dovedně sehrávaná sociální představení odehrávající se ve světě zaplněném vysoce soupeřivými egoistickými individualisty.

Otázkou zůstává, nakolik lze situace epizodických setkávání příslušníků vyšších středních vrstev považovat za nosný model, s jehož pomocí lze formulovat obecné principy sociální stratifikace. Collins přejímá od Goffmana celé instrumentarium teorie řečových rituálů, včetně důrazu na značný význam mimoverbálního doprovodu běžných konverzací (patrně v Collinsově pojetí „emotivní energie“) i včetně významu minulých setkání pro průběh všech dalších konverzací (patrně v Collinsově pojetí „konverzačních zdrojů“).¹²⁾

Tváří v tvář Collinsovu teoretickému výkonu je však nutno zopakovat námitku Jonathana Turnera: svět není jen koktejlová party.

Na tuto námitku Collins překvapivě odpovídá: „Jsem-li tázán, co udržuje makrosvět jako sociální strukturu, věřím, že vhodná odpověď zní – majetek“ [Collins 1975: 204]. Tato odpověď však příliš kontrastuje s nepatrným zájmem, který Collins ve svých předchozích pracech věnuje majetku a dalším mimokonverzačním faktorům intervenujícím do průběhu a výsledků konverzací. Lze stěží rozhodnout, zda dodatečné a poněkud úsečné uznání významu materiálních faktorů při reprodukci sociálního světa je novým pokusem o zdokonalení interpretativní koncepce společnosti, anebo spíše přiznáním omezenosti jejích explikačních možností. V každém případě se zdá, že Collins se na konci svých úvah ocitá v podobné situaci jako Giddens, má-li odpovědět na otázku: Jak to, že emancipační potenciál lidské moci přivedl svět až na samotný pokraj totální zkázy?

¹¹⁾ Organizace jsou sítě lidí, kteří realizují jisté regularizované vzorce komunikace [Collins 1975 : 147]. Přísně vzato, neexistuje nic takového jako stát, ekonomika, kultura, sociální třída. Existují pouze soubory individuí jednajících ve zvláštních druzích mikrosituací [Collins 1981 : 987].

¹²⁾ Mnoho podnětů pro komparaci přístupů Goffmana a Collinse je obsaženo ve stati *Erving Goffman jako systematický sociální teoretik* [Giddens 1987].

Práce Anthony Giddense a Randalla Collinse vykazují řadu příbuzných rysů. V obou případech se jedná o velkoryse pojatou obecnou teorii společnosti, která jednak stojí v opozici vůči koncepci strukturního funkcionalismu, jednak se nehodlá smířit s roztržitostí a jistou fragmentálností antipozitivistických proudů interpretativní sociologie.

Základní interpretativní paradigma se u obou autorů projevuje tím způsobem, že do centra jejich pozornosti se dostává problematika jazyka a řečového chování. Právě z této oblasti chtějí vysvětlit nejrůznější aspekty reprodukce sociální skutečnosti.

Oba přitom usilují o doplnění interpretativní sociologie o mocenský aspekt, neboť jeho absenci při výkladu fungování sociální reality právem považují za závažný nedostatek uvedených přístupů. Ve způsobu, jakým se snaží mocenský aspekt rozpracovat, se však u obou projevuje poplatnost výchozímu paradigmatu. U Giddense se tato poplatnost projevuje tím, že v úzké analogii s povahou jazyka klade důraz na emancipační kvalitu moci. Nedokáže pak vysvětlit negativní důsledky moci kumulované na úrovni národních států. U Collinse se poplatnost interpretativnímu paradigmatu projevuje ve ztotožnění řečových dovedností s mocenskými zdroji. Nedokáže pak objasnit původ a fungování těch zdrojů moci, které nijak nesouvisí s konverzačními dovednostmi sociálních aktérů.

Literatura

- Bottomore, T., Nisbet, R.: *A History of Sociological Analysis*, London, Heinemann 1978.
- Collins, R.: *Conflict Sociology. Toward an Explanatory Science*. New York, Academic Press 1975.
- Collins, R.: *Interaction Ritual Chains, Power and Property: The Micro-Macro Connection as an Empirically Based Theoretical Problem*.
- Collins, R.: *Is 1980s Sociology in the Doldrums?* *American Journal of Sociology* 1986, 91/6.
- Collins, R.: *On the Microfoundations of Macrosociology*, *American Journal of Sociology* 1981, 86/5.
- Giddens, A.: *A Contemporary Critique of Historical Materialism*. London, Macmillan 1981.
- Giddens, A.: *New Rules of Sociological Method*. London, Hutchinson 1976.
- Giddens, A.: *Social Theory and Modern Sociology*. Stanford University Press 1987.
- Giddens, A.: *Sociology. A brief but critical introduction*. 2. vyd. London, Macmillan 1986.
- Wallace, R. A., Wolf, A.: *Contemporary Sociological Theory. (Continuing the Classical Tradition)*. 2. vyd. Prentice-Hall 1986.

Analýza symetrických tabulek

BLANKA ŘEHÁKOVÁ

Sociálně ekonomický ústav ČSAV,
Ústí nad Labem, pracoviště Praha

Tento článek navazuje na dvě dřívější práce [Řehák, Řeháková 1984; 1986: kap. 17 a 18], které se zabývaly porovnáním marginálních rozdělání a strukturou četností ve čtvercových tabulkách párově závislých dat (stručněji řečeno v symetrických tabulkách) a kde byly též obsírně popsány situace, za nichž tyto tabulky vznikají a uvedeny příklady ze sociologických výzkumů.

Cílem této práce je ukázat další úlohy pro taková data a možnosti jejich analýzy a současně poskytnout návod, jak získat výsledky pomocí procedury LOGLINEAR v systému SPSSX (u většiny uvedených úloh se bez počítače neobejdeme a SPSSX je známý systém pro analýzu dat ve společenských vědách).

Analytické úlohy v symetrických tabulkách lze rozdělit do dvou typů:

- a) porovnání marginálních rozdělání,
- b) studium struktury četností vzhledem k
 - statistické závislosti,
 - symetrii četností podle hlavní diagonály a různým modifikacím pojmu symetrie,
 - vnějšímu kritériu (funkci) vyjadřujícímu hypotézu o vztahu mezi četnostmi.

Zde bude uvedeno řešení vybraných úloh typu b) tak, jak je poskytuje metodologie log-lineárních modelů. Bude demonstrováno na datech o vzdělání manželských dvojic z výzkumu města Vamberka v r. 1988.¹

Metodika log-lineárních modelů se zatím v československé sociologii plně neprosadila. Jejimi průkopníky u nás byli T. Havránek [1980] a P. Matějů [1985]. Jednoduchým úvodem do problematiky je kniha G. Upton [1978], přehled metod a možností poskytují dvě knihy S. J. Habermana [1978, 1979], matematická teorie je například v monografii autorů Bishopové, Fienberga a Hollanda [1977], nebo Habermana [1974].

V dalším textu bude vždy $n(i, j)$ značit pozorovanou četnost v poli (i, j) dvourozměrné tabulky, $m(i, j)$ očekávanou četnost za určitého modelu, $\hat{m}(i, j)$ odhad očekávané četnosti, $n(i+) = \sum_j n(i, j)$, $n(+j) = \sum_i n(i, j)$, $n = \sum_i \sum_j n(i, j)$.

Poznamenejme na začátek, že postup hledání modelu, který vysvětluje vztahy mezi údaji tabulky, spočívá v následných krocích:

- a) formulace modelu: $\log m(i, j) =$ součet určených faktorů,
- b) odhad parametrů odpovídajících jednotlivým faktorům,
- c) odhad očekávaných četností za platnosti modelu,
- d) test dobré shody mezi očekávanými a pozorovanými četnostmi,
- e) rozbor struktury reziduálních odchylek² v jednotlivých polích, byl-li model zamítnut, a formulace vhodnějšího modelu s návratem k a).

Redakce upozorňuje, že matematické vzorce jsou místo kurzívou vysazeny písmem stojatým

(1) Vzdělání bylo zjišťováno původně na sedmibodové stupnici. Sloučení do čtyř kategorií bylo provedeno pro účely tohoto článku autorkou.

(2) Reziduální odchylkou v poli (i, j) je zde míněno adjustované (upravené) roziduum $r(i, j) =$

f) interpretace modelu, byl-li přijat; zde je nutná opatrnost, protože statistická shoda může být nalezena u několika i dost odlišných modelů.

Jedním z problémů, který vzniká při logaritmování četností, je přítomnost nulových četností v tabulce. Připomeňme si, že ty mohou být buď strukturální, nebo výběrové. Nuly strukturální plynou z povahy dat: určitá pole nemohou být obsazena a model taková pole musí vyloučit. Nuly výběrové jsou důsledkem variability výběru a malé pravděpodobnosti obsazení daného pole: v praxi se výběrové nuly odstraňují například přičtením velmi malého kladného čísla do polí s výběrovými nulami, nebo přičtením čísla 0.5 (či jiného malého kladného čísla) ke všem četnostem. Jinou možností je metoda pseudobayesovského odhadu [Bishop, Fienberg, Holland: 401–433, spec. 432] (ta byla použita na data tabulky 1, k odstranění výběrové nuly v poli (1, 4)). V dalším budeme pracovat s tabulkou 2, kde už jsou všechny četnosti kladné.

Tabulka 1. Vzdělání manželských dvojic

A	B	1	2	3	4
1		39	21	4	0
2		85	163	47	5
3		8	32	46	2
4		1	8	11	9

$A(B)$ = nejvyšší dosažené vzdělání manžela (manželky),

1 = základní (i neúplné), 2 = vyučení nebo střední škola bez maturity nebo střední odborné učiliště s maturitou, 3 = střední odborná nebo všeobecná škola s maturitou, 4 = vysoká škola.

Tabulka 2. Vzdělání manželských dvojic – vyhlazená data

A	B	1	2	3	4
1		37,72	21,53	4,62	0,13
2		84,88	161,59	48,23	5,30
3		8,98	32,54	44,42	2,06
4		1,42	8,33	10,73	8,52

Pozn.: Vyhlazení dat bylo provedeno pseudobayesovskou metodou.

$(n(i, j) - \hat{m}(i, j)) / \hat{c}(i, j)^{1/2}$, kde $\hat{c}(i, j)$ je odhad rozptylu náhodné veličiny $n(i, j) - \hat{m}(i, j)$. Za platnosti modelu má $r(i, j)$ asymptoticky standardní normální rozdělení. Asymptotika je pravděpodobně v pořádku, je-li každé $m(i, j)$ větší než 25. Není-li tato podmínka splněna, pak reziduální odchylky poskytují jen hrubé indikace velikosti chyb, ale i tak dávají informaci o struktuře odchylek od modelu. Některé programy tisknou také (nebo jen) standardizovaná rezidua $(n(i, j) - \hat{m}(i, j)) / \hat{m}(i, j)^{1/2}$, která mají za platnosti modelu asymptoticky normální rozdělení s nulovým průměrem a rozptylem v (i, j) , který je obecně různý od jedničky. Proto, pokud je to možné, měli bychom jako pravidlo používat adjustovaná rezidua.

Model úplné nezávislosti

Hypotéza nezávislosti, obdobně jako u běžné asociační analýzy v libovolných kontingenčních tabulkách, je dána některou (z ekvivalentních) formulací pro všechna pole tabulky:

$$\begin{aligned}n(i, j) &= n(i+) n(+j) / n, \\m(i, j) &= a(i) b(j).\end{aligned}\quad (1)$$

Druhá formulace říká, že očekávaná četnost v poli (i, j) vzniká jako součin dvou nezávislých faktorů — řádkového $a(i)$ a sloupcového $b(j)$. Hypotézu nezávislosti můžeme testovat známým Pearsonovým testem chí-kvadrát a odchylky od ní například znaménkovým schématem (viz [Řehák, Řeháková 1978]).

Log-lineární model nezávislosti poskytuje paralelní test; je formulován rovnicemi

$$\begin{aligned}\log m(i, j) &= \lambda + \lambda^A(i) + \lambda^B(j), \\ \sum_i \lambda^A(i) &= \sum_j \lambda^B(j) = 0,\end{aligned}\quad (2)$$

kde λ je celkový poměr, $\lambda^A(i)$ je efekt i -tého řádku (i -té kategorie proměnné A), $\lambda^B(j)$ je efekt j -tého sloupce (j -té kategorie proměnné B). Kategorie $A(i)$ a $B(j)$ působí nezávisle jedna na druhé — vliv $A(i)$ se nemění ve sloupcích, vliv $B(j)$ se nemění v řádcích.

Statistiky testu dobré shody dat s určitým modelem, které se nejčastěji v analýze dat používají jsou dvě:

a) věrohodnostní statistika G^2

$$G^2 = 2 \sum_i \sum_j n(i, j) \log(n(i, j) / \hat{m}(i, j)), \quad (3)$$

b) Pearsonova statistika X^2

$$X^2 = \sum_i \sum_j (n(i, j) - \hat{m}(i, j))^2 / \hat{m}(i, j), \quad (4)$$

kde $\hat{m}(i, j)$ jsou odhady očekávaných četností za daného modelu.

V modelu nezávislosti je

$$\hat{m}(i, j) = n(i+) n(+j) / n \quad (5)$$

a G^2 a X^2 mají za hypotézy nezávislosti asymptoticky rozdělení chí-kvadrát s $(I-1)^2$ stupni volnosti, když I je počet řádků (sloupců) tabulky.

Pro data z tabulky 2 je $G^2 = 116.35$, $X^2 = 156.29$, což při devíti stupních volnosti dává pro obě statistiky dosaženou hladinu významnosti $P = 0.000 (< 0.050)$. Model nezávislosti, podle kterého by byla vzájemná volba partnerů v manželství zcela nezávislá na jejich vzdělání, neplatí.

Model kvazinezávislosti

V symetrických tabulkách bývá tendence k silnějšímu obsazování diagonálních polí, tj. kombinací vzájemně si odpovídajících kategorií řádkové a sloupcové proměnné, a proto model nezávislosti platí jen vzácně. Může se stát, že po vynechání (blokování) těchto polí³, platí pro zbytek tabulky model nezávislosti.

Model kvazinezávislosti předpokládá, že

$$\begin{aligned}m(i, j) &= a(i) b(j), \text{ jestliže } i \neq j, \\ &= 0, \text{ jestliže } i = j.\end{aligned}\quad (6)$$

(3) Blokována pole nemusí být jen pole hlavní diagonály, ale též např. pole s velkou reziduální odchylkou, či pole se strukturální nulou.

Vyjádřeno jako log-lineární model:

$$\log m(i, j) = \lambda + \lambda^A(i) + \lambda^B(j), i \neq j, \quad (7)$$

$$\sum_i \lambda^A(i) = \sum_j \lambda^B(j) = 0.$$

V tomto případě nelze vyjádřit odhady očekávaných četností algebraickým výrazem, počítají se iteračním postupem. Statistiky G^2 a X^2 mají za modelu kvazinezávislosti počet stupňů volnosti $df = I(I-3) + 1$.

Data tabulky 2 neodpovídají ani tomuto modelu, neboť $G^2 = 19.10$, $X^2 = 23.62$; to dává při pěti stupních volnosti dosažené hladiny významnosti $P = 0.002$ pro G^2 a $P = 0.000$ pro X^2 . Oproti modelu nezávislosti však došlo ke zlepšení, neboť $116.35/9 = 12.9$ je mnohem větší, než $19.10/5 = 3.8$, které je stále ještě daleko od jedničky.⁴

Hypotéza kvazinezávislosti říká, že odhlédneme-li od manželství, v nichž mají partneři stejné vzdělání, neprojevuje se žádná závislost mezi volbou a vzděláním v ostatních manželstvích. Jak vidíme, ani tato hypotéza neplatí. Silný pokles v hodnotě G^2/df mezi testem nezávislosti a kvazinezávislosti ukazuje na existenci vlivného faktoru vedoucího ke shodě vzdělání v manželství. Ostatní faktory projevující se při vzniku vzdělanostní nerovnosti manželských párů a vytvářející četnostní strukturu, budou zkoumány pomocí dalších modelů a hypotéz.

Model symetrie

Symetrii v dvourozměrné symetrické tabulce rozumíme situaci, kdy očekávané četnosti polí rozložených symetricky vzhledem k diagonále jsou si rovny, tj.

$$m(i, j) = m(j, i) \text{ pro všechna } i \text{ a } j. \quad (8)$$

Tomu odpovídá log-lineární model

$$\log m(i, j) = \lambda + \lambda^A(i) + \lambda^B(j) + \lambda^{AB}(i, j),$$

$$\lambda^A(i) = \lambda^B(i) \text{ pro všechna } i,$$

$$\lambda^{AB}(i, j) = \lambda^{AB}(j, i) \text{ pro } i \leq j, \quad (9)$$

$$\sum_i \lambda^A(i) = \sum_j \lambda^B(j) = \sum_i \lambda^{AT}(i, j) = \sum_j \lambda^{AB}(i, j) = 0.$$

Parametr $\lambda^{AB}(i, j)$ se interpretuje jako interakční efekt mezi i -tou kategorií proměnné A a j -tou kategorií proměnné B . Odhady očekávaných četností jsou

$$\hat{m}(i, j) = \begin{cases} (n(i, j) + n(j, i))/2, & i \neq j, \\ n(i, i), & i = j. \end{cases} \quad (10)$$

statistiky G^2 a X^2 mají asymptoticky rozdělení chí-kvadrát s $I(I-1)/2$ stupni volnosti.

Model symetrie tedy připouští specifické interakce mezi kategoriemi proměnných. Na jeho platnost nemá vliv diagonála; marginální populační rozdělení jsou totožná.

Kdyby platil model (9) pro data tabulky 2, znamenalo by to, že interakce mezi kategoriemi vzdělání v manželských dvojicích existují, že jsou nezávislé na jejich nositelích (muž, žena) a že efekty jednotlivých kategorií vzdělání manžela jsou stejné jako odpovídající kategorie vzdělání manželky, Z tabulky 2 je však na první pohled zřejmé, že v ní model symetrie platit nebude (velmi rozdílné četnosti $n(i, j)$ a $n(j, i)$)

(4) Jedním z kritérií vhodnosti modelu je poměr G^2/df , resp. X^2/df (df = počet stupňů volnosti statistiky); vychází z toho, že očekávaná hodnota G^2 i X^2 je rovna df . Čím větší je statistika než df , tím horší je model.

a marginální četnosti $n(i+)$, $n(+i)$). Skutečně, $G^2 = 53.2$, $X^2 = 49.8$, $df = 6$, $P = 0.000$ pro obě statistiky. Model je horší, než model kvazinezávislosti ($53.2/6 = 8.9 > 3.8$), ale lepší než model nezávislosti ($8.9 < 12.9$). Rozdíl proti nezávislosti může být způsoben tím, že na platnost modelu (9) nemá vliv diagonála, jejíž obsazení je na první pohled velmi výrazné. Rozdíl proti kvazinezávislosti může být způsoben jak zřejmou rozdílností marginálních rozdělení, tak ovšem i možnou neplatností interakční symetrie.

Model kvazisymetrie

Model symetrie je velmi přísný a ve společenskovědní praxi bude platit jen zřídka. Méně omezující je model kvazisymetrie, který předpokládá, že

$$\begin{aligned} m(i,j) &= a(i) b(j) d(i,j), \\ d(i,j) &= d(j,i), \quad i \neq j, \end{aligned} \quad (11)$$

nebo alternativně

$$m(i,j) m(j,k) m(k,i) / m(j,i) m(k,j) m(i,k) = 1.$$

Log lineární vyjádření je

$$\begin{aligned} \log m(i,j) &= \lambda + \lambda^A(i) + \lambda^B(j) + \lambda^{AB}(i,j), \\ \lambda^{AB}(i,j) &= \lambda^{AB}(j,i), \quad i \leq j, \\ \sum_i \lambda^A(i) &= \sum_j \lambda^B(j) = \sum_i \lambda^{AB}(i,j) = \sum_j \lambda^{AB}(i,j) = 0. \end{aligned} \quad (12)$$

Model kvazisymetrie se liší od modelu symetrie tím, že už nepředpokládá rovnost řádkových a sloupcových efektů, tj. shodu marginálních rozložení, ale pouze symetrii interakčních efektů. Odhady očekávaných četností mimo diagonálu se nedají vyjádřit algebraickým výrazem, získávají se pomocí **iteračních** algoritmů. Pro odhady na diagonále platí $\hat{m}(i,i) = n(i,i)$ jako u modelu symetrie.⁵ Statistiky G^2 a X^2 mají asymptoticky rozdělení chí-kvadrát s $(I-1)(I-2)/2$ stupni volnosti. Závažnost modelu spočívá v tom, že odhaluje a měří skryté symetrické interakce mezi kategoriemi řádkové a sloupcové proměnné po extrakci a odečtení vlivu rozdílných marginálních efektů.

Pro tabulku 2 a model kvazisymetrie je $G^2 = 0.90$, $X^2 = 0.88$, což při třech stupních volnosti dává dosaženou hladinu významnosti 0.825 pro G^2 a 0.829 pro X^2 , a proto tento model odpovídá datům velmi dobře; to dokumentuje i tabulka 3. Všimněme si, že adjustovaná rezidua $r(i,j)$ a $r(j,i)$ se liší jen znaménkem, tak je tomu v modelu kvazisymetrie vždy.

První závěr tedy je, že existuje symetrická interakce mezi kategoriemi vzdělání u manželských dvojic přes nerovnost vzdělanostní struktury mužů a žen. Další interpretace vychází z odhadů hodnot řádkových, sloupcových a zvláště interakčních efektů.

Tyto odhady, odhady jejich rozptylů a další odvozené charakteristiky (z-skóry, intervaly spolehlivosti) jsou tím přesnější, čím větší je počet pozorování, a to nejen

(5) Modely symetrie a kvazisymetrie byly formulovány pro úplné tabulky, ale protože jsou v obou případech odhady očekávaných četností diagonály rovny příslušným pozorovaným četnostem, působí odchylky od modelů jen pole mimo diagonálu a proto se odhady očekávaných četností v nediagonálních polích, reziduální odchylky, hodnoty G^2 , X^2 , ani počty stupňů volnosti nemění, ať už pracujeme s úplnou tabulkou nebo blokujeme diagonálu, či má tabulka na diagonále strukturní nuly. Mění se však odhady parametrů λ^{AB} , neboť když vyloučíme diagonálu, vyloučíme parametry $\lambda^{AB}(i,i)$, $1 \leq i \leq I$. Poznamenejme ještě, že pokud vyjme diagonálu, je pro $I = 3$ model kvazisymetrie ekvivalentní s modelem kvazinezávislosti a pro $I > 3$ plyne kvazisymetrie z kvazinezávislosti.

Tabulka 3. Pozorované četnosti, odhady očekávaných četností a adjustovaná rezidua při modelu kvazisy-metrie pro tab. 2.

A	B	1	2	3	4
1		37,72 37,72 —	21,53 22,09 - 0,37	4,62 4,02 0,41	0,13 0,17 - 0,11
2		84,88 84,32 0,37	161,59 161,59 —	48,23 49,70 - 0,83	5,30 4,39 0,81
3		8,98 9,58 - 0,41	32,54 31,07 0,83	44,42 44,42 —	2,06 2,93 - 0,78
4		1,42 1,38 0,11	8,33 9,24 - 0,81	10,73 9,86 0,78	8,52 8,52 —

$$G^2 = 0,90, P = 0,825, X^2 = 0,88, P = 0,829, df = 3$$

celkově, ale i v každém poli tabulky. Je dosud málo známo o tom, pro jak velké čet-nosti v polích je už dosaženo dostatečné přesnosti. V datech je málo vysokoškolačků jak mezi muži, tak mezi ženami a některá pole jsou tak mizivě obsazena, že k ziska-ným výsledkům je třeba přistupovat jen velmi opatrně.

Každý z-skór slouží k testu hypotézy, že k němu příslušné lambda je nulové. Pokud bereme každý efekt zvlášť, pak ta lambda, která jsou v absolutní hodnotě větší než 1.96 lze považovat za nenulová (hladina významnosti $\alpha = 0.05$). Pokud budeme interpretovat více efektů najednou a zajímá nás významnost celé struktury najednou, je správné použít simultánní test, např. Holmův sekvenční postup.⁶

Hlavní efekty zde nejsou zvlášť zajímavé, lze říci, že v podstatě odráží marginální strukturu tabulky. Porovnáme-li mezi sebou $\lambda^A(i)$ a $\lambda^B(i)$ ($i=1, \dots, 4$) vidíme, proč nemohl platit model symetrie. Příslušné z-skóry jsou⁷

(6) Holmův sekvenční postup je popsán v publikaci Řehák, Řeháková [1986 : 324], v níž lze nalézt též tabulku kritických hodnot dvoustranného normálního testu pro simultánní testování hypotéz (Tabulka A).

(7) Výpočet jmenovatelů se provádí podle vzorce:
 $\text{var}(\lambda^A(i) - \lambda^B(i)) = \text{var} \lambda^A(i) + \text{var} \lambda^B(i) - 2 \text{cov}(\lambda^A(i), \lambda^B(i))$. Protože však některé programy (např. LOGLINEAR v SPSSX) netisknou $\text{var} \lambda^A(I)$, $\text{var} \lambda^B(I)$, $\text{cov}(\lambda^A(I), \lambda^B(I))$, je výpočet

$$\begin{aligned} \text{var}(\lambda^A(I) - \lambda^B(I)) \text{ poněkud nepříjemný: } & \text{var}(\lambda^A(I) - \lambda^B(I)) = \sum_{i=1}^{I-1} \text{var}(\lambda^A(i)) + \\ & + 2 \sum_{i=1}^{I-2} \sum_{j=1}^{I-1} \text{cov}(\lambda^A(i), \lambda^A(j)) + \\ & + \sum_{i=1}^{I-1} \text{var}(\lambda^B(i)) + 2 \sum_{i=1}^{I-2} \sum_{j=1}^{I-1} \text{cov}(\lambda^B(i), \lambda^B(j)) - \\ & - 2 \sum_{i=1}^{I-1} \sum_{j=1}^{I-1} \text{cov}(\lambda^A(i), \lambda^B(j)). \end{aligned}$$

Tabulka 4a. Odhady parametrů modelu kvazisymetrie pro tab. 2.

Parametr	Odhad	Std. chyba	Z-skór	95 % interval spolehlivosti	
A	$\lambda(1)$	- 0,836	0,175	- 4,777	- 1,179
	$\lambda(2)$	1,301	0,135	9,637	1,036
	$\lambda(3)$	0,216	0,153	1,412	- 0,084
	$\lambda(4)$	- 0,681	0,181	- 3,762	- 1,036
B	$\lambda(1)$	0,236	0,149	1,584	- 0,056
	$\lambda(2)$	1,035	0,154	6,721	0,733
	$\lambda(3)$	0,420	0,154	2,727	0,118
	$\lambda(4)$	- 1,691	0,248	- 6,818	- 2,177
AB	$\lambda(1,1)$	1,805	0,348	5,187	1,123
	$\lambda(2,1)$	0,472	0,142	3,324	0,194
	$\lambda(2,2)$	0,324	0,169	1,917	- 0,007
	$\lambda(3,1)$	- 0,618	0,213	- 2,901	- 1,035
	$\lambda(3,2)$	- 0,240	0,143	- 1,678	- 0,520
	$\lambda(3,3)$	0,733	0,206	3,558	0,329
	$\lambda(4,1)$	- 1,659	0,519	- 3,196	- 2,676
	$\lambda(4,2)$	- 0,556	0,216	- 2,574	- 0,979
	$\lambda(4,3)$	0,125	0,226	0,553	- 0,318
	$\lambda(4,4)$	2,090	0,412	5,073	1,282

Pozn. : A = Kategorie vzdělání muže

B = kategorie vzdělání ženy

AB = kombinace kategorií vzdělání pro muže i ženy

$$(\lambda^A(1) - \lambda^B(1))/\sqrt{\text{var}(\lambda^A(1) - \lambda^B(1))} = -1.072/0.203 = -5.277,$$

$$(\lambda^A(2) - \lambda^B(2))/\sqrt{\text{var}(\lambda^A(2) - \lambda^B(2))} = 0.266/0.147 = 1.810,$$

$$(\lambda^A(3) - \lambda^B(3))/\sqrt{\text{var}(\lambda^A(3) - \lambda^B(3))} = -0.204/0.176 = -1.159,$$

$$(\lambda^A(4) - \lambda^B(4))/\sqrt{\text{var}(\lambda^A(4) - \lambda^B(4))} = 1.010/0.285 = 3.540,$$

takže rozdíly $\lambda^A(1) - \lambda^B(1)$ a $\lambda^A(4) - \lambda^B(4)$ jsou významně odlišné od nuly ($\alpha = 0.05$). a to je v rozporu s předpoklady modelu symetrie (v souboru je statisticky významná převaha žen nad muži u základního vzdělání a naopak převaha mužů nad ženami u vysokoškolského vzdělání).

Všechny variance a kovariance na pravé straně už nalezneme ve výstupech z výše uvedeného programu.

Interakční efekty vyjadřují intenzitu vzájemné volby od vysoké přitažlivosti (velké kladné číslo) až k vysoké nepřitažlivosti (záporné číslo s velkou absolutní hodnotou). Simultánním testem ($\alpha = 0.05$) zjistíme, že z interakcí jsou nenulové $\lambda(1,1)$, $\lambda(2,1)$, $\lambda(3,1)$, $\lambda(3,3)$, $\lambda(4,1)$, $\lambda(4,2)$, a $\lambda(4,4)$. Kladné znaménko je u $\lambda(1,1)$, $\lambda(2,1)$, $\lambda(3,3)$ a $\lambda(4,4)$, takže kombinace vzdělání 1–1, 2–1, 3–3, 4–4 se přitahují. Záporné znaménko u $\lambda(3,1)$, $\lambda(4,1)$, $\lambda(4,2)$ říká, že kombinace 3–1, 4–1, 4–2 se ne-

Tabulka 4b. Hodnoty koeficientů $\lambda(i, j)$ v modelu kvazisymetrie pro tabulku 2

<i>i</i>	<i>j</i>	1	2	3	4
1		1,8	0,5	- 0,6	- 1,7
2		0,5	0,3	- 0,2	- 0,6
3		- 0,6	- 0,2	0,7	0,1
4		- 1,7	- 0,6	0,1	2,1

přitahují. U kombinací 2–2, 3–2, 4–3 se nenulový interakční efekt statisticky významně neprojevil. Hodnoty parametrů je nutno posuzovat relativně vzhledem k celé struktuře, neboť jsou vázány vztahy (12). Interpretace koeficientů proto musí vždy vycházet z kontrastů jejich hodnot.

Výsledky tabulky 4a tedy říkají, že při zachování symetrie volby se párují především obě nižší kategorie. Dále se tu upřesňuje informace o významnosti volby shodných kategorií: neplatí u všech stupňů vzdělání, neboť u kombinace 2–2 odpovídá počet manželství očekávané hodnotě za předpokladu nezávislého (náhodného) vzdělanostního párování. Snížení intenzity vzájemné volby v párech se týká „vzdálených“ kategorií. To je dobře vidět z tabulky 4b, z jejíž struktury je dále možno vyčíst klesající uspořádání hodnot směrem od diagonály a na jeho základě hypotézu dále specifikovat – viz další, tzv. distanční model.

Distanční modely

Parametry $\lambda^{AB}(i, j)$ v tab. 4b mají klesavý charakter ve směru od diagonály, to znamená, že čím dále jsou od sebe kategorie vzdělání, tím méně takových kombinací se vyskytuje u partnerů v manželství. Je tedy možné pokusit se o upřesnění modelu a k podmínce kvazisymetrie ještě přidat klesavý charakter interakčních faktorů ve směru od diagonály. To lze provést distančními modely, které jsou ovšem použitelné jen v situacích, kdy proměnné jsou alespoň ordinální, aby měl smysl pojem „vzdálenost kategorií proměnné“. Jednoduchý distanční model

$$\log m(i, j) = \lambda + \lambda^A(i) + \lambda^B(j) + \eta |i - j|, \quad (13)$$

$$\sum \lambda^A(i) = \sum \lambda^B(j) = 0$$

dává interakci mezi kategoriemi *i* a *j* do souvislosti s jejich vzdáleností měřenou jako $|i - j|$, přičemž váha této vzdálenosti (parametr η) je konstantní, nezávislá na *i* a *j*. Pro $\eta = 0$ přechází model do modelu nezávislosti, je-li studována celá tabulka, nebo do modelu kvazinezávislosti, je-li vyloučena diagonála.

Statistiky dobré shody dat z tabulky 2 s distančním modelem (13) jsou $G^2 = 8.81$, $X^2 = 8.14$, což při osmi stupních volnosti (obecně $I(I-2)$) dává dosažené hladiny významnosti $P = 0.358$ a $P = 0.420$, takže model nelze zamítnout. Dlužno říci, že

Tabulka 5. Pozorované četnosti, odhady očekávaných četností a adjustovaná rezidua při distančním modelu pro data z tab. 2.

A	B	1	2	3	4
1		37,72	21,53	4,62	0,13
		40,97	17,51	5,01	0,51
		- 1,19	1,34	- 0,20	- 0,55
2		84,88	161,59	48,23	5,30
		75,93	170,37	48,74	4,96
		2,10	- 2,38	- 0,14	0,20
3		8,98	32,54	44,42	2,06
		12,65	28,38	42,63	4,34
		- 1,27	1,14	0,57	- 1,33
4		1,42	8,33	10,73	8,52
		3,45	7,73	11,62	6,20
		- 1,22	0,27	- 0,36	1,41

$$G^2 = 8,81, P = 0,358, X^2 = 8,14, P = 0,420, df = 8$$

vysvětluje data hůře, než model kvazisymetrie (12), což je vidět i z porovnání adjustovaných reziduí z tabulky 3 a 5.

Největší odklon od modelu je působen druhou kategorií, a to v polích (2,1) a (2,2), která se kompenzují. Přitažlivost kombinace vzdělání 2-2 je výrazně menší než u 1-1, 3-3, 4-4 a kombinace (muž, 2) — (žena, 1) je zastoupena více, než model čeká. Parametr η je záporný a vysoce významný. V absolutní hodnotě je výraz $\eta |i-j|$ tím větší, čím jsou od sebe kategorie vzdělání partnerů vzdálenější.

V modelu kvazisymetrie působí odchylky jen pole mimo diagonálu, a to není pravda v distančním modelu. Zkusme ho tedy ještě jednou, ale na tabulku s vynechanou diagonálou. Statistiky dobré shody jsou teď $G^2 = 1.64$, $X^2 = 1.56$, což při

Tabulka 6. Odhady parametrů distančního modelu pro tab. 2.

Parametr	Odhad	Std. chyba	95 % Interv. spol.		z-skór	
A	$\lambda(1)$	- 0,485	0,122	- 0,724	- 0,247	- 3,988
	$\lambda(2)$	0,961	0,081	0,802	1,119	11,874
	$\lambda(3)$	- 0,002	0,102	- 0,202	0,197	- 0,022
	$\lambda(4)$	- 0,474	0,160	- 0,788	- 0,160	- 2,962
B	$\lambda(1)$	0,591	0,105	0,385	0,797	5,626
	$\lambda(2)$	0,570	0,094	0,385	0,755	6,032
	$\lambda(3)$	0,148	0,102	- 0,052	0,348	1,448
	$\lambda(4)$	- 1,309	0,198	- 1,697	- 0,921	- 6,611
AB	η	- 0,829	0,081	- 0,988	- 0,670	- 10,247

Tabulka 7. Pozorované četnosti, odhady očekávaných četností a adjustovaná rezidua při distančním modelu pro tabulku 2 s vynechanou diagonálou.

A	B	1	2	3	4
1		–	21,53	4,62	0,13
		–	22,28	3,69	0,31
		–	– 0,50	0,62	– 0,33
2		84,88	–	48,23	5,30
		84,13	–	50,14	4,14
		0,50	–	– 1,05	0,99
3		8,98	32,54	–	2,06
		8,82	31,72	–	3,04
		0,09	0,43	–	– 0,87
4		1,42	8,33	10,73	–
		2,33	8,40	9,75	–
		– 0,72	– 0,04	0,87	–

$$G^2 = 1,64, P = 0,801, X^2 = 1,56, P = 0,816, df = 4$$

čtyřech stupních volnosti (obecně $df = I(I-3)$) dává dosaženou hladinu významnosti $P = 0,801$ a $P = 0,816$. Je zřejmé, že nediagonální data vyhovují distančnímu modelu (13) lépe, než data úplná. Výsledky jsou shrnuty v tabulce 7 a 8. Všimněme si, že vysoké reziduum v poli (2,1) zmizelo. To potvrzuje domněnku, že v předchozím modelu vadilo zvláštní postavení pole (2,2).

Vzdálenost mezi kategoriemi i a j nemusí být v distančním modelu vyjádřena jen pomocí $|i-j|$, ale jakoukoliv jinou rozumnou funkcí, např. $(i-j)^2$, která vyjadřuje rychlejší pokles nebo růst interakce, než $|i-j|$. Pro data z tabulky 2 bez diagonály a model

$$\log m(i,j) = \lambda + \lambda^A(i) + \lambda^B(j) + \eta(i-j)^2, \quad (14)$$

$$\sum \lambda^A(i) = \sum \lambda^B(j) = 0$$

Tabulka 8. Odhady parametrů distančního modelu pro tab. 2 s vynechanou diagonálou.

Parametr	Odhad	Std. chyba	95 % interv. spol.		z-skór	
A	$\lambda(1)$	– 0,496	0,184	– 0,857	– 0,135	– 2,693
	$\lambda(2)$	1,139	0,189	0,768	1,509	6,012
	$\lambda(3)$	– 0,143	0,152	– 0,441	0,155	– 0,941
	$\lambda(4)$	– 0,499	0,203	– 0,897	– 0,101	– 2,458
B	$\lambda(1)$	0,562	0,148	0,272	0,852	3,799
	$\lambda(2)$	0,869	0,208	0,461	1,277	4,177
	$\lambda(3)$	0,044	0,156	– 0,262	0,350	0,286
	$\lambda(4)$	– 1,475	0,297	– 2,057	– 0,893	– 4,966
AB	η	– 0,973	0,227	– 1,418	– 0,528	– 4,279

Tabulka 9. Interakční členy modelu (13) pro tabulku 4×4

0	η	2η	3η
η	0	η	2η
2η	η	0	η
3η	2η	η	0

Tabulka 10. Interakční členy modelu (15) pro tabulku 4×4

0	η_1	$\eta_1 + \eta_2$	$\eta_1 + \eta_2 + \eta_3$
η_1	0	η_2	$\eta_2 + \eta_3$
$\eta_1 + \eta_2$	η_2	0	η_3
$\eta_1 + \eta_2 + \eta_3$	$\eta_2 + \eta_3$	η_3	0

dostaneme $G^2 = 0.92$, $P = 0.922$, $X^2 = 0.90$, $P = 0.924$, $df = 4$ a největší adjustované reziduum -0.85 v poli (2,3), což je ještě lepší výsledek než pro model (12). Odhad parametru η je roven -0.301 ; model tak ukazuje, že přitažlivost kategorií vzdělání při vstupu do manželství klesá velmi rychle s rozdílem mezi nimi.

Distančních modelů existuje celá řada, zde ještě ukážeme jedno zobecnění modelu (13). Tabulka 9 ukazuje, jak vypadá interakční člen u $\log m(i,j)$ pro tabulku 4×4 a model (13). Všimněme si, že interakční členy ve vedlejších diagonálách jsou vždy stejné, tj. mezi kategoriemi se předpokládá stejná vzdálenost.

Jednoduché zobecnění, které ukazuje tabulka 10 a které vyjadřuje proměnnou vzdálenost mezi kategoriemi, vede na distanční model

$$\log m(i,j) = \lambda + \lambda^A(i) + \lambda^B(j) + \sum_{k=g}^{h-1} \eta_k, \quad (15)$$

$$g = \min(i,j) < h = \max(i,j),$$

$$\log m(i,i) = \lambda + \lambda^A(i) + \lambda^B(i),$$

$$\sum \lambda^A(i) = \sum \lambda^B(j) = 0,$$

který lze aplikovat jak na celou tabulku (pak má $df = I(I-3) + 2$ stupňů volnosti), tak pouze na nediagonální pole (pak má $df = (I-2)^2$ stupňů volnosti).⁸

Pro data z tabulky 2 a model (15) dostaneme $G^2 = 6.29$, $P = 0.392$, $X^2 = 5.83$, $P = 0.442$, $df = 6$, maximální adjustované reziduum $= -2.04$ v poli (2,2). Odhady parametrů η_1 , η_2 , η_3 jsou po řadě rovné -0.695 , -0.842 , -1.179 a jsou významné na hladině $\alpha = 0.05$. Shoda modelu s daty je prakticky stejná jako pro model (13) a protože nelze prokázat, že by se parametry η_1 , η_2 , η_3 od sebe významně lišily, nepřináší model (15) oproti (13) nic nového pro interpretaci.

(8) Pro $I = 4$ modely (13) a (15) splývají, jsou-li použity pouze na nediagonální pole.

Závěr

Uvedené modely nejsou zdaleka všechny, které jsou možné pro dvourozměrné symetrické tabulky; jsou to spíše ty základní a méně rafinované, ale dobře interpretovatelné. Řadu dalších lze nalézt např. v knize autorů Bishopové, Fienberga a Hollanda [1977], kde je též provedeno zobecnění pojmu symetrie na vícerozměrné tabulky.

Dodatek: Zadání modelů v jazyce SPSSX

A. Modely nezávislosti (1), kvazinezávislosti (6) a distanční modely (13) a (14).

Zde nejsou žádné problémy, jen nepříjemnosti spojené s dopočtem závislých parametrů (z podmínek, které jsou u modelů vždy uvedeny) a ovšem též jejich standardních chyb, z-skórů a intervalů spolehlivosti, pokud chceme o parametrech provádět statistickou inferenci. Zadání ukážeme na datech z tab. 2.

```
DATA LIST LIST / A B N
VARIABLE LABELS A 'VZDEL. MUZE' B 'VZDEL. ZENY'
VALUE LABELS A B 1 'ZAKL' 2 '2 + 3 + 4'
                3 'STR. S MAT' 4 'VYSOK.'
```

```
COMPUTE ND = 1
IF (A EQ B) ND = 0
WEIGHT BY N
LOGLINEAR A B (1,4)
/ PRINT = ALL
/ *MODEL NEZAVISLOSTI
/ DESIGN = A B
/ *MODEL QUAZINEZAVISLOSTI
/ CWEIGHT = ND
/ DESIGN = A B
```

```
BEGIN DATA :
```

```
1 1 37.72
1 2 21.53
1 3 4.62
```

```
..
..
..
```

```
4 2 8.33
4 3 10.73
4 4 8.52
```

```
END DATA
```

```
COMPUTE D = ABS (A - B)
LOGLINEAR A B (1,4) WITH D
/ PRINT = ALL
/ *DISTANCNI MODEL (13)
/ DESIGN = A B D
/ *DISTANCNI MODEL (13) BEZ DIAGONALY
/ CWEIGHT = ND
/ DESIGN = A B D
```

Poznámky: 1) ND je proměnná blokujeící diagonálu

2) Pro distanční model (14) se nahradí proměnná D proměnnou $DD = (A - B)^{**2}$.

3) Mezi příkazy BEGIN DATA a END DATA je zařazen vstup tabulky 2.

B. Distanční model (15).

Zde je kromě dat nutno zajistit vstup s hodnotami pomocných proměnných W1, W2, W3, jejichž koeficienty jsou parametry η_1, η_2, η_3 v jednotlivých polích tabulky (viz tab. 10).

V tabulce $I \times I$ je takových proměnných $I - 1$.

```
DATA LIST LIST / A B N W1 W2 W3
VARIABLE LABELS A 'VZDEL. MUZE' B 'VZDEL. ZENY'
```

VALUE LABELS A B 1 'ZAKL'. 2 '2+3+4'
3 'STR. S MAT' 4 'VYSOK'

WEIGHT BY N
LOGLINEAR A B (1,4) WITH W1 W2 W3
/ PRINT = ALL
/ *DISTANCNI MODEL (15)
/ DESIGN = A B W1 W2 W3

BEGIN DATA

1	1	37.72	0	0	0
1	2	21.53	1	0	0
1	3	4.62	1	1	0
1	4	0.13	1	1	1
2	1	84.88	1	0	0
2	2	161.59	0	0	0
2	3	48.23	0	1	0
2	4	5.30	0	1	1
3	1	8.98	1	1	0
3	2	32.54	0	1	0
3	3	44.42	0	0	0
3	4	2.06	0	0	1
4	1	1.42	1	1	1
4	2	8.33	0	1	1
4	3	10.73	0	0	1
4	4	8.52	0	0	0

END DATA

C. Model symetrie (9) a kvazisymetrie (12)

Zadání ověření modelů symetrie a kvazisymetrie, pokud chceme znát všechny parametry, je velmi pracná záležitost, a to tím pracnější, čím větší je rozměr *I* tabulky. Při častějším používání, nebo při čtení dat přímo ze souboru, bude nutné připravit zadání pro vytvoření pomocných proměnných, či příslušnou makroinstrukci.

DATA LIST LIST / A B N L1 L2 L3 L11 L21 L22 L31 L32 L33
VARIABLE LABELS A 'VZDEL. MUZE' B 'VZDEL. ZENY'
VALUE LABELS A B 1 'ZAKL.' 2 '2+3+4'
3 'STR. S MAT.' 4 'VYSOK.'

WEIGHT BY N
LOGLINEAR A B (1,4) WITH L1 L2 L3
L11 L21 L22 L31 L32 L33
/ PRINT = ALL
/ *MODEL SYMETRIE
/ DESIGN = L1 L2 L3 L11 L21 L22 L31 L32 L33
/ *MODEL QUAZISYMETRIE
/ DESIGN = A B L11 L21 L22 L31 L32 L33

BEGIN DATA

1	1	37.72	2	0	0	2	0	0	0	0	0
1	2	21.53	1	1	0	0	1	0	0	0	0
1	3	4.62	1	0	1	0	0	0	1	0	0
1	4	0.13	0	-1	-1	-2	-1	0	-1	0	0
2	1	84.88	1	1	0	0	1	0	0	0	0
2	2	161.59	0	2	0	0	0	2	0	0	0
2	3	48.23	0	1	1	0	0	0	0	1	0
2	4	5.30	-1	0	-1	0	-1	-2	0	-1	0
3	1	8.98	1	0	1	0	0	0	1	0	0
3	2	32.54	0	1	1	0	0	0	0	1	0
3	3	44.42	0	0	2	0	0	0	0	0	2
3	4	2.06	-1	-1	0	0	0	0	-1	-1	-2
4	1	1.42	0	-1	-1	-2	-1	0	-1	0	0
4	2	8.33	-1	0	-1	0	-1	-2	0	-1	0
4	3	10.73	-1	-1	0	0	0	0	-1	-1	-2

4 4 8.52 -2 -2 -2 2 2 2 2 2 2
END DATA

Určení pomocných proměnných pro zadání:

a) $I = 4$

Hodnoty pomocných proměnných pro $A = i$ a $B = j$ jsou

$$\begin{aligned} L1(i,j) &= q(i,1) + q(j,1), L2(i,j) = q(i,2) + q(j,2), L3(i,j) = q(i,3) + q(j,3), \\ L11(i,j) &= 2q(i,1) q(j,1), L21(i,j) = q(i,2) q(j,1) + q(i,1) q(j,2), \\ L22(i,j) &= 2q(i,2) q(j,2), L31(i,j) = q(i,3) q(j,1) + q(i,1) q(j,3), \\ L32(i,j) &= q(i,3) q(j,2) + q(i,2) q(j,3), L33(i,j) = 2q(i,3) q(j,3), \\ q(i,r) &= 1, i = r, \\ &= 0, i \neq r, i < 4, \\ &= -1, i = 4. \end{aligned}$$

b) Obecný případ tabulky $I \times I$

Je třeba vytvořit $(I-1)(I+2)/2$ pomocných proměnných s hodnotami pro $A = i$ a $B = j$

$$\begin{aligned} Lk(i,j) &= q(i,k) + q(j,k), k = 1, \dots, I-1 \\ Lrs(i,j) &= q(i,r) q(j,s) + q(i,s) q(j,r); r, s = 1, \dots, I-1; r \geq s \\ q(i,r) &= 1, i = r, \\ &= 0, i \neq r, i < I, \\ &= -1, i = I. \end{aligned}$$

Odhady parametrů pro

a) model symetrie

Označme čísla, která dostaneme ve výstupech z SPSSX v části „odhad parametrů“ u proměnných $L1, L2, \dots, L(I-1), L11, L21, \dots, L(I-1)$ jako $\mu(1), \mu(2), \dots, \mu(I-1), \mu(I,1), \mu(2,1), \dots, \mu((I-1), (I-1))$. Pak odhad parametrů modelu (9) jsou

$$\begin{aligned} \lambda^A(i) &= \lambda^B(i) = \mu(i), 1 \leq i \leq I, \mu(i) = \sum_{i=1}^{I-1} \mu(i), \\ \lambda^{AB}(i,j) &= \lambda^{AB}(j,i) = \mu(i,j) = \mu(j,i), 1 \leq j \leq i \leq I, \\ \mu(I,j) &= \sum_{k=1, k \neq j}^{I-1} \mu(k,j) - 2\mu(j,j), \\ \lambda^{AB}(i,i) &= 2\mu(i,i), 1 \leq i \leq I, \\ \mu(I,I) &= \sum_{i=1}^{I-1} \sum_{\substack{j=1 \\ i \geq j}}^{I-1} \mu(i,j). \end{aligned}$$

b) model kvazisymetrie

Označme čísla, která dostaneme ve výstupech z SPSSX v části „odhad parametrů“ u proměnných $A, B, L11, L21, \dots, L(I-1)$ jako $\mu^A(1), \dots, \mu^A(I-1), \mu^B(1), \dots, \mu^B(I-1), \mu(I,1), \mu(2,1) \dots \mu((I-1), (I-1))$. Odhad parametrů modelu (12) z nich určíme jako

$$\begin{aligned} \hat{\lambda}^A(i) &= \mu^A(i), 1 \leq i \leq I, \mu^A(I) = - \sum_{i=1}^{I-1} \mu^A(i), \\ \hat{\lambda}^B(i) &= \mu^B(i), 1 \leq i \leq I, \mu^B(I) = - \sum_{i=1}^{I-1} \mu^B(i), \\ \hat{\lambda}^{AB}(i,j) &= \hat{\lambda}^{AB}(j,i) = \mu(i,j) = \mu(j,i), 1 \leq j < i \leq I, \\ \mu(I,j) &= - \sum_{k=1, k \neq j}^{I-1} \mu(k,j) - 2\mu(j,j), \end{aligned}$$

$$\hat{\lambda}^{AB}(i, i) = 2\mu(i, i), \quad 1 \leq i \leq I, \quad \mu(I, I) = \sum_{i=1}^{I-1} \sum_{j=1}^{I-1} \mu(i, j).$$

Pokud bychom nechtěli ověřovat model symetrie, vynechali bychom $L1, L2, L3$ (obecně $L(I-1)$) v řádku DATA LIST a LOGLINEAR, celý DESIGN pro model symetrie a čtvrtý, pátý a šestý (obecně $I + \text{druhý}$) sloupec mezi BEGIN DATA a END DATA. (9)

D. Model symetrie a kvazisymetrie s vynechanou diagonálou:

a) Symetrie

Pro tabulku $I \times I$ musíme vytvořit $I-1$ proměnných Lk , kde $Lk(i, j) = Lk(j, i) = q(i, k) + q(j, k)$; $k=1, \dots, I-1$; $i, j=1, \dots, I$ (též můžeme $Lk(i, i)$ položit rovno nule pro $i=1, \dots, I$, $k=1, \dots, I-1$) a dále $I(I-3)/2$ proměnných Lrs , kde $r > s$, $r = 2, \dots, I-1$, $s=1, \dots, I-3$ a

$$\begin{aligned} Lrs(i, i) &= 0, \\ Lrs(I, I-2) &= Lrs(I-2, I) = q(I, r) q(I-2, s) + q(I, s) q(I-2, r) + 1, \\ Lrs(I, I-1) &= Lrs(I-1, I) = q(I, r) q(I-1, s) + \alpha I, s) q(I-1, r) + 1, \\ Lrs(I-1, I-2) &= Lrs(I-2, I-1) = -1, \\ Lrs(i, j) &= Lrs(j, i) = q(i, r) q(j, s) + q(i, s) q(j, r) \\ \text{pro ostatní dvojice } (i, j), &\text{ přičemž} \\ q(i, r) &= 1, i = r, \\ &= 0, i \neq r, i < I, \\ &= -1, i = I. \end{aligned}$$

Prakticky to znamená, že máme-li už připravené hodnoty $Lk(i, j)$ a $Lrs(i, j)$ pro kompletní tabulku, dostaneme z nich hodnoty pro tabulku s blokovanou diagonálou tak, že $Lk(i, j)$ převezmeme beze změny, $Lrs(i, i)$ pro $i=1, \dots, I$ nahradíme nulami, $Lrs(I-1, I-2)$ a $Lrs(I-2, I-1)$ nahradíme minus jedničkami, k hodnotám $Lrs(I, I-1)$, $Lrs(I-1, I)$, $Lrs(I, I-2)$ a $Lrs(I-2, I)$ přičteme jedničky a zbytek převezmeme beze změny.

Odhadu parametrů ve výstupech není nutné přepočítávat, ale je třeba dopočítat $\hat{\lambda}^A(I)$, $\hat{\lambda}^B(I)$, $\hat{\lambda}^{AB}(I-1, I-2)$, $\hat{\lambda}^{AB}(I, j)$ pro $j=1, \dots, I-1$ podle vzorců

$$\begin{aligned} \hat{\lambda}^A(I) &= \sum_{i=1}^{I-1} \hat{\lambda}^A(i) = \hat{\lambda}^B(I) = - \sum_{i=1}^{I-1} \hat{\lambda}^B(i), \\ \hat{\lambda}^{AB}(I-1, I-2) &= \sum_{i=2}^{I-1} \hat{\lambda}^{AB}(i, 1) - \sum_{i=3}^{I-1} \hat{\lambda}^{AB}(i, 2) - \dots - \sum_{i=I-2}^{I-1} \hat{\lambda}^{AB}(i, I-3) = \\ &= - \sum_{i=1}^{I-1} \sum_{j=1}^{I-3} \hat{\lambda}^{AB}(i, j), \\ \hat{\lambda}^{AB}(I, j) &= - \sum_{k=1}^{I-1} \hat{\lambda}^{AB}(j, k), \quad j < I. \end{aligned}$$

b) Kvazisymetrie

Pro tabulku $I \times I$ musíme vytvořit jen $I(I-3)/2$ proměnných Lrs podle stejných vztahů jako

(9) Čtenář se může na příkladě tohoto dodatku přesvědčit, že ani světové renomované programové systémy nejsou příliš uživatelsky vlídné. Zde je to vidět hned na dvou aspektech: nutnost dopočítávat a dokonce přepočítávat parametry, abychom dostali interpretačně důležitou informaci a nutnost složitě vytvářet pomocné proměnné pro složitě zadání jednoduchých modelů. A což teprve kdybychom chtěli znát i odhady rozptýlů odhadů parametrů, které nejsou ve výstupech! Pro zájemce připomeňme tři užitečné vzorce:

$$\begin{aligned} \text{var} \left(\sum_{i=1}^N X_i \right) &= \sum_{i=1}^N \text{var} X_i + 2 \sum_{i < j} \text{cov} (X_i, X_j), \\ \text{var} aX &= a^2 \text{var} X, \text{cov} (aX, bY) = a b \text{cov} (X, Y). \end{aligned}$$

u symetrie. Rovněž dopočty odhadů parametrů provedeme stejným způsobem, zde ovšem $\lambda^A(I) \neq \lambda^B(I)$.

Následuje ukázka zadání na datech z tab. 2.

```
DATA LIST LIST / A B N L1 L2 L3 L21 L31
VARIABLE LABELS A 'VZDEL. MUZE' B 'VZDEL. ZENY'
VALUE LABELS A B 1 'ZAKL.' 2 '2 + 3 + 4'
                3 'STR. S MAT.' 4 'VYSOK.'
```

```
COMPUTE ND = 1
IF (A EQ B) ND = 0
WEIGHT BY N
LOGLINEAR A B (1,4) WITH L1 L2 L3 L21 L31
/ PRINT = ALL
/ CWEIGHT = ND
/ *MODEL SYMETRIE
/ DESIGN = L1 L2 L3 L21 L31
/ *MODEL QUAZISYMETRIE
/ DESIGN = A B L21 L31
```

BEGIN DATA

1	1	37.72	2	0	0	0	0
1	2	21.53	1	1	0	1	0
1	3	4.62	1	0	1	0	1
1	4	0.13	0	-1	-1	-1	-1
2	1	84.88	1	1	0	1	0
2	2	161.59	0	2	0	0	0
2	3	48.23	0	1	1	-1	-1
2	4	5.30	-1	0	-1	0	1
3	1	8.98	1	0	1	0	1
3	2	32.54	0	1	1	-1	-1
3	3	44.42	0	0	2	0	0
3	4	2.06	-1	-1	0	1	0
4	1	1.42	0	-1	-1	-1	-1
4	2	8.33	-1	0	-1	0	1
4	3	10.73	-1	-1	0	1	0
4	4	8.52	-2	-2	-2	0	0

END DATA

Literatura

- Bishop, Y. M. M. - Fienberg, S. E. - Holland, P. W.: *Discrete Multivariate Analysis: Theory and Practice*. Cambridge, Massachusetts, and London, England, The MIT Press, 1977.
- Haberman, S. J.: *The Analysis of Frequency Data*. Chicago and London, The University of Chicago Press, 1974.
- Haberman, S. J.: *Analysis of Qualitative Data*. Vol. 1 Introductory Topics. New York, Academic Press, 1978.
- Haberman, S. J.: *Analysis of Qualitative Data*. Vol. 2 New Developments. New York, Academic Press, 1979.
- Havránek, T.: *Třídění třetího a čtvrtého stupně — úlohy a metody*. In Kapitoly ze sociologických metod a technik III. „Statistická analýza dat a kauzální závěry“ (red. Jan Řehák). Československá sociologická společnost při ČSAV, Sokol sociologických metod a technik, 1980, s. 87—121.
- Matějů, P.: *K využití logaritmicko-lineárních modelů v analýze sociální mobility*. Sociologický časopis XXI, 1985, č. 1, s. 53—70.
- Řehák, J. - Řeháková, B.: *Analýza kontingenčních tabulek: rozlišení dvou základních typů úloh a znaménkové schéma*. Sociologický časopis XIV, 1978, č. 6, s. 619—631.
- Řehák, J. - Řeháková, B.: *Porovnání distribucí u párově závislých dat ve čtvercových kontingenčních tabulkách*. Sociologický časopis XX, 1984, č. 5, s. 516—541.
- Řehák, J. - Řeháková, B.: *Analýza kategorizovaných dat v sociologii*. Praha, Academia, 1986.
- SPSSX *User's Guide*, 2nd ed. Chicago, Illinois, SPSS Inc., 1986.
- Upton, G. J. G.: *The Analysis of Cross-tabulated Data*. New York, John Wiley, 1978.

K využití Mezinárodní standardní klasifikace zaměstnání (ISCO) v československé sociologii

MAREK BOGUSZAK

PETR MATĚJŮ

Sociologický ústav ČSAV, Praha

1. Proč potřebujeme novou výchozí klasifikaci zaměstnání

Jedním z nejvážnějších problémů, které nyní stojí před československou sociologií, je poskytnutí pravdivého obrazu sociální struktury a jejího vývoje. Opustit apriorní třídní klasifikace, jejichž aplikace pravdivé poznání sociální struktury znemožňovala, bude jistě pro většinu sociologů velkým potěšením a úlevou. Díky absenci teorie sociální struktury československé společnosti a minimálně dvacetiletému vakuu v její solidní empirické analýze však dnes nelze očekávat, že by opouštěná klasifikační schémata mohla být nahrazována teoreticky odvozenými klasifikacemi s alespoň minimálním kreditem získaným odolností vůči pokusům o jejich falzifikaci.

Zde, stejně jak v řadě dalších oblastí, tedy stojíme téměř na počátku. Přitom již od konce minulého roku jsou tazatelské sítě v permanentní pohotovosti, jeden sociologický výzkum stíhá druhý, přičemž každý se snaží se sociálním zařazením respondenta vypořádat po svém. Ve výzkumech veřejného mínění monitorujících politické procesy není pravděpodobně problém adekvátnosti socioprofesionálních, třídních či jiných klasifikací pocítován jako prvořadý, ale nepochybně již vznikají projekty na rozsáhlejší výzkumy, které budou více orientovány na meritorní sociologická témata, včetně výzkumů zaměřených v první řadě na otázky vývoje sociální struktury. Vzájemná kompatibilita těchto výzkumů pokud jde o výchozí klasifikace socioprofesionálního zařazení je dnes ve vyspělých zemích samozřejmostí a její respektování je jedním z „cechovních“ pravidel sociologických obcí. V souvislosti s rychlým rozvojem komparativních metodologií a s rostoucím počtem rozsáhlých mezinárodních komparativních projektů se navíc ukázalo jako nezbytné aplikovat mezinárodně standardizované výchozí klasifikace umožňující tvorbu jak specifických národních, tak společných kategorizací sociálního postavení.

Není třeba zvlášť zdůrazňovat, že naše klasifikace možnost přímých mezinárodních komparací nepředpokládaly a ve skutečnosti je značně komplikovaly. Neumožňovaly však ani solidní národně specifické analýzy. Jejich nepoužitelnost se však projeví zejména nyní, kdy se v naší sociální struktuře začnou znovu objevovat skupiny, se kterými jsme se navěky rozloučili po únoru 1948.

Autoři této stati byli při účasti na mezinárodních komparativních projektech řadu let konfrontováni s neadekvátností našich standardních klasifikací, a to jak výchozí Jednotné klasifikace zaměstnání (JKZ), tak jejích odvozenin používaných ve velkých sociologických šetřeních (TSS78, TSS84). Pokusy převádět naše klasifikace na mezinárodně používané kategorizace sociálního postavení byly často vyčerpávající a výsledek nebyl příliš uspokojivý. Proto jsme se v souvislosti se zahájením výzkumu Rodina 1989 pokusili na jaře minulého roku vytvořit československou variantu sociologické aplikace kódu ISCO (International

Standard Classification of Occupations).¹⁾ Naše úsilí směřovalo k návrhu výchozí klasifikace reflektující národní specifika profesní struktury a současně umožňující převod na nejpoužívanější škály a kategorizace používané ve světové sociologii. Tato stať je informací o výsledku zhruba ročního úsilí o nalezení optimální varianty použitelné jak v národních, tak v komparativních analýzách. Varianta, kterou zde prezentujeme, byla zatím podrobena zkoušce ve dvou výzkumech (Rodina 1989, Výzkum nezávislé skupiny pro sociální analýzu – leden 1990). Je tedy v procesu ověřování a doplňování. Náš návrh klasifikace předkládáme sociologické veřejnosti k diskusi, která však bude o to přínosnější, čím více se bude opírat o zkušenosti z konkrétních aplikací. V tomto smyslu klasifikaci doporučujeme k využití v připravovaných výzkumech.

2. Základní informace o Mezinárodní standardní klasifikaci zaměstnání (ISCO) – zvláštnosti sociologické aplikace

První a provizorní klasifikace zaměstnání (dále jen ISCO) byla pro účely mezinárodní statistiky práce připravena v rámci Mezinárodní organizace práce (ILO). V roce 1949 na sedmé konferenci statistiků práce byla přijata a o deset let později (1958) toto úsilí statistiků, expertů a vládních institucí vyústilo v publikaci Mezinárodní standardní klasifikace zaměstnání. První revize této klasifikace byla provedena v roce 1966 a pokud je nám známo, další revize je očekávána v nejbližší době.

Klasifikace ISCO byla vytvořena v první řadě jako systematická báze pro prezentaci údajů o zaměstnáních v různých zemích umožňující mezinárodní srovnání. Druhým, neméně důležitým cílem bylo poskytnout mezinárodní standardní klasifikaci umožňující vývoj národních klasifikací v jednotlivých zemích, které by byly konvertibilní na mezinárodní systém. Oba uvedené cíle se ukázaly být později stejně naléhavé i pro sociologii, bez ohledu na to, že nepracuje s ISCO klasifikací v takovém detailu jako statistika práce.

Klasifikace ISCO je klasifikační strukturou kompletně pokrývající populaci pracujících v civilních povoláních²⁾. Má celkem čtyři úrovně podle stupně detailu. Těmito čtyřem úrovním odpovídají i čtyři typy kódů:

- a) hlavní skupina (jednomístný kód, sedm kategorií);
- b) podskupina (dvoumístní kód, 83 kategorií);
- c) jednotka (třímístný kód, 284 kategorií);
- d) zaměstnání (pětimístný kód, 1506 zaměstnání).

Uvedme zde pro názornost příklad. Potřebujeme-li zařadit kuchaře zaoceánské lodi, máme k dispozici následující strom možností: *Hlavní skupina 5*: Pracovníci poskytující služby; *Podskupina 5-3*: Kuchaři, číšníci, barmani; *Jednotka 5-31*: Kuchaři; *Zaměstnání 5-31.20* Hlavní kuchař, 5-31.30 Kuchař (mimo osobních kuchařů), 5-31.40 Osobní kuchař, 5-31.50 Lodní kuchař, 5-31.90 Ostatní kuchaři. Pro statistiku práce bychom v tomto případě pravděpodobně zvolili kategorii 5-31.50 (Lodní kuchař), při kódování sociologického dotazníku bychom se možná spokojili se zařazením do skupiny 5-31 (Kuchaři).

Jak je patrné i z výše uvedeného příkladu, principem seskupování zaměstnání do skupin (zejména do jednotek a podskupin) je obsah a charakter vykonávané práce. V tomto smyslu jsou právě jednotky (pracující s třímístným kódem) považovány za vnitřně natolik homogenní

¹⁾ Autoři zde děkují některým svým spolupracovníkům, zejména V. Rakovi, J. Šanderové, M. Tučkovi a J. Večerníkovi za podnětné připomínky k prvním verzím klasifikace, které vesměs vedly k jejím úpravám.

²⁾ Některé sociologické aplikace armádu do klasifikace zahrnují, avšak pouze jako vnitřně nečleněnou skupinu.

skupiny, že mohou pro praktické účely sloužit jako reprezentanti zaměstnaneckých kategorií. Na druhé straně, žádná z úrovní klasifikace nezohledňuje informaci o formálním vzdělání, o délce pracovní praxe, atd. Pouze částečně je z klasifikace odvoditelná pozice v hierarchii řízení.³⁾ Dlužno dodat, že součástí publikace (International ..., 1975) je podrobný popis práce u každé z profesí.

Sociologie přijala ISCO klasifikaci jako východisko pro standardizaci základu pro tvorbu vlastních profesních, zaměstnaneckých, třídních, prestižních a sociálně-ekonomických kategorizací a škál. Je standardně používána při kódování profesí v sociologických výzkumech, zejména v těch, které jsou zaměřeny na sociální stratifikaci, třídní strukturu, ale i na životní úroveň, životní způsob atd. Její podrobnost a přesnost umožňuje konstrukci velkého počtu socioprofesionálních kategorizací či škál. Jde např. o prestižní škály⁴⁾, Blau a Duncanovu [1967] škálu socioekonomického statutu (SEI) a jiné speciálně konstruované stratifikační škály.

Pro tyto účely se zejména z hlediska možností mezinárodní konvertibility jeví jako plně vyhovující klasifikační detail na úrovni jednotek reprezentovaných třímístným kódem. Třímístný kód ISCO byl tedy de facto přijat jako mezinárodní standard pro komparativní sociologické analýzy. Tento třímístný kód může být jako základ v národních klasifikacích dále zjemňován, zachování konvertibility na třímístný kód je však podmínkou. Ve většině zemí participujících na mezinárodních komparativních projektech jsou čtvrtá místa používaná pro specifikaci národního kódu, přičemž není nutné, aby údaj na čtvrtém místě kódu byl kompatibilní s původní ISCO klasifikací. Kompatibilita na úrovni třímístného kódu je považována za postačující.

Z výše uvedených zkušeností a pravidel vychází i náš návrh na československou variantu klasifikace ISCO pro sociologické a statistické účely. Tento návrh, který je součástí statí (viz Příloha 1), zachovává plnou kompatibilitu hlavních skupin zaměstnání, podskupin a – až na několik málo výjimek, o kterých se explicitně zmíníme – i jednotek (tedy třímístného kódu). Čtvrté místo kódu bylo použito pro vyjádření většího detailu usnadňujícího jak samotný proces kódování, tak případné konstruování národních škál vyžadujících větší detail (prestižní škály, škály sociálně-ekonomického statusu, atd.).⁵⁾ Výjimky z úplné kompatibility na úrovni třímístného kódu byly nezbytné zejména u těch skupin profesí, které v naší společnosti reprezentovaly a dosud reprezentují rozsáhlý a značně vnitřně strukturovaný administrativní, byrokratický a mocenský aparát (výkonní pracovníci ve státní správě, referenti různých stupňů a oborů atd.). Dále se to týká skupin zaměstnání s tímto aparátem spjatých, ačkoli se jedná o zaměstnání charakterem práce blízká tradičním profesím (například provozní pracovníci OPBH a bytových družstev). Předpis pro zpětné překódování těchto změn do původního třímístného kódu je ovšem jednoduchý (viz Dodatek 1).

Použití předkládané československé varianty mezinárodního kódu ISCO v dotazníkovém šetření předpokládá otevřenou otázku „Jaké je Vaše zaměstnání?“ s pokynem, aby respon-

³⁾ Tyto na první pohled nedostatky klasifikace jsou ve skutečnosti jejími přednostmi. Z analytického hlediska je například prolínání formálně kvalifikačních znaků s charakteristikami práce produktem byrokraticko-administrativního přístupu jak k reálným společenským procesům, tak přirozeně k jejich statistické reflexi.

⁴⁾ Jde např. o Treimanovu standardní mezinárodní prestižní škálu [Treiman 1977], jejíž použití by se však pro Československo zřejmě muselo modifikovat. Nabízejí se dvě možnosti. Jednak expertní vytvoření prestižní škály, jednak, což je sice zdlouhavější a pracnější, ale co do výsledku zřejmě kvalitnější, provést za tím účelem speciální výzkum.

⁵⁾ Jak již bylo řečeno, převod kódu ISCO na mezinárodně používané škály (SEI, prestižní Treimanova škála atd.) je zajištěn již z jeho třímístného kódu. Zde anticipujeme potřebu tvorby národních škál, která bude vyžadovat větší detail.

Dodatek 1: Příkazy pro převod československé verze klasifikace ISCO na třímístný kód používaný v mezinárodních komparacích.

```
RECODE ISCO (1230 1250=1211) (1240=1221)(1360 1380=1350)
              (2030 2031 2032=2020) (3100 THRU 3160=3101)
              (3230=3212) (3320 THRU 3380=3399)(5410 THRU 5419=5519)
COMPUTE ISCO3=TRUNC(ISCO/10)
```

dent uvedl co *nejpodrobněji* práci, kterou vykonává, nikoli pouze organizaci, kde je zaměstnán. Zařazování do čtyřmístného kódovacího systému uvedeného v Příloze 1 je po zácviku kodérů poměrně spolehlivé.

3. Klasifikace ISCO a třídní kategorizace EGP

Předpis pro vytvoření kategorizace zachycující jemné horizontální sektorové socioprofesní členění (zemědělství, těžký průmysl atd.) je uveden v Dodatku 2.⁶⁾ Podobným způsobem je možné vytvářet libovolné další kategorizace, přičemž v kombinaci s dalšími znaky (vlastnický sektor, vzdělání, postavení v hierarchii moci nebo řízení, příjem atd.) lze zásadně vždy dospět k požadované kategorizaci nebo škále. Pro sociologické výzkumy v Československu však bude mít podle našeho názoru mimořádný význam převod ISCO na *třídní kategorizaci*. Nechceme zde ožивovat zřejmě nesmrtelné spory stratifikační versus třídní přístup, rozhodnutí je věcí badatele a zejména závisí na řešeném problému.

Třídní přístup má – zejména z naší minulé perspektivy – neobvykle početný okruh zastánců, uživatelů v západní sociologii. Mezi nejvýznamnější představitele patří na jedné straně oceánu E. O. Wright, v evropské, v daném případě empiricky fundovanější škole, jsou čelnými reprezentanty R. Erikson a J. H. Goldthorpe. Zhruba řečeno, třídní přístup je zaměřen na zkoumání vazeb mezi 1) strukturními aspekty ekonomického vývoje, 2) diferenciací individuálních životních šancí a 3) kolektivními, tj. třídními akcemi v politické sféře (volně podle Erikson, Goldthorpe 1988). Vzhledem k očekávanému vývoji v Československu se domníváme, že jde o přístup, který by rozhodně neměl být opomenut.

Téměř výhradně je v evropské škole používán tzv. EGP třídní klasifikace (podle jmen autorů stati Erikson, Goldthorpe, Portocarero 1979). EGP klasifikace je základem tzv. projektu CASMIN (comparative analysis of social mobility in industrial nations), jehož výsledky shrnuté v připravované monografii Eriksona a Goldthorpa budou patřit bezpochyby k mezníkům vývoje výzkumu sociální mobility. EGP klasifikace je odvozena z tzv. Hope-

⁶⁾ Příkazy pro transformace uvedené v dodatcích jsou v programovacím jazyce SPSS, který je dnes nejrozšířenějším nástrojem analýzy dat v sociologii a dalších společenských vědách. Pro ty, kteří nejsou s tímto jazykem obeznámeni a používají jiných prostředků, uvádíme význam příkazů tak, aby si je mohli snadno převést do jiného programovacího jazyka. Příkaz RECODE má syntaxi RECODE (A B = X) (C D = Y) a provádí to, že pro všechny respondenty s hodnotami A nebo B tyto hodnoty změní na hodnotu X, všem respondentům s hodnotami C nebo D přiřadí místo nich hodnotu Y. Příkaz COMPUTE má syntaxi X = A, kde A je již existující proměnná, X je nově definovaná proměnná, která má identické hodnoty s proměnnou A. Smyslem použití tohoto příkazu je uchování staré proměnné a zároveň vytvoření nové proměnné, která může být dále transformována (například příkazem RECODE). Příkaz TRUNC uvedený v transformaci COMPUTE provádí odříznutí všech míst za desetinnou čárkou. Příkazy VAR LABELS a VALUE LABELS přiřazují k proměnným jejich jména, resp. názvy jednotlivých hodnot (kategorií). Příkaz IF má syntaxi IF (A = B) X = Y a provádí to, že proměnné X přiřadí hodnoty proměnné Y, ale pouze za předpokladu, že A = B.

Dodatek 2: Předpis pro transformaci klasifikace ISCO na horizontální (odvětvovou) klasifikaci.

```

COMPUTE HORIZ=ISCO
RECODE HORIZ
(6003 THRU 6411=1)
(370 380 7002 7003 7008 7111 THRU 7290 9600=2)
(360 7004 7410 THRU 7490=3)
(340 350 7005 8310 8311 8320 THRU 8410 8420 8430 8431
8440 8490 8510 8511 8520 8521 8530 8550 THRU 8611 8737 9601
9820=4)
(320 390 7001 7006 7009 7320 7330 7340 7510 THRU 7800 7920 7940
7950 7960 7990 8020 8030 8110 8120 8190 8200 8801 8802
8910 THRU 8950 8990 THRU 9250 9263 9270 9290 9410 9420 THRU
9498 9720 9730 9750 9990=5)
(220 310 330 7007 8710 8720 8730 8740 9310 9510 THRU 9596 9599
9740=6)
(410 420 430 3590 THRU 3809 9810 9832 THRU 9890=7)
(1805 4100 THRU 4900 5102 THRU 5815 5912 THRU 5993 5997 5999
7910 7921 7930 7941 7961 8010 8011 8031 8111 8312 8411 8432
8491 8512 8522 8540 8622 8624 8731 8738 8803 9262 9311 9396
9411 9412 9597 9710=8)
(1100 1240 1250 1940 2010 THRU 3090 3110 THRU 3114 3510 3520
4000 5002 THRU 5009 6002=9)
(1930 3100 3120 THRU 3420 3910 THRU 3990=10)
(110 THRU 140 210 230 THRU 290 510 THRU 540 810 THRU 920
1210 THRU 1230 1290 THRU 1399 1920 1950 1951 1990=11)
(610 THRU 790 5994=12)
(1410 THRU 1804 1809 1910 8112 8313 8951=13)
(5822 THRU 5899=14)
(9998 9999=SYSMIS)
VAR LABELS HORIZ 'HORIZONTALNI ODVETVOVA KLASIFIKACE'
VALUE LABELS HORIZ 1 'ZEMEDEL' 2 'TEZKY PRUMYSL' 3 'CHEMIC.PRUM'
4 'STROJ,ELEK.PRUM' 5 'OSTAT.PRUM'
6 'STAVEBNICTVI' 7 'DOPRAVA SPOJE'
8 'SLUZBY' 9 'RIZENI' 10 'ADMINISTR.'
11 'VEDA,SKOL,PRAVO' 12 'ZDRAVOT'
13 'KULTURA' 14 'ARMADA'

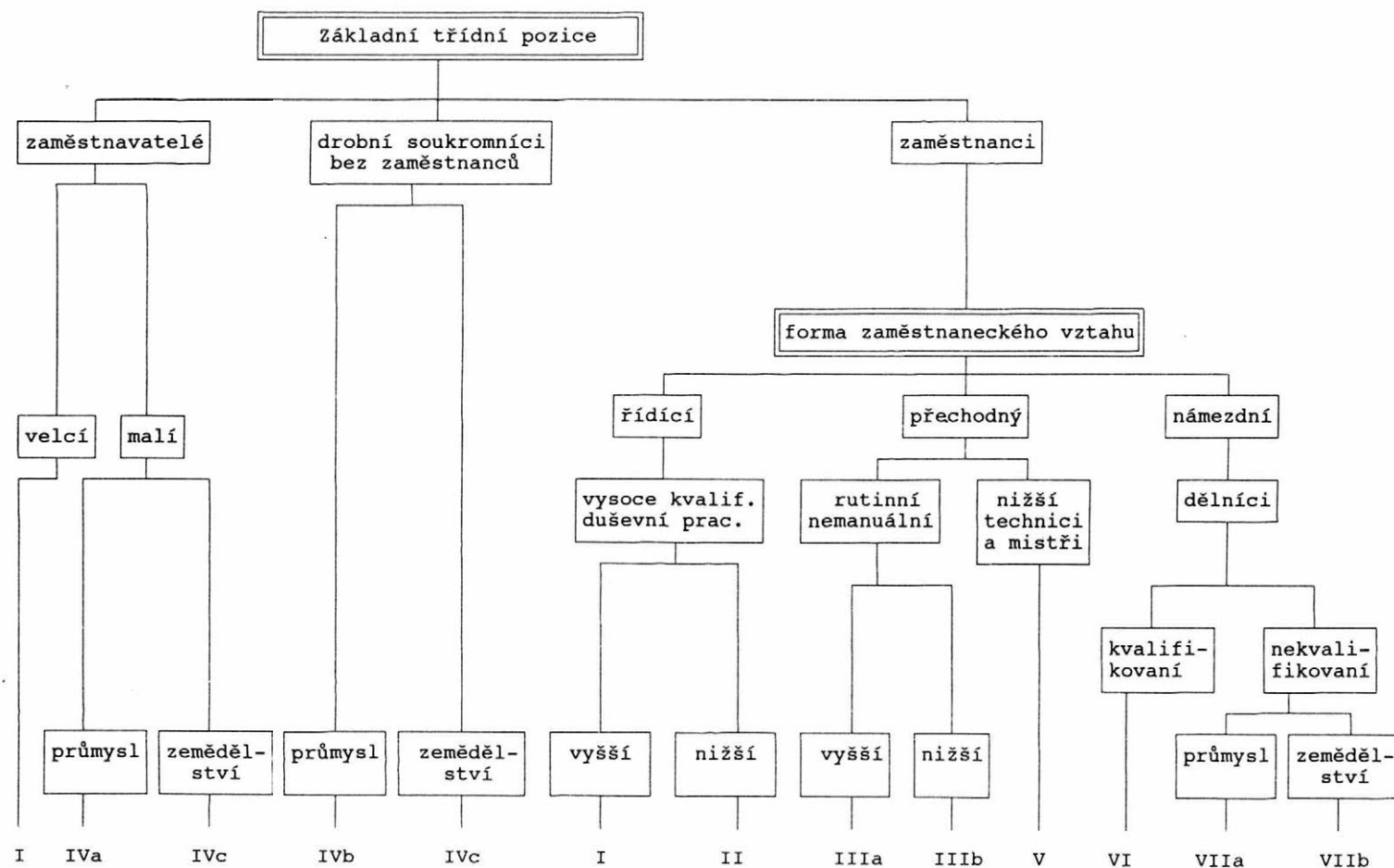
```

Goldthorpovy klasifikace zaměstnání, původně použité ke zpracování Oxford National Occupational Mobility Inquiry z roku 1972 [blíže viz Goldthorpe 1987]. Zde se omezíme na velmi stručný popis klasifikace EGP a základních kritérií, použitých při jejím odvození. Zájemce o hlubší poznání odkazujeme na stati Goldthorpe 1985, Erikson, Goldthorpe 1988 a vynikající monografii Goldthorpe 1987.

Kompletní verzi a verzi se sedmi kategoriemi, která je v sociologických analýzách užívána nejčastěji, zachycuje tabulka 1. Podívejme se z jakého konceptu je toto třídní členění odvozeno. V první řadě jde o zachycení pozice jedince na pracovním trhu a v rámci dělby práce a výroby nebo obecněji, o zachycení *zaměstnaneckých vztahů*, v nichž jsou jedinci začlenění. V tomto ohledu byly principy diferenciací odvozeny jak z klasických zdrojů – Marxe a Webera, tak ovšem byly současně adaptovány takovým způsobem, aby zachytily specifické rysy vyspělých moderních společností, které jsou pro analýzu třídní mobility významné. Přehledně shrnuje tyto principy diferenciací obrázek 1.

Nejvýznamnějším kritériem je kritérium vlastnické, resp. zaměstnanecké pozice. Další kritéria – rozlišení priméru a ostatních sektorů, členění podle kvalifikovanosti, složitosti práce i podle charakteru práce – pro nás nejsou neobvyklá. Relativně novější je diferenciací princip podle formy zaměstnaneckého vztahu (form of regulation of employment relationship), který je analogií kontroly výrobních prostředků: jde o kontrolu práce, pracovní síly

Obrázek 1: Základní principy odvození EGP klasifikace

[bliže viz Ishida 1988]. Zde vystupují do popředí dva klíčové aspekty: Autorita (authority) – kontrola cizí pracovní síly a autonomie (autonomy) – kontrola vlastní pracovní síly. Jejich kombinací pak vzniká členění na „řídící“ zaměstnanecký vztah, charakterizovaný vysokým stupněm autority i autonomie a z něho plynoucím privilegovaným postavením pokud jde o pracovní a sociální jistoty, perspektivy kariéry i podíl na distribuci zdrojů a výsledků, střední, přechodný zaměstnanecký vztah a „námezdní“ zaměstnanecký vztah, typický pronajímáním vlastní pracovní síly na základě pracovního kontraktu, zaručujícího jen nízkou nebo žádnou míru autority a autonomie a jen (relativně) nízké pracovní a sociální jistoty a podíl na distribuci.

EGP klasifikace byla použita i v některých analýzách za Československo [Gabal 1989, Boguszak 1990] a její použití se výrazně osvědčilo. Rozhodně poskytuje řadu předností oproti doposud používaným sociálně třídním klasifikacím. Jednou z nich je skutečnost, že při konstrukci *nepoužívá* vzdělání jedince, což v analýzách a interpretacích umožňuje důsledně

Dodatek 3: Transformace ISCO klasifikace na třídní kategorizace odvozené od klasifikace EGP.

```
COMMENT ***** TRANSFORMACE PRO EGP10 *****
COMPUTE EGP=ISCO
RECODE EGP
(5896=4)
(0110 THRU 0190 0210 THRU 0290 0410 THRU 0530 0610 THRU 0690
0810 THRU 0840 0900 THRU 0920 1210 THRU 1291 1310 THRU 1313
1410 1510 1593 1610 1620 1630 1632 1710 1720 1730 1920 1950
1951 2010 THRU 2025 2110 2120 2190 3591=1)
(0310 THRU 0390 0540 0710 THRU 0790 841 1100 1320 THRU 1323
1330 1340 THRU 1399 1590 1591 1592 1594 THRU 1599 1631 1633
1639 1740 1750 1790 1801 1802 1804 1910 1930 1940 1990 2026
THRU 2032 3000 THRU 3090 3110 THRU 3114 3160 3510 3804 3805
4000 4210 4310 4410 4420 4430 4900 5002 5003 5009 5812 5823
6002 6011=2)
(1331 1332 1419 1803 3100 3120 THRU 3150 3211 THRU 3420 3520
3590 3601 THRU 3609 3703 3709 3801 THRU 3803 3809 3910 THRU
3990 4220 4320 4511 4512 4513 4514 5202 5204 5321 5322 5323
5325 5815 5822 5824 5825 5912 5913 5919 5992 5993 5997 6003
8950=3)
(4100 5102 5103=4)
(1324 5603 7001 THRU 7009=7)
(5312 5313 5406 5411 5412 5701 THRU 5706 5811 5998 6282 7112
7114 7116 7120 7220 THRU 7250 7270 7530 7710 7731 7734 7760
7780 7910 7920 7921 7930 7961 8010 8011 8030 8031 8110 THRU
8350 8390 THRU 8522 8540 THRU 8622 8710 THRU 8920 8940 8951
9210 THRU 9290 9396 9410 9411 9412 9498 9510 9530 THRU 9560
9596 9601 9820 9832=8)
(1805 1809 3701 3702 4515 4520 5314 5402 THRU 5405 5407 5409
5410 5413 5414 5419 5512 THRU 5602 5606 THRU 5609 5707 5709
5893 5895 5899 5922 5923 5994 4999 6281 6289 6311 7111 7113
7115 7119 7121 7130 7210 7260 7290 7320 7330 7340 7410 THRU
7490 7510 7520 7540 THRU 7620 7720 7730 7732 7740 7750 7770
7790 7800 7940 7941 7950 7960 7990 8020 8360 8530 8624 8930
8990 9010 THRU 9100 9310 9311 9420 9430 9490 9520 9570 9590
9597 9599 9600 THRU 9611 9710 THRU 9750 9810 9833 THRU 9990=9)
(6211 THRU 6279 6292 6299 6329 6411=10)
(6111=11)
(9998 9999=SYSMIS)
VAR LABELS EGP 'CESKOSLOVENSKA VARIANTA EGP10'
VALUE LABELS EGP 1 'VYSSI PROFES.' 2 'NIZS.PROFES' 3 'RUT.NEMAN'
4 'ARMADA' 5 'SAMOST.NEZEM' 6 'MISTR,N.TECH'
7 'KVAL.DEL.' 8 'NEKVAL.DEL' 9 'ZEM.DELNICI.'
10 'SAM.ZEMED'
```

```

COMMENT ***** TRANSFORMACE PRO EGP7 *****
COMPUTE EGP7=EGP
RECODE EGP7 (1=1)(2=2)(3,4=3)(5,6=4)(7=5(8=6)(9,10=7)
VAR LABELS EGP7 'CESKOSLOVENSKA VARIANTA EGP7'
VALUE LABELS EGP7 1 'VYSSI PROFES.' 2 'NIZS.PROFES' 3 'RUT.NEMAN'
                  4 'MISTRI A N.TECH.' 5 'KVAL.DEL' 6 'NEKVAL.DEL'
                  7 'ZEMEDELCI'

COMMENT ***** TRANSFORMACE PRO CLASS *****
COMPUTE ADMA=ISCO
COMPUTE ADMB=ISCO
RECODE ADMA (2010 THRU 2032 2110 THRU 2190=1)(ELSE=SYSMIS).
RECODE ADMB (3000 3010 THRU 3090 3100 THRU 3160 4000 5002
            5003 6002=1)(ELSE=SYSMIS).
COMPUTE CLASS=EGP
RECODE CLASS (1=1)(2=3)(3,4=5)(6=6)(7=7)(8=8)(9,10=9)
IF (ADMA=1)CLASS=2
IF (ADMB=1)CLASS=4
VAR LABELS CLASS 'TRIDA ODVOZENA OF EGP'
VALUE LABELS CLASS 1 'VYSSI PROFES.' 2 'VYSSI RIDICI'
                   3 'NIZSI PROF.' 4 'NIZSI RIDICI'
                   5 'RUT.NEMAN.' 6 'MISTRI,N.TECH'
                   7 'KVAL.DEL.' 8 'NEKVAL.DEL' 9 'ZEMEDELCI'

```

odlišit význam a vliv třídní a vzdělanostní pozice jedince, jakkoliv jsou tyto dva znaky v Československu mimořádně vysoce zkorelovány.

Pro testování několika variant modifikací klasifikace EGP pro Československo jsme vybrali klasifikaci, pro níž je v Dodatku 3 uvedena transformace v jazyce SPSS. Od původní klasifikace se mírně liší v definici třídy V. Pochopitelně pro současné třídní zařazení zůstávají třídy IVA, IVb a IVc prakticky neobsazeny. Naopak pro mnohé analýzy se jako účelné jeví ponechat třídy I a II oddělené. Pro některé analýzy se navíc ukázalo jako výhodné vydělit skupinu řídicích pracovníků (viz klasifikace CLASS6 v Dodatku 3). Ve většině případů však po příslušné transformaci se jako optimální jeví varianta EGP7, rovněž obsažená v předpisu v Dodatku 3.

Dodatek 3 tedy poskytuje následující proměnné EGP, CLASS6, EGP7. V Dodatku 4 uvádíme pro informaci podrobnější popis jednotlivých kategorií.

4. Závěrem

Autoři počítají s tím, že sami budou postupně navrženou klasifikaci průběžně testovat v dalších výzkumech. Budou přitom vděční za jakékoli připomínky, dodatky a návrhy týkající se jak vlastní klasifikace, tak jejího využívání v konstrukci relevantních kategorizací a škál sociálního postavení. Zájemci o zaslání případných změn či dodatků (případně publikace obsahující klasifikaci a instrukce pro kódování), stejně jako autoři připomínek, návrhů a podnětů ke spolupráci, nechtě se obrátí přímo na autory (Sociologický ústav ČSAV, Jilská 1, 110 00 Praha 1).

Literatura

- Blau, P. M., Duncan O. D.: *The American Occupational Structure*. New York, Wiley 1967.
 Boguszak, M.: *Transition to Socialism and Intergenerational Class Mobility: The Model of Core Social Fluidity Applied on Czechoslovakia*. In Max Haller, ed. *Class Structure in Europe in Transition*. New York, Sharpe 1990 (v tisku).

- Erikson, Goldthorpe J. H. : *Principles of Occupational Classification into Class schema*. Rukopis, Oxford, Nuffield College 1988 (k dispozici u autorů statí).
- Erikson, R., Goldthorpe, J. H., Portocarero : *Intergenerational Class Mobility in three Western European Societies*. British Journal of Sociology, 1979,30 : 415–441.
- Gabal, I. : *Cultural and Educational Reproduction in Czechoslovakia and the Netherlands*. Prague : Czechoslovak Academy of Sciences, Institute for Philosophy and Sociology, Working Papers, October 1989.
- Goldthorpe, J. H. : *Social Mobility and Class Formation : on the Renewal of a Tradition in Sociological Inquiry*. CASMIN project working paper 1, 1985.
- Goldthorpe, J. H. (in collaboration with C. Llewellyn and C. Payne) (1980, second edition 1987) : *Social Mobility and Class Structure in Modern Britain*. Oxford-Clarendon Press 1987.
- International Standard Classification of Occupations*. Geneva, International Labour Office 1975.
- Ishida, H. : *Class Structure and Status Hierarchies in Contemporary Japan*. Nissan Occasional Paper Series, No. 8, 1988.
- Treiman, Donald J. : *Occupational Prestige in Comparative Perspective*. New York, Academic Press 1977.

Příloha 1: Klasifikace zaměstnání. Československá varianta sociologické aplikace Mezinárodního standardu klasifikace zaměstnání (ISCO).

Hlavní skupiny :

- 0,1 Vědci, výzkumní a vývojoví pracovníci, konstruktéři, technici a duševní pracovníci ve výzkumu, vývoji, ostatní odborníci
- 2 Vedoucí pracovníci státní moci a správy
- 3 Úředníci, referenti, ekonomičtí, hospodářští a provozní pracovníci
- 4 Pracovníci v obchodní síti
- 5 Pracovníci ve službách, policie, obrana (armáda)
- 6 Pracovníci v zemědělství, lesnictví, rybářství apod.
- 7,8,9 Dělníci ve výrobě, dopravě atd.

Podskupiny :

- 01 Vědci ve fyzikálních a příbuzných vědách
- 02 Architekti, projektanti, konstruktéři (výzkum, vývoj)
- 03 Technici, technologové
- 04 Odborný letecký a lodní personál
- 05 Vědci a technici v přírodních vědách
- 06 Lékaři
- 07 Odborný zdravotnický personál
- 08 Statistikové, matematici, systémoví analytici
- 09 Ekonomové (odborníci, specialisté)
- 11 Odborníci v účetnictví a revizi
- 12 Právníci, soudci, advokáti, arbitři
- 13 Učitelé (všechny stupně) a pedagogičtí pracovníci
- 14 Pracovníci náboženských institucí
- 15 Autoři, spisovatelé, novináři, scenáristé, atd.
- 16 Sochaři, malíři, fotografové, kameramani
- 17 Skladatelé a výkonní umělci
- 18 Sportovci a pracovníci ve sportu

- 19 Ostatní odborníci
- 20 Vedoucí pracovníci státní moci a správy
- 21 Řídící pracovníci nejvyšší úrovně
- 30 Vedoucí ekonomičtí a hospodářští pracovníci, vedoucí referenti a vedoucí administrativní pracovníci
- 31 Referenti a ostatní výkonní pracovníci ve státní správě
- 32 Stenografové, sekretářky, písařky, pořizovači dat
- 33 Účetní, hospodářští pracovníci, referenti (mimo státní správu), ekonomičtí pracovníci (střední a nižší úrovně), pokladníci, bankovní úředníci, plánovači, normovači
- 34 Operátoři počítačů
- 35 Vedoucí pracovníci v dopravě a komunikacích
- 36 Provozní pracovníci veřejné dopravy (kromě řidičů)
- 37 Pracovníci distribuce poštovních zásilek
- 38 Pracovníci obsluhující telefony, telegrafy, dálnopy
- 39 Ostatní úředníci a provozní pracovníci
- 40 Řídící pracovníci velkoobchodu a maloobchodu
- 41 Soukromí obchodníci
- 42 Vedoucí obchodů, nákupčí
- 43 Techničtí odborníci a poradci v obchodě, obchodní cestující
- 44 Pracovníci pojišťovnictví a obchodu s nemovitostmi
- 45 Prodavači
- 49 Ostatní pracovníci v obchodě
- 50 Řídící pracovníci ve stravování a ubytovacích službách
- 51 Soukromí vlastníci pracující ve stravování a ubytování
- 52 Provozní, organizační a nižší řídící pracovníci ubytování, stravování, úklidu a služeb
- 53 Kuchaři, číšníci, barmani
- 54 Pokojské a ostatní pracovníci v ubytovacích službách
- 55 Hlídači, vrátní, posluhovači, čističi
- 56 Pracovníci čistíren, prádelen a žehíren
- 57 Holiči, kadeřníci, kosmetici
- 58 Pracovníci ochrany a obrany
- 59 Ostatní
- 60 Řídící, provozní a organizační pracovníci v zemědělství
- 61 Soukromí zemědělci
- 62 Zemědělské dělníci
- 63 Pracovníci lesního hospodářství
- 64 Rybáři, myslivci
- 70 Mistři
- 71 Dělníci v těžbě a úpravě surovin
- 72 Dělníci v hutích
- 73 Dělníci ve zpracování dřeva a ve výrobě papíru
- 74 Dělníci základní chemické výroby
- 75 Dělníci základní textilní výroby
- 76 Dělníci základního zpracování kůží a kožešin
- 77 Dělníci – zpracovatelé potravinářských výrobků
- 78 Dělníci – zpracovatelé tabáku
- 79 Pracovníci při výrobě oděvů a prádla, čalouníci
- 80 Pracovníci při výrobě obuvi, kožené konfekce a galanterie
- 81 Truhláři a zpracovatelé dřeva
- 82 Kameníci
- 83 Zpracovatelé kovů při ručním a strojním obrábění, nástrojaři
- 84 Mechanici a montéři strojních zařízení, seřizovači
- 85 Výrobci elektrotechnických a elektronických výrobků, elektromontéři, spojovní mechanici

- 86 Elektromechanici a elektromontéři vysílacích stanic a zařízení, zvukaři a promítači
- 87 Instalatéři, klempíři, svářeči, potrubáři a kotláři
- 88 Zlatníci a klenotníci
- 89 Dělníci při výrobě skla, keramiky, porcelánu, cihel
- 90 Zpracovatelé gumy, umělých vláken, plastů
- 91 Dělníci – zpracovatelé papíru a lepenek
- 92 Polygrafové, tiskaři, knihaři a zpracovatelé fotografických a filmových materiálů
- 93 Malíři, natěrači a lakýrníci
- 94 Výrobní dělníci a ostatní zpracovatelé
- 95 Stavební dělníci
- 96 Dělníci při výrobě elektřiny, vody, plynu, tepla a v rozvodu energií
- 97 Dělníci obsluhující stroje pro přepravu materiálu a manipulační dělníci
- 98 Provozní pracovníci dopravy, řidiči
- 99 Ostatní dělníci jinde neklasifikovaní

Čtyřmístný kód:

HLAVNÍ SKUPINA 0 a 1: Vědci, odborníci ve výzkumu a vývoji, technici, ostatní odborníci

0–1 Vědci a odborníci ve fyzikálních a příbuzných vědách

- 0110 Chemici
- 0120 Fyzici
- 0130 Vědci ve fyzikálních vědách ostatních (geofyzika geologie, meteorologie, astronomie, ostatní)
- 0140 Technici ve fyzikálních vědách (kvalifikovaný technický personál vykonávající technické práce spojené s výzkumem)

0–2 Architekti, techničtí inženýři

Poznámka : Jde o výzkumné a vývojové pracovníky, hlavní konstruktéry, návrháře, atd., dominuje vysoce kvalifikovaná tvůrčí práce (výkonná odborná práce viz 0–03)

- 0210 Architekti a plánovači města
- 0220 Projektanti občanských staveb a zařízení (projektanti blíže neurčení, projektanti dopravních a železničních staveb, projektanti ve vodním hospodářství atd.)
- 0230 Výzkumní a vývojoví inženýři v energetice, elektrotechnice a elektronice (inženýři v elektrárnách, energetici, inženýři v telekomunikacích atd.)
- 0240 Projektanti a konstruktéři mechanických zařízení (strojní konstruktéři, konstruktéři mech. motorů, konstruktéři strojů, lodí, letadel, automobilů, atomových zařízení atd.)
- 0250 Inženýři, technologové v chemickém výzkumu a vývoji
- 0260 Metalurgové
- 0270 Výzkumní a vývojoví pracovníci v těžbě kovů a ropy
- 0280 Systémoví inženýři (pro organizaci práce, odborníci na produktivitu a organizaci práce)
- 0290 Odborníci a inženýři nezařazení jinde (technologové výroby skla a keramiky, inženýři technologií aplikovaných v zemědělství, inženýři ve výzkumu potravinářské výroby, odborníci na řízení a kontrolu dopravy atd.)

0–3 Technici a techničtí pracovníci, technologové

Poznámka : Jedná se o pracovníky, u nichž dominuje samostatná práce zpravidla pod vedením odborníků ve skupině 02 (vysoce kvalifikovaná tvůrčí práce viz 0–02)

- 0310 Kartografové, zeměměřiči (odborní kartografové blíže neurčení, odborní geografové, atd.)
- 0320 Kresliči, rýsovači (kresliči mechanických zřízení, kresliči a rýsovači ve stavebnictví a architektuře kartografičtí kresliči, techničtí ilustrátoři, litografové, atd.)
- 0330 Technici ve stavebnictví
- 0340 Technici v elektrotechnice a elektronice
- 0350 Technici strojaři (technici motorů, technici v letectví, technici ostatních technických zařízení)
- 0360 Chemičtí technici, odborní laboranti
- 0370 Technici v metalurgii
- 0380 Technici v hornictví (důlní technici)
- 0390 Ostatní technici

0-4 *Letecký a lodní personál (odborný)*

- 0410 Piloti, navigátoři a letečtí inženýři
- 0420 Lodní personál a lodní důstojníci (kapitáni lodí, navigátoři atd.)
- 0430 Lodní inženýři

0-5 *Přírodní vědci, odborníci a technici v přírodních vědách*

- 0510 Biologové, zoologové, botanici
- 0520 Bakteriologové, farmakologové, anatomové, biochemici, fyziologové, lékařští patologové, veterinární patologové
- 0530 Agronomové (pokud pracují přímo v zemědělské výrobě, jsou klasifikováni jako 6011 !)
- 0540 Technici a laboranti v přírodních vědách (pracující zpravidla pod vedením vědců a výzkumníků uvedených pod 051 až 053) příprava preparátů, příprava a obsluha přístrojů, vyhodnocování experimentů, atd.

0-6 *Lékaři, dentisté, veterináři, magistři*

- 0610 Lékaři (všeobecný lékař, chirurg, specializovaný lékař atd.) kromě zubních lékařů, dentistů
- 0630 Zubní lékaři – dentisté
- 0650 Veterináři
- 0670 Farmaceuti
- 0680 Magistři v lékárně
- 0690 Hygienici

0-7 *Odborný personál ve zdravotnictví*

Poznámka : Pozor ! Pomocný zdravotnický personál (nekvalifikovaná práce) viz 5994 !

- 0710 Sestry (všeobecná sestra, specializovaná sestra, dětská sestra, dietní sestra atd.)
- 0711 Lékařští laboranti
- 0720 Ošetrovatelky
- 0730 Porodní asistentky
- 0750 Optikové – laboranti
- 0760 Rehabilitační pracovníci
- 0770 Technici u rentgenu
- 0790 Ostatní (ortopedický technik, zubní laborant lékárenský laborant atd.)

0-8 *Statistikové, matematici, systémoví analytici*

- 0810 Statistikové
- 0820 Matematikové

- 0830 Systémoví analytici
- 0840 Programátoři
- 0841 Ostatní technici v matematice a statistice

0-9 *Ekonomové – vědci, odborníci a špičkoví specialisté v ekonomické analýze*

Pozor: Ekonomičtí pracovníci (vedoucí i řadoví) střední a nižší úrovně (ekonomové plánovači, účetní, atd.) jsou klasifikováni v rámci administrativních pracovníků a úředníků, tj. ve skupině 3-3.

- 0901 Ekonomové – vědeckí pracovníci
- 0902 Ekonomové – specialisté, experti

1-1 *Odborníci na účetnictví a revizi*

- 1100 Hlavní (vedoucí) účetní, revizoři

1-2 *Právníci, soudci, advokáti a arbitři*

- 1210 Advokáti
- 1220 Soudci
- 1230 Notáři
- 1240 Prokurátoři
- 1250 Státní arbitři
- 1290 Ostatní – jinde neklasifikovaní (zejména podnikoví právníci)
- 1291 Právní čekatelé (koncipienti)

1-3 *Učitelé a ostatní pedagogičtí pracovníci*

- 1310 Učitelé na univerzitách a vysokých školách jinak nespecifikovaní
- 1311 Profesori vysokých škol
- 1312 Docenti vysokých škol
- 1313 Asistenti na vysokých školách
- 1320 Ředitelé středních škol a středních odb. učilišť
- 1321 Učitelé na středních školách
- 1322 Učitelé na středních uměleckých a umělecko průmyslových školách
- 1323 Učitelé a instruktoři na odborných učilištích
- 1324 Mistři odborného výcviku na středních odb. učilištích
- 1330 Učitelé a ředitelé na základních školách
- 1331 Vychovatelé v družinách, vedoucí pionýrů atd.
- 1332 Vychovatelé v internátech a domovech mládeže
- 1340 Učitelé a ředitelé v mateřských školách
- 1350 Učitelé specializovaných škol pro mládež vyžadující zvláštní péči (pro děti s vadami sluchu, zraku atd.)
- 1360 Učitelé pomocných a zvláštních škol a zvláštních odb. učilišť
- 1380 Učitelé lidových škol umění a jazykových škol
- 1390 Ostatní pedagogičtí pracovníci (pracovníci pedagogicko-psychologických poraden – POZOR: psychologové do 1920!)
- 1391 Školní inspektori VŠ a středních škol
- 1392 Školní inspektori základních škol
- 1399 Učitelé a pedagogové blíže nespecifikovaní

1-4 *Pracovníci náboženských institucí*

- 1410 Kněží, biskupové, apoštolští administrátoři, duchovní správcové, kanovníci
- 1419 Ostatní pracovníci církevních společností

1-5 *Autoři, spisovatelé, novináři, scenáristé atd.*

- 1510 Spisovatelé, autoři, kritikové
- 1590 Novináři blíže neurčení
- 1591 Novináři v novinách a časopisech
- 1592 Reportéři a žurnalisté v televizi a rozhlasu
- 1593 Scenaristé, dramaturgové
- 1594 Knižní editoři (redaktoři nakladatelství)
- 1595 Reklamní pracovníci
- 1596 Ekonomičtí, kulturní, političtí, atd. redaktoři
- 1597 Techničtí spisovatelé – popularizátoři
- 1599 Ostatní

1-6 *Sochaři, malíři, fotografové, výtvarníci*

- 1610 Sochaři, malíři, umělečtí restaurátoři
- 1620 Designéři, návrháři, komerční umělci, výtvarníci (dekoratéri interiérů, návrháři oděvů, nábytku, obecně design)
- 1630 Fotografové a kameramani blíže neurčení
- 1631 Fotograf portrétista, komerční fotograf a fotograf-novinář
- 1632 Filmový a televizní kameraman
- 1633 Operátor filmové a televizní kamery
- 1639 Ostatní

1-7 *Skladatelé a výkonní umělci*

- 1710 Skladatelé, hudebníci a zpěváci (skladatelé, dirigenti, instrumentalisté, zpěváci atd.)
- 1720 Choreografové a tanečníci
- 1730 Herci, divadelní režiséři, divadelní vypravěči atd.
- 1740 Produkční (divadelní, filmové, televizní atd.)
- 1750 Cirkusoví umělci
- 1790 Ostatní

1-8 *Sportovci a pracovníci ve sportu*

- 1801 Profesionální sportovci
- 1802 Trenéři
- 1803 Placení funkcionáři ČSTV (tajemníci sport. svazů a tělovýchovných jednot atd.)
- 1804 Organizační, realizační, techničtí a servisní pracovníci sportovních týmů, maséři
- 1805 Správci a zaměstnanci stadiónů, tělovýchovných zařízení, plavčíci apod.
- 1809 Ostatní

1-9 *Ostatní odborníci*

- 1910 Knihovníci, archiváři, kurátoři galérií a muzeí (POZOR: řadoví knihovníci a archiváři viz 3950!)
- 1920 Sociologové, psychologové, antropologové, sociální geografové, historici, archeologové, političtí vědci, uměnovědci atd.

- 1930 Sociální pracovníci (sociální pracovníci ve zdravotnických zařízeních, na národních výborech atd.)
- 1940 Personalisté, poradci, lektori, propagandisté
- 1950 Filologové a jazykovědci
- 1951 Tlumočníci a překladatelé.
- 1990 Vědci a odborníci v blíže neurčeném oboru, ostatní

HLAVNÍ SKUPINA 2: Vedoucí a řídící pracovníci státní moci a správy a vedoucí a řídící pracovníci hospodářských, výrobních i nevýrobních organizací

2-0 Vedoucí pracovníci státní moci a správy

Poznámka: Pracovníci této skupiny zaujímají *rozhodující a řídící* pozice ve státní moci, státní správě a sféře řízení, přičemž *politici pracovníci* jsou pod 2010. Ostatní pracovníci na úseku státní správy, podřízení pracovníkům této skupiny, jsou klasifikováni ve skupině 3-1, vedoucí pracovníci (ředitelé, náměstci) výrobních i nevýrobních podniků a organizací jsou klasifikováni ve skupině 2-1, pracovníci justice, soudů, prokuratury atd. ve skupině 1-2, pracovníci bezpečnosti ve skupině 5-8.

- 2010 Pracovníci *politických* organizací, politických stran a jiných společenských organizací ve vedoucích funkcích (pokud jsou v nich pouze zaměstnání, ale povaha jejich práce odpovídá jiné odborné profesi – např. právník, jsou klasifikováni podle ní)
- 2020 Členové vlád, ministři a jejich náměstci, vedoucí odborů ministerstev
- 2021 Pracovníci čs. zastupitelských úřadů v cizině
- 2022 Vedoucí pracovníci Výboru lidové kontroly
- 2023 Hlavní architekti a jejich náměstci
- 2024 Krajsí a okresní hygienici
- 2025 Generální prokurátoři a jejich náměstci, krajsí prokurátoři
- 2026 Dlouhodobě uvolnění funkcionáři (tj. *placení*) – poslanci od úrovně nejvyšších zastupitelských sborů do úrovně *okresních* národních výborů včetně: předsedové, místopředsedové, tajemníci, vedoucí odborů
- 2030 Vedoucí oddělení ministerstev a jim na roveň postavených centrálních orgánů
- 2031 Dlouhodobě uvolnění funkcionáři na úrovni měst a střediskových obcí – předseda, tajemníci
- 2032 Vedoucí oddělení krajských a okresních národních výborů

2-1 Řídící pracovníci

Poznámka: Tato skupina obsahuje ty pracovníky, jejichž hlavní náplní práce je řízení organizací nebo jednoho či více oddělení těchto organizací. **NEOBSAHUJE** ovšem vedoucí pracovníky v obchodech (viz kategorie 4.0 a 4.1), službách (viz kategorie 5.0 a 5.10 a řídící pracovníky zemědělských podniků a družstev (kategorie 6.0 a 6.1). Pozor, například ředitel nebo náměstek ředitele obchodní organizace (například KOOSPOL atd.) nebo ředitel obchodního domu patří do této skupiny, zatímco vedoucí prodejny, restaurace či hotelu patří do jiných skupin, které jsou definovány níže (4 a 5). Stejně tak do této skupiny **NEPATŘÍ** vedoucí řídící pracovníci ve sférách státní moci a správy uvedených pod kódy 2010 až 2032.

- 2110 Generální ředitelé, ředitelé podniků, kulturních, vědeckých, zdravotnických a velkých obchodních organizací.
- 2120 Náměstkové ředitelů pro výrobu (techničtí náměstkové)
- 2190 Ostatní náměstkové (náměstek pro výzkum a vývoj, obchodní náměstek, náměstek pro organizaci a personální záležitosti, ekonomický náměstek atd.).

HLAVNÍ SKUPINA 3: Úředníci, ekonomičtí pracovníci a provozní pracovníci

3-0 Vedoucí ekonomičtí a hospodářští pracovníci, vedoucí referenti a vedoucí administrativní pracovníci

Poznámka: Pracovníci, kteří jako hlavní náplň svojí práce mají organizování, dohled a kontrolu práce a denních úkolů referentů, úředníků, provozních a administrativních pracovníků. POZOR: Řídící pracovníci v dopravě viz 4-0, ve stravování a ubytování viz 5-9.

- 3000 Vedoucí administrativní nebo ekonomický pracovník bez další specifikace
- 3010 Vedoucí pracovníci ekonomických a hospodářských útvarů (vedoucí ekonom, vedoucí úseku, vedoucí plánovač atd.)
- 3020 Vedoucí pracovníci na úseku PAM a vedoucí účetní
- 3030 Vedoucí sekretariátu
- 3040 Vedoucí útvarů kádrové a personální práce
- 3090 Vedoucí či řídící pracovníci bez bližšího určení (nikoli ve státní moci a správě. viz 2-0, 3-1)

3-1 Výkonní pracovníci a referenti ve státní správě

Poznámka: Tito pracovníci mají v náplni své práce převážně uskutečňování a prosazování práv, pravidel a zákonů, a to pod vedením vedoucích pracovníků státní správy (viz 2010 až 2032). Patří sem zejména referenti ministerstev, národních výborů, pracovníci státních inspekcí, úřadů sociálního zabezpečení, celníci atd.). Nepatří sem referenti výrobních podniků a organizací, které přímo nepatří do hierarchie státní správy a moci. Referenti těchto podniků jsou klasifikováni v rámci skupiny 3-3. POZOR! Sekretářky (asistentky) všeho druhu a ze všech organizací jsou klasifikovány společně pod 3230.

- 3100 Referent bez udání další specifikace a organizace
- 3110 Samostatný odborný referent – bez uvedení organizace
- 3111 Samostatný odborný referent – národní výbory
- 3112 Samostatný odborný referent – OPBH a byt. družstva
- 3113 Samostatný odborný referent – politické org.
- 3114 Samostatný odborný referent – jinde ve stát. správě
- 3120 Odborný referent – bez uvedení organizace
- 3121 Odborný referent – národní výbory
- 3122 Odborný referent – OPBH a byt. družstva
- 3123 Odborný referent – politické org.
- 3124 Odborný referent – jinde ve stát. správě
- 3130 Samostatný referent – bez uvedení organizace
- 3131 Samostatný referent – národní výbory
- 3132 Samostatný referent – OPBH a byt. družstva
- 3133 Samostatný referent – politické org.
- 3134 Samostatný referent – jinde ve stát. správě
- 3140 Referent – bez uvedení organizace
- 3140 Referent – národní výbory
- 3142 Referent – OPBH a byt. družstva
- 3143 Referent – politické org.
- 3144 Referent – jinde ve stát. správě
- 3150 Celníci
- 3160 Pracovník obchodní inspekce

3-2 Stenografové, písařky, sekretářky, asistentky, pořizovači dat

- 3211 Stenografové, zapisovači
- 3212 Písařky

3213 Obsluha dálkopisů (mimo pošty a telegraf. stanice)

3220 Pořizovači dat (děrovači/ky)

3230 Sekretářky, asistentky

3-3 Účetní, řadová ekonomičtí a hospodářští pracovníci, pokladníci a bankovní úředníci

3310 Účetní, pokladníci a řadová ekonomičtí pracovníci (referenti) bez další specifikace

3311 Účetní, mzdová účetní, fakturantka

3312 Pracovníci u bankovních přepážek, pokladníci v bankách, směnárnách a spotřebitelkách

3313 Pracovníci u přepážek pojišťoven (bez odborných pracovníků pojišťoven, znalců atd. – viz 4410)

3320 Referenti na úseku financí, nákladů a cen

3330 Referenti na úseku kontroly, inspekce a revize, kontrolori

3340 Referenti na úseku práce a mezd (mimo účetních)

3350 Referenti kádrových a personálních oddělení

3360 Plánovači (nikoli vedoucí) a normovači

3370 Referenti na úseku zásobování

3380 Hospodáři, hospodářky škol a jídelen

3390 Ostatní řadová ekonomičtí pracovníci a referenti organizací a podniků mimo státní správu

3399 Úředník bez bližšího zařazení, technickohospodářský nebo technickoekonomický pracovník nezařaditelný jinde

3-4 Operátoři výpočetních strojů a počítačů

3410 Operátoři účetnických strojů

3420 Operátoři sálových počítačů

3-5 Vedoucí pracovníci v dopravě a spojích

3510 Vedoucí pracovníci železničních nádraží, přístavů a letišť

3520 Vedoucí pošt

3590 Ostatní (vlakový dispečer, dispečer městské dopravy, revizoři, výpravčí)

3591 Dispečer leteckého provozu

3-6 Provozní pracovníci veřejné dopravy (kromě řidičů)

Poznámka: Řidiči městské dopravy jsou klasifikováni ve skupině 9-8

3601 Obsluha vlaků (průvodčí, obsluha lůžkových vozů, obsluha jídelních vozů atd.)

3602 Průvodčí v městské hromadné dopravě

3603 Průvodčí v dálkové dopravě (autobusy)

3609 Ostatní provozní pracovníci veřejné dopravy

3-7 Pracovníci v distribuci poštovních zásilek

3701 Třidiči poštovních zásilek

3702 Poštovní doručovatelé

3703 Pracovníci u poštovních přepážek

3709 Ostatní

3-8 Pracovníci obsluhující telefony a telegrafy

3801 Operátoři telefonních ústředěn

3802 Obsluhující personál rádiového spojení

- 3803 Obsluhující telegrafů
- 3804 Lodní telegrafisté
- 3805 Letečtí telegrafisté
- 3809 Ostatní

3-9 *Ostatní úředníci a provozní pracovníci*

- 3910 Úředníci a provozní pracovníci ve skladech, skladníci
- 3920 Zásobovači výroby
- 3930 Recepční hotelů
- 3940 Úředníci cestovních kanceláří
- 3950 Řadoví knihovníci, archiváři
- 3990 Ostatní (kódovači, korektoři atd.)

HLAVNÍ SKUPINA 4: Pracovníci v obchodě (obchodní síť)

Poznámka: Pracovníci v této skupině se přímo zabývají nákupem a prodejem zboží (a některých speciálních služeb), a to jak v rámci velkoobchodu, tak maloobchodu.

4-0 *Řídící pracovníci velkoobchodu a maloobchodu*

- 4000 Řídící pracovníci vyšší úrovně (hlavní zásobovači a nákupčí, vedoucí sektorů v PRIORU a velkých obchodních domech atd.)

4-1 *Soukromí obchodníci*

- 4100 Vlastník obchodu sám prodávající

4-2 *Vedoucí obchodů a nákupčí*

- 4210 Vedoucí obchodů
- 4220 Nákupčí (obchodní agent, nákupčí)

4-3 *Techničtí odborníci v obchodě, obchodní cestující a obchodní agenti výrobců*

- 4310 Technický poradce (v obchodě s velkými a technicky náročnými zařízeními)
- 4320 Obchodní cestující, obchodní agent výrobce

4-4 *Obchodníci v pojišťovnictví, v oblasti nemovitostí atd.*

- 4410 Odborní pracovníci pojišťoven (mimo řadové referenty a pracovníky u přepážek)
- 4420 Pracovníci obchodních služeb (reklama atd.)
- 4430 Aukcionáři, odhadci aukčních síní

4-5 *Prodavači*

- 4511 Prodavači, pomocníci v prodejnách
- 4512 Aranžéři
- 4513 Manekýni–manekýnky
- 4514 Pokladní v samoobsluze
- 4515 Skladníci v obchodní síti (ostatní skladníci 3910)
- 4520 Pouliční prodavači, kameloti atd.

4-9 *Ostatní pracovníci v obchodě*

4900 Odhadci, zbožíznalci

HLAVNÍ SKUPINA 5: Pracovníci ve službách

5-0 *Řídící pracovníci stravování a ubytování*

Poznámka: Pracovníci v této skupině plánují, organizují, koordinují a řídí stravovací a ubytovací služby v hotelech, restauracích a odborných zařízeních

5002 Řídící pracovníci v hotelech a ubytovacích zařízeních, včetně jejich stravovacích zařízení

5003 Řídící pracovníci restauračních a dalších veřejných stravovacích zařízení

5009 Ostatní řídící pracovníci stravování a ubytování

5-1 *Soukromí vlastníci pracující ve stravování a ubytování*

5102 Vlastník hotelu, penzionu či jiného ubytovacího zařízení sám pracující

5103 Vlastník restaurace, kavárny, baru, vinárny apod. sám pracující

5-2 *Provozní, organizační a nižší řídící pracovníci ubytování, stravování, úklidu a služeb*

Poznámka: Pracovníci v této skupině organizují, zařizují a dohlížejí nad pomocnými a úklidovými pracemi v hotelech, nemocnicích, úřadech apod.

5202 Provozně organizační, technický, ekonomický či nižší řídící pracovník hotelu nebo jiného ubytovacího zařízení

5204 Provozně organizační, technický, ekonomický či nižší řídící pracovník (zásobovač) stravovacích zařízení

5-3 *Kuchaři, číšníci, barmani*

5-31 *Kuchaři*

5312 Vrchní kuchař

5313 Kuchař

5314 Pomocná síla v kuchyni, restauraci, jídelně

5-32 *Číšníci a barmani*

5321 Číšník či servírka blíže neurčení

5322 Vrchní číšník

5323 Číšník ve vybraných restauracích a vinárnách vyšší cenové skupiny

5325 Barman

5-4 *Pokojské, služby a další pracovníci služeb v ubytování, pro domácnost či osobních služeb, pracovníci bytového hospodářství*

Pozor: Pracovníci bytového hospodářství uvádějící odbornou profesi (například instalatér, topenář, zedník atd.) jsou klasifikováni jinde (skupiny 87, 93 a 95). Stejně tak sem nepatří referenti (ti jsou v kategorii 3-1)

- 5402 Služebná
- 5403 Chůva
- 5404 Hotelový vrátný či poslíček
- 5405 Pokojská
- 5406 Lodní stevard
- 5407 Garderobiérka, šatnářka
- 5409 Ostatní služebné
- 5410 Provozní pracovníci bytového hospodářství jinak nespecifikovaní
- 5411 Provozní technik OPBH nebo byt. družstva
- 5412 Údržbář OPBH nebo byt. družstva
- 5413 Správce budovy OPBH nebo byt. družstva
- 5414 Topič blokové kotelny
- 5419 Ostatní pracovníci OPBH nebo bytového družstva nezařazení jinde

5-5 *Hlídači budov, vrátní, posluhovači, čističi*

5-51 *Vrátní a hlídači*

- 5512 Vrátný
- 5513 Školník, domovník, správce
- 5514 Kostelník
- 5519 Ostatní vrátní a hlídači

5-52 *Čističi, uklízečky, popeláři*

- 5522 Uklízečka
- 5523 Čistič oken (nikoli výškových budov, viz 9-59)
- 5524 Kominíci
- 5525 Popeláři
- 5529 Ostatní čističi a uklízeči

5-6 *Pracovníci čistíren, prádel a žehlíren*

- 5601 Prádelna
- 5602 Pracovnice mechanizované či automatizované prádelny nebo chemické čistírny
- 5603 Vedoucí pracovníci čistíren, prádel a žehlíren – vedoucí směny, sběrn
- 5606 Pracovník u mechanizovaného žehlení (mandl)
- 5607 Pracovník ručního žehlení, žehlíř
- 5609 Ostatní

5-7 *Holiči, kadeřníci, kosmetici*

- 5701 Vedoucí provozoven holičství, kadeřnictví, pedikury atd.
- 5702 Ženský kadeřník(ice)
- 5703 Holič, pánský kadeřník
- 5704 Kosmetička
- 5705 Manikýrka
- 5706 Maskér (divadlo, film, televize)
- 5707 Lázeňský, lázeňská
- 5709 Ostatní

5-8 *Pracovníci ochrany a ostrahy*

5-81 *Požárníci*

5811 Požárník

5812 Požárník specialista (prevence, letectví apod.)

5815 Pracovník inspekce státní požární ochrany

5-82 *Požárníci bezpečnostních orgánů*

5822 Pracovník bezpečnosti s nedůstojnickou hodností

5823 Důstojník bezpečnosti

5824 Kategorie „Státní zaměstnanec“

5825 Pracovník ozbrojené ochrany železnic

5-89 *Ostatní pracovníci ochrany a ostrahy*

5893 Pracovníci nápravné výchovy (vězeňské stráže)

5895 Pracovníci závodních stráží a lidových milicí

5896 Armáda

5899 Ostatní

5-9 *Ostatní pracovníci ve službách*

5-91 *Průvodci*

5912 Průvodce turistických zájezdů

5913 Průvodce po historických a kulturních památkách

5919 Ostatní

5-92 *Pracovníci pohřební služby*

5922 Pracovník pohřební služby

5923 Balzámér

5-99 *Ostatní pracovníci ve službách včetně pomocných zdravotnických pracovníků*

5992 Pracovník sázkových kanceláří

5993 Krupíér

5994 Pomocný zdravotnický pracovník (sanitář, instrumentář, desinfektor apod.)

5997 Letečtí stevardi (letušky)

5998 Provozní pracovníci v kulturních zařízeních (promítač, staveč scény-kulisák, inspektor hlediště atd.)

5999 Ostatní

HLAVNÍ SKUPINA 6: Pracovníci v zemědělství, lesnictví, rybářství apod.

6-0 *Řídící, provozní, organizační a odborní pracovníci v zemědělství, lesnictví, rybářství*

Poznámka : Pracovníci v této skupině plánují, řídí, organizují a kontrolují pracovní činnosti v zemědělských podnicích, státních statcích a zemědělských družstvech, resp. vykonávají odborné, kvalifikované, specializované práce.

- 6002 Vedoucí a řídící pracovníci zemědělských, lesních a rybářských podniků, závodů či družstev
- 6003 Provozní a organizační pracovníci zemědělských, lesních a rybářských podniků, závodů či družstev
- 6011 Odborní pracovníci a technici zemědělských, lesních a rybářských podniků, závodů či družstev (agronomové, šlechtitelé, zootechnici apod.)

6-1 *Soukromí zemědělci*

- 6111 Soukromý zemědělec

6-2 *Zemědělstí dělníci*

- 6211 Zemědělský dělník, pomocník (blíže neurčen)
- 6221 Dělník polní rostlinné výroby
- 6231 Ovocnáři, sadaři, vinaři, chmelaři apod.
- 6241 Dělník živočišné výroby (blíže neurčen)
- 6242 Chovatel skotu, prasat
- 6243 Chovatel ovcí
- 6244 Chovatel koní
- 6245 Chovatel kožešinových zvířat
- 6249 Ostatní
- 6251 Dělník výroby mléka (blíže neurčen), dojička
- 6252 Pracovník ošetření, skladování, přepravy mléka
- 6261 Chovatel drůbeže
- 6272 Pěstitel zeleniny
- 6273 Pěstitel ve školce
- 6274 Zahradník
- 6279 Ostatní

6-28 *Zemědělstí mechanizátoři a opravátoři*

- 6281 Traktoristé, kombajnéri apod.
- 6282 Mechanizátor a opravář zemědělských strojů
- 6289 Ostatní

6-29 *Ostatní*

- 6292 Včelaři
- 6299 Ostatní

6-3 *Pracovníci lesního hospodářství*

- 6311 Těžaři (dřevorubci)
- 6329 Ostatní lesní dělníci

6-4 *Rybářství dělníci*

- 6411 Rybářští dělníci

HLAVNÍ SKUPINA 7/8/9: Pracovníci materiální výroby, dopravy, stavebnictví, opravárenství a servisních služeb

7-0 Mistři, provozní a organizační pracovníci materiální výroby

Poznámka : Tato skupina obsahuje pracovníky, kteří řídí, organizují, kontrolují, přidělují apod. práci ve výrobních podnicích či družstvech, na stavbách apod., přičemž sami podléhají příkazům vyšších řídicích pracovníků (skupina 2-1 a 3-0).

- 7001 Mistři, provozní a organizační pracovníci blíže neurčení
- 7002 Mistři, provozní a organizační pracovníci v těžbě surovin (doly, lomy, vrty apod.)
- 7003 Mistři, provozní a organizační pracovníci hutní výroby
- 7004 Mistři, provozní a organizační pracovníci chemické výroby
- 7005 Mistři, provozní a organizační pracovníci strojírenství, elektrotechnické a elektronické výroby
- 7006 Mistři, provozní a organizační pracovníci lehkého, spotřebního a potravinářského průmyslu
- 7007 Mistři, provozní a organizační pracovníci stavebnictví (včetně stavbyvedoucích)
- 7008 Mistři, provozní a organizační pracovníci výroby a rozvodu elektřiny, vody a plynu
- 7009 Mistři, provozní a organizační pracovníci ostatní

7-1 Dělníci při těžbě a úpravě surovin

7-11 Horníci, rubači, lamači apod.

- 7111 Horník, rubač, lamač v hlubinném dolu
- 7112 Strojníci razících, těžních, dopravních strojů v hlubinných dolech
- 7113 Horník, rubač, lamač v povrchové těžbě
- 7114 Strojníci razících, těžních, dopravních strojů v povrchové těžbě
- 7115 Obsluhy těžebních zařízení v povrchové těžbě (rypadla, pásové zakladače atd.)
- 7116 Střelní mistr
- 7119 Ostatní

7-12 Dělníci zpracování nerostných surovin

- 7120 Strojníci při třídění, zpracování a úpravě nerostných surovin
- 7112 Ostatní dělníci zpracování nerostných surovin

7-13 Dělníci geologického a hydrologického průzkumu a těžaři

- 7130 Dělníci geologického a hydrologického průzkumu a těžaři

7-2 Dělníci v hutích

- 7210 Dělníci při úpravě rud a přípravě vsázky, pecaři
- 7220 Valčíři
- 7230 Taviči
- 7240 Slévači
- 7250 Jádraři, tvářeči
- 7260 Upravovači výrobků v druhovýrobě
- 7270 Tažci profilů, trubek a drátů, lisaři
- 7290 Ostatní

7-3 *Dělníci základní dřevovýroby a papíru*

- 7320 Výrobci dřevařských polotovarů (dělníci na pilách, impregnátoři – ale lesní dělníci viz 6-3)
- 7330 Výrobci celulózy
- 7340 Výrobci papíru

7-4 *Dělníci základní chemické výroby*

- 7410 Drtiči, míchači, mísiči
- 7420 Dělníci tepelného chemického zpracování
- 7430 Dělníci u filtračních a separačních zařízení
- 7440 Dělníci u destilačních a reaktorových zařízení
- 7450 Dělníci při zpracování ropy
- 7490 Ostatní

7-5 *Dělníci základní textilní výroby*

- 7510 Přípraváři vláken (vlny, bavlny, lnu apod.)
- 7520 Přadláci a navíječi
- 7530 Vzorkovači a seřizovači tkalcovských a pletacích strojů
- 7540 Tkalci (ruční i na strojích)
- 7550 Pletaři
- 7560 Běliči, barvíři a úpraváři textilií (tiskaři)
- 7590 Ostatní

7-6 *Dělníci základního zpracování kůží a kožešin*

- 7610 Koželuzi
- 7620 Vydělávači a úpraváři kožešin

7-7 *Dělníci – zpracovatelé potravinářských výrobků*

- 7710 Mlynáři a těstovináři
- 7720 Dělníci v cukrovarnické výrobě – cukrovarníci
- 7730 Zpracovatelé masa a drůbeže
- 7731 Řezníci (ne prodavači – viz 4-5)
- 7732 Dělníci na jatkách – porážeci
- 7734 Uzenáři
- 7740 Dělníci při tepelném, mrazírenském, konzervačním a sterilizačním zpracování potravin
- 7750 Mlékáři, sýraři (ne prodavači – viz 4-5, ne dojičky – viz 6251)
- 7760 Pekaři, pečiváři, cukrovinkáři, cukráři (ne prodavači – viz 4-5)
- 7770 Zpracovatelé čaje, kávy a kakaa
- 7780 Zpracovatelé piva, vína, lihu a nealkoholických nápojů
- 7790 Ostatní zpracovatelé potravinářských výrobků

7-8 *Dělníci – zpracovatelé tabáku*

- 7800 Zpracovatelé tabáku a tabákových výrobků

7-9 *Pracovníci při výrobě oděvů a prádla, čalouníci*

Poznámka: Oděvní návrháři jsou klasifikováni jako 1620

7910 Krejčí a švadleny (kromě šiček a švadlen ve výrobě)
 7920 Kožešníci a šičky kožešin ve výrobě
 7921 Kožešníci a šičky kožešin ve službách pro obyvatelstvo
 7930 Modistky, kloboučníci
 7940 Pracovníci přípravy střihů a střihači ve výrobě
 7941 Pracovníci přípravy střihů a střihači ve službách pro obyvatelstvo
 7950 Šičky, vyšivačky, švadleny ve výrobě
 7960 Čalouníci ve výrobě
 7961 Čalouníci ve službách pro obyvatelstvo
 7990 Ostatní pracovníci při výrobě oděvů a prádla a zpracovatelé textilu

8-0 *Pracovníci při výrobě obuvi a kožené technické konfekce a galanterie*

8010 Obuvníci (bez strojní, pásové výroby)
 8011 Opraváři obuvi
 8020 Strojní obuvníci (vysekávací, svrškaři, šičky apod.)
 8030 Brašnáři, sedláři, rukavičkáři a ostatní výrobci kožené konfekce a galanterie ve výrobě
 8031 Brašnáři, sedláři, rukavičkáři a ostatní pracovníci v kožené konfekci a galanterii – opraváři

8-1 *Truhláři a dělníci – zpracovatelé výrobků ze dřeva*

Poznámka : tesaři jsou klasifikováni jako 9541

8110 Truhláři při výrobě nábytku (bez strojní výroby), koláři apod. ve výrobě
 8111 Truhláři, koláři apod. ve službách pro obyvatelstvo, opraváři a údržbáři
 8112 Umělečtí truhláři a jiní umělečtí zpracovatelé dřeva
 8120 Dělníci při strojním zpracování dřeva (ne základní dřevovýroby – viz 7-3), soustružníci, překližkáři apod.
 8190 Ostatní zpracovatelé výrobků ze dřeva

8-2 *Kameníci a sochaři kamene*

Poznámka : Sochaři jsou klasifikováni jako 1610, lamači kamene jako 7111, ofsetoví tiskaři jako 9240.

8200 Kameníci a sochaři kamene

8-3 *Zpracovatelé kovů při ručním a strojním obrábění, nástrojáři (bez seřizovačů, mechaniků a montérů, svářečů)*

8310 Kováři, kovotlačitelé, lisaři
 8311 Strojní zámečníci, nástrojáři ve výrobě
 8312 Strojní zámečníci, nástrojáři ve službách pro obyvatelstvo, opraváři
 8313 Zpracovatelé uměleckých kovo zpracujících řemesel (pasíři, umělečtí kováři, cizeléri)
 8320 Rýsovači, připraváři forem, vzorů apod.
 8330 Soustružníci, frézaři, vrtáři (bez operátorů polo a plně automatizovaných strojů)
 8340 Soustružníci, frézaři, vrtáři – operátoři polo a plně automatizovaných strojů
 8350 Brusíči, ostříči nástrojů, leštiči
 8360 Zušlechťovači výrobků v druhovýrobě (galvanizéři, smaltéři, metalizéři)
 8390 Ostatní (např. nýtaři, dělníci – kontrolori, dělníci při čištění a úpravě součástí)

8-4 *Mechanici a montéři strojních zařízení (bez elektro) a přesných kovodělných výrobků (včetně seřizovačů)*

- 8410 Mechanici, montéři a seřizovači strojních zařízení ve výrobě
- 8411 Mechanici, montéři a seřizovači strojních zařízení ve službách pro obyvatelstvo, opraváři
- 8420 Jemní mechanici, hodináři, chirurgičtí a optičtí mechanici a mechanici brýlové optiky
- 8430 Mechanici dopravních zařízení (bez automechaniků a leteckých mechaniků)
- 8431 Opraváři dopravních zařízení (bez automechaniků a leteckých mechaniků)
- 8432 Automechanici automobilů a motocyklů (bez karosářů, lakýrníků apod.)
- 8440 Letečtí mechanici
- 8490 Opraváři a údržbáři strojních zařízení blíže neurčených ve výrobě
- 8491 Opraváři a údržbáři strojních zařízení blíže neurčených ve službách pro obyvatelstvo

8-5 *Výrobci a opraváři elektrotechnických a elektronických výrobků, elektromontéři a elektromechanici, spojovací mechanici*

- 8510 Výrobci elektrotechnických výrobků a zařízení, elektromontéři a elektromechanici (netýká se elektronických výrobků a zařízení)
- 8511 Opraváři a údržbáři elektrotechnických výrobků a zařízení pracující pro podniky či družstva
- 8512 Opraváři a údržbáři elektrotechnických výrobků a zařízení pracující pro obyvatele – ve službách
- 8520 Výrobci elektronických výrobků a zařízení, elektromontéři a elektromechanici
- 8521 Opraváři a údržbáři elektronických výrobků a zařízení pracující pro podniky či družstva (s výjimkou rádia, televize, magnetofonu apod.)
- 8522 Opraváři a údržbáři elektronických výrobků a zařízení pracující pro obyvatele – ve službách (s výjimkou rádia, televize, magnetofonu apod.)
- 8530 Pomocní pracovníci při výrobě elektrotechnických a elektronických výrobků a zařízení (při montáži na pásu apod., kabeláři atd.)
- 8540 Opraváři rádií, televizorů, magnetofonů, gramofonů apod.
- 8550 Elektrikáři instalující rozvody elektrické energie v budovách, motorech, dopravních zařízeních apod.
- 8551 Opraváři rozvodů elektrické energie
- 8560 Spojovní mechanici (montáž, údržba a opravy telefonních a telegrafních ústředen)
- 8561 Opraváři telefonních a telegrafních ústředen
- 8570 Montéři trakčních vedení (elektrické energie nad zemí i pod zemí), montéři dálkových spojů
- 8590 Ostatní elektrovýrobci, elektromontéři a elektromechanici

8-6 *Elektromechanici a elektromontéři vysílacích stanic a zařízení, zvukaři a promítači*

- 8610 Elektromechanici a elektromontéři vysílacích stanic a zařízení rádia a televize
- 8611 Opraváři vysílacích stanic a zařízení rádia a televize
- 8622 Zvukaři
- 8624 Promítači v kinech

8-7 *Instalatéři, klempíři, svářeči, montéři, potrubáři a kotelníci*

- 8710 Instalatéři, topenáři, potrubáři, kotelníci, montéři plynovodů
- 8720 Svářeči a řezači
- 8730 Klempíři ve výrobě
- 8731 Klempíři ve službách pro obyvatelstvo
- 8737 Karosáři ve výrobě
- 8738 Karosáři ve službách pro obyvatelstvo
- 8740 Montéři železných a ocelových konstrukcí

8-8 Zlatníci a klenotníci

- 8801 Zlatníci a klenotníci bez bližšího určení
- 8802 Zlatníci a klenotníci – výrobci
- 8803 Zlatníci a klenotníci – opraváři

8-9 Dělníci při výrobě skla, keramiky, porcelánu, cihel

- 8910 Dělníci při výrobě a zpracování skla k technickým účelům
- 8911 Dělníci při výrobě a zpracování užitkového a ozdobného skla (bez paličů, pecarů, brusičů, rytců a malířů)
- 8920 Dělníci při výrobě a zušlechťování keramiky, porcelánu, kameniny, cihel apod. (bez paličů, pecarů)
- 8930 Dělníci v hutní výrobě skla, paliči při výrobě maltovin a v cihlářské výrobě apod.
- 8940 Brusiči a rytci skla
- 8950 Malíři a dekoratéři skla a keramiky
- 8951 Modeláři keramiky a umělečtí skláři a keramici
- 8990 Ostatní dělníci při výrobě skla, keramiky, porcelánu, maltovin, cihel apod.

9-0 Zpracovatelé gumy, umělých vláken, plastů

Poznámka: Dělníci při základním zpracování kaučuku jsou klasifikováni jako 7410, 7420 nebo 7490

- 9010 Zpracovatelé gumy, umělých vláken, plastů a výrobků z nich (bez výrobců pneumatik)
- 9020 Vulkanizéři a výrobci pneumatik

9-1 Dělníci – zpracovatelé papíru a lepenek

Poznámka: Dělníci – výrobci papíru jsou klasifikováni jako 7340.

- 9100 Dělníci – zpracovatelé papíru a lepenek včetně výrobců kartonáže

9-2 Polygrafové, tiskaři, knihaři a zpracovatelé fotografických a filmových materiálů

Poznámka: Fotoграфové jsou klasifikováni jako 1631.

- 9210 Sazeči – ruční a strojoví
- 9220 Tiskaři
- 9230 Stereotypěři a elektrotypěři
- 9240 Ofsetoví tiskaři, litografové a leptáři
- 9250 Reprodukční fotoграфové a grafici
- 9262 Ruční knihaři
- 9263 Knihaři průmysloví
- 9270 Zpracovatelé fotografických a filmových materiálů v temných komorách a laboratořích
- 9290 Ostatní (tiskaři tkanin a textilií atd.)

9-3 Malíři, natěrači a lakýrníci

- 9310 Malíři, natěrači, tapetáři a lakýrníci v průmyslu (závodech, podnicích, družstvech)
- 9311 Malíři, natěrači, tapetáři a lakýrníci ve službách pro obyvatelstvo
- 9396 Autolakýrníci

9-4 Výrobní dělníci a zpracovatelé ostatní, kontrolori

- 9410 Výrobci hudebních nástrojů a ladiči v tovární výrobě
- 9411 Výrobci hudebních nástrojů a ladiči v rukodělné výrobě
- 9412 Opraváři hudebních nástrojů
- 9420 Košíkáři, pletáři nábytku, umělečtí zpracovatelé přírodních pletiv, kartáčníci a výrobci štětců
- 9430 Dělníci při výrobě prefabrikátů, osinkocementové a asbestové výrobě
- 9490 Ostatní – výrobci linolea, hraček, svíček, fotografických materiálů atd.
- 9498 Kontrolori jakosti v materiální výrobě

9-5 Stavební dělníci

Poznámka: Instalatéři, svářeči, klempíři, montéři (např. ocelových konstrukcí) jsou klasifikováni ve skupině 8-7, jeřábníci a obsluhy strojů přepravujících materiál jsou klasifikováni ve skupině 9-7, malíři, natěrači a lakýrníci jsou klasifikováni ve skupině 9-3.

- 9510 Zedníci, šamotáři, komináři, obkladači, dlaždiči (podlah), omítkáři apod.
- 9520 Betonáři, železobetonáři, železáři ve stavební výrobě
- 9530 Pokrývači, dělníci při stavbě střech všech druhů
- 9541 Tesaři a stavební truhláři
- 9543 Tesaři scéníctví (studia, divadla)
- 9550 Štukatéři
- 9560 Izolatéři (pro tepelnou, zvukovou, protiotřesovou a pro izolaci proti vodě)
- 9570 Sklenáři
- 9590 Kopáči, studnaři, kladeči potrubí
- 9596 Kesonáři a stavební potápěči
- 9597 Čističi vnějšků budov (zvláště výškových)
- 9599 Pomocní stavební dělníci a ostatní

9-6 Dělníci při výrobě elektřiny, vody, plynu, tepla a při rozvodu energií

- 9600 Dělníci při výrobě elektřiny, vody, plynu, tepla a při rozvodu energií (dělníci obsluhující generátory, turbíny, plynárny, kompresory, topiči a popeláři – struskaři, dělníci při rozvodu elektřiny, plynu, tepla atd.)
- 9601 Opraváři zařízení při výrobě elektřiny, vody, plynu, tepla a při rozvodu energií

9-7 Dělníci obsluhující stroje pro přepravu materiálu a manipulační dělníci

- 9710 Manipulační dělníci, závozníci, nakladači a vykladači-baliči a pytlavači, nosiči apod.
- 9720 Manipulanti jeřábových a výtahových zakladačů, obsluhy lanovek
- 9730 Jeřábníci, obsluhy nákladových a skladových výtahů
- 9740 Osádky rypadel, bagrů, buldozerů a dalších zemních strojů (mimo povrchové těžby – viz 7115)
- 9750 Ostatní

9-8 Provozní pracovníci dopravy

Poznámka: Lodní a letečtí důstojníci a odborný personál jsou klasifikováni ve skupině 0-04, lodní tesaři ve skupině 9-5, lodní mechanici ve skupině 8-4, průvodčí ve skupině 3-6.

- 9810 Členové lodních posádek
- 9820 Lodní motoráři a strojníci – údržbáři (ne strojníci a mechanici)
- 9832 Strojvedoucí
- 9833 Topič lokomotivy

- 9834 Pomocníci strojvedoucího
- 9835 Řidiči metra
- 9836 Řidiči důlních lokomotiv
- 9840 Členové vlakových čet, hradláři, vyhybkáři, posunovači, dělníci na dráze
- 9852 Řidiči tramvají
- 9853 Taxikáři
- 9854 Řidiči autobusů a trolejbusů
- 9855 Řidiči nákladních automobilů národní přepravy
- 9856 Řidiči nákladních automobilů mezinárodní přepravy
- 9857 Řidiči osobních služebních aut
- 9858 Ostatní řidiči (blíže neurčení)
- 9860 Povozníci a kočí
- 9890 Ostatní (zdymadláři a další)

9-9 *Ostatní dělníci jinde neklasifikováni*

Poznámka: Pracovníci v této skupině vykonávají *jenoduché a rutinní manuální práce, které nejsou klasifikovány jinde.*

- 9990 Ostatní dělníci a pracovníci
- 9998 Důchodci
- 9999 Ženy v domácnosti

Dodatek 4: Popis jednotlivých kategorií třídních klasifikací.

1. Klasifikace EGP (modifikace pro Československo):

- 1 Vyšší profesionálové, vysoce kvalifikovaní duševní pracovníci vykonávající samostatnou tvůrčí práci, ředitelé, vysocí úředníci, manažeři a vlastníci podniků a firem ;
- 2 Nižší profesionálové, kvalifikovaní duševní pracovníci a vysoce kvalifikovaní technici, manažeři v menších podnicích, vedoucí rutinních nemanuálních pracovníků ;
- 3 Rutinní nemanuální zaměstnanci v administrativě, obchodu a v ostatních odvětvích
- 4 Vojáci z povolání
- 5 Samostatní mimo zemědělství, soukromníci s několika málo zaměstnanci nebo bez zaměstnanců
- 6 Mistři a rutinní technici
- 7 Kvalifikovaní dělníci
- 8 Zaučení a nekvalifikovaní dělníci
- 9 Zemědělní dělníci
- 10 Samostatní rolníci a farmáři

2. Klasifikace EGP7:

- 1 Vyšší profesionálové, vysoce kvalifikovaní duševní pracovníci vykonávající samostatnou tvůrčí práci, ředitelé, vysocí úředníci, manažeři a vlastníci podniků a firem ;
- 2 Nižší profesionálové, kvalifikovaní duševní pracovníci a vysoce kvalifikovaní technici, manažeři v menších podnicích, vedoucí rutinních nemanuálních pracovníků ;
- 3 Rutinní nemanuální zaměstnanci v administrativě, obchodu a v ostatních odvětvích, vojáci z povolání
- 4 Mistři a rutinní technici, samostatní řemeslníci
- 5 Kvalifikovaní dělníci

Tabulka 1. Třídní schéma EGP klasifikace

Kompletní verze		Standardní verze	
I	Vysoce kvalifikovaní duševní a řídicí pracovníci, ředitelé, vysocí úředníci, manažeři velkých podniků, velcí vlastníci podniků a firem	I + II	„řídicí“ třída
II	Kvalifikovaní duševní a řídicí pracovníci, úředníci, vysoce kvalifikovaní technici, manažeři v menších podnicích, vedoucí nemanuálních pracovníků		
IIIa	Rutinní nemanuální zaměstnanci v administrativě a obchodu, vyšší (kvalifikovanější)	IIIa + IIIb	rutinní nemanuální pracovníci
IIIb	Rutinní nemanuální zaměstnanci v administrativě a obchodu, nižší (méně kvalifikovaní), ostatní řadoví nemanuální pracovníci		
IVa	Malí vlastníci, řemeslníci atd. se zaměstnanci	IVa + IVb	maloburžoazie
IVb	Malí vlastníci, řemeslníci atd. bez zaměstnanců		
IVc	Soukromě hospodařící rolníci a ostatní samostatní v průměru	IVc	soukromě hospodařící rolníci
V	Méně kvalifikovaní, řadoví technici, mistři – vedoucí manuálních pracovníků	V + VI	kvalifikovaní dělníci
VI	Kvalifikovaní dělníci		
VIIa	Polo- a nekvalifikovaní dělníci (mimo zemědělství)	VIIa	nekvalifikovaní dělníci
VIIb	Zemědělní dělníci a ostatní dělníci v průměru	VIIb	zemědělní dělníci

- 6 Zaučení a nekvalifikovaní dělníci
- 7 Zemědělci

3. *Klasifikace Class:*

Vyšší profesionálové, vysoce kvalifikovaní duševní pracovníci vykonávající samostatnou tvůrčí práci

- 2 Ředitelé, vysocí státní úředníci, manažeři a vlastníci podniků a firem ;
- 3 Nižší profesionálové, kvalifikovaní duševní pracovníci a vysoce kvalifikovaní technici
- 4 Manažeři v menších podnicích, vedoucí rutinních nemanuálních pracovníků, vedoucí referenti ;
- 5 Rutinní nemanuální zaměstnanci v administrativě, obchodu a v ostatních odvětvích
- 6 Mistři a rutinní technici
- 7 Kvalifikovaní dělníci
- 8 Zaučení a nekvalifikovaní dělníci
- 9 Zemědělci

Z empirických výzkumů

Sociologický výzkum a školství

MARIE ČERMÁKOVÁ,

Sociologický ústav CSAV, Praha

MILUŠE REZKOVÁ,

ÚVVM při FSÚ

Vzdělávací procesy se jako složité sociální jevy vyznačují mnohotvárností, dynamičností a jako takové se často stávají objektem intenzivního výzkumu. Domníváme se, že ke komplexnímu, serióznímu zhodnocení situace v oblasti výchovně vzdělávací soustavy chybí „sociologický rozměr“. Není zde úkolem analyzovat, nakolik je zdrojem této absence nezáměr ze strany školské decize, nechuť sociologické komunity k příslušným tématům a fakt, že na půdě školských institucí působí jen velmi málo graduovaných sociologů. Jde o konstatování stavu, že se projevuje nedostatek kvalifikovaných sociologických rozborů, komplexních sociologických analýz dílčích fenoménů s aspiracemi na sociální teorii i změny ve výchovně vzdělávací soustavě.

V prezentované informaci chceme seznámit s jedním pokusem o dílčí analýzu, zaměřenou k základnímu školství. Opírá se jednak o pohled empirický, výsledky zjištěné výzkumem veřejného mínění a teoretický, sociologický rozbor jevu.

Když v roce 1988 připravoval Ústav pro výzkum veřejného mínění nové šetření, zaměřené na otázky výchovně vzdělávacího působení základní školy, vycházel při koncipování hypotéz výzkumu i z myšlenek studie ÚFS CSAV „Mládež a výchovně vzdělávací soustava, produkt a zdroj inovačních procesů ve společnosti“.¹⁾ Takto pojatý záměr umožnil provést – s vědomím možností, jimiž je poznávací hodnota veřejného mínění ohraničena – v naší praxi nezvyklou verifikaci závěrů, k nimž zmíněná studie došla.

Studie je socioanalýzou, souborem kritických sond do výchovně vzdělávací soustavy a soustřeďuje se na rozbor vybraných mýtů vzdělávací praxe. Mýty vymezuje jako produkty, které za určitých podmínek vznikají střetáváním vědy a ideologie a „fungují jako dlouhodobě orientované představy, záměry, cíle či zájmy sociálních skupin a vrstev společnosti“.²⁾ Demytizace různých apriorně formulovaných tvrzení, vydávajících se nezřídka za věčné pravdy, aniž by byly jakkoliv vědecky prověřeny, je nevyhnutelným krokem k eliminaci statusu quo v této oblasti. Nemůže se zastavit ani před mýtem všestranně rozvinuté harmonické osobnosti, geneticky spjatého s ideou – mýtem jednotné socialistické školy. Nedotknutelným není ani mýtus o vzniku a vývoji demokratického školství konstituovaný hned v prvních poválečných letech či mýtus jednoznačně socialistického charakteru změn, které byly provedeny. Stejně jako další zásahy do citlivých struktur výchovy nových generací jsou spolu s jinými generovanými (dílem z výše uvedených idejí – mýtů odvozených, dílem specifickými) představami o tom, jak a proč se musí školství u nás rozvíjet právě jen tak, jak se

¹⁾ In: Sak P., Čermáková M., Hudeček S.: Mládež v procesu společenské reprodukce a její podíl na intenzifikaci sociálně-ekonomického rozvoje, ÚFS CSAV Praha 1989, kap. I: Mládež a výchovně vzdělávací soustava, produkt a zdroj inovačních procesů ve společnosti (aut. M. Čermáková).

²⁾ Cit. dílo, s. 12.

rozvíjelo, otevřeným tématem pro analýzu jevů v jejich sociálních souvislostech. Jde o vhléd do procesů, které v jistém smyslu ovlivnily i samotný proces geneze sociologie ve společnosti.

Výsledky výzkumu³⁾ potvrdily, že veřejné mínění reflektuje zmíněné jevy, změny, k nimž v oblasti školského vzdělávání v nedávné době došlo⁴⁾. Projevuje se to v názorových tendencích jednotlivých podsouborů s větším či menším napětím, jež je umocňováno v některých směrech i jejich názory a postulovanými, ale nerealizovanými idejemi.

Jakkoli se zdají být tato zjištění nepříjemná pro stávající decizní orgány v oblasti školství, jsou ve skutečnosti pozitivní. Signalizují, že společnost reflektuje rozpory, do kterých se školství dostalo. Naznačují, že sociální apatie se dosud nerozšířila do všech struktur myšlení a že část veřejnosti je způsobilá participovat, kooperovat na změnách, které by vedly k nápravě situace, právě na základě vědomí o stavu, v němž se vzdělávací kultura nachází.

Z nejzajímavějších afirmací výchozích hypotéz (které byly založeny na vyhodnocení poznatků z dříve prováděných výzkumů a šetření) se lze zmínit především o těchto :

Tvrzení o prováděné přestavbě školství

Při hodnocení některých koncepčních změn, které byly realizovány přijetím „Projektu dalšího rozvoje čs. výchovně vzdělávací soustavy“ z r. 1976 se ukázalo, že většina (71 %) občanské veřejnosti považuje za lepší dřívější devítiletky, kdy se povinná školní docházka nedělila a teprve po absolvování základní školy žáci přecházeli na další typ školy, případně do praxe. Pouze 18 % se vyslovilo pro současnou organizaci docházky. Občané rovněž poukazují na problém žáků, kteří nárokům školy nestačí a podle poloviny z nich by bylo správné, aby takovým žákům byla dána možnost kratší povinné školní docházky. K uvedeným názorům se přiklání i sami učitelé základních škol, a to ještě větší měrou. Dřívější devítiletce by daly přednost celé tři čtvrtiny a více než polovina (58 %) se přimlouvá pro řešení problému tzv. neprospívajících žáků.

Tato výmluvná zjištění lze doplnit i tím, že podle největší části veřejnosti i učitelů nedošlo během uplynulého desetiletí ke kvalitativním změnám výchovy a vzdělávání v základním školství. Jako změnu k lepšímu označuje vývoj pouze 24 % veřejnosti a 35 % učitelů a shodně 24 % učitelů i občanské veřejnosti považuje uplynulý vývoj za zhoršení (především ti z nich, kteří mají doma žáka 2. stupně základní školy).

Mýtus demokratického školství

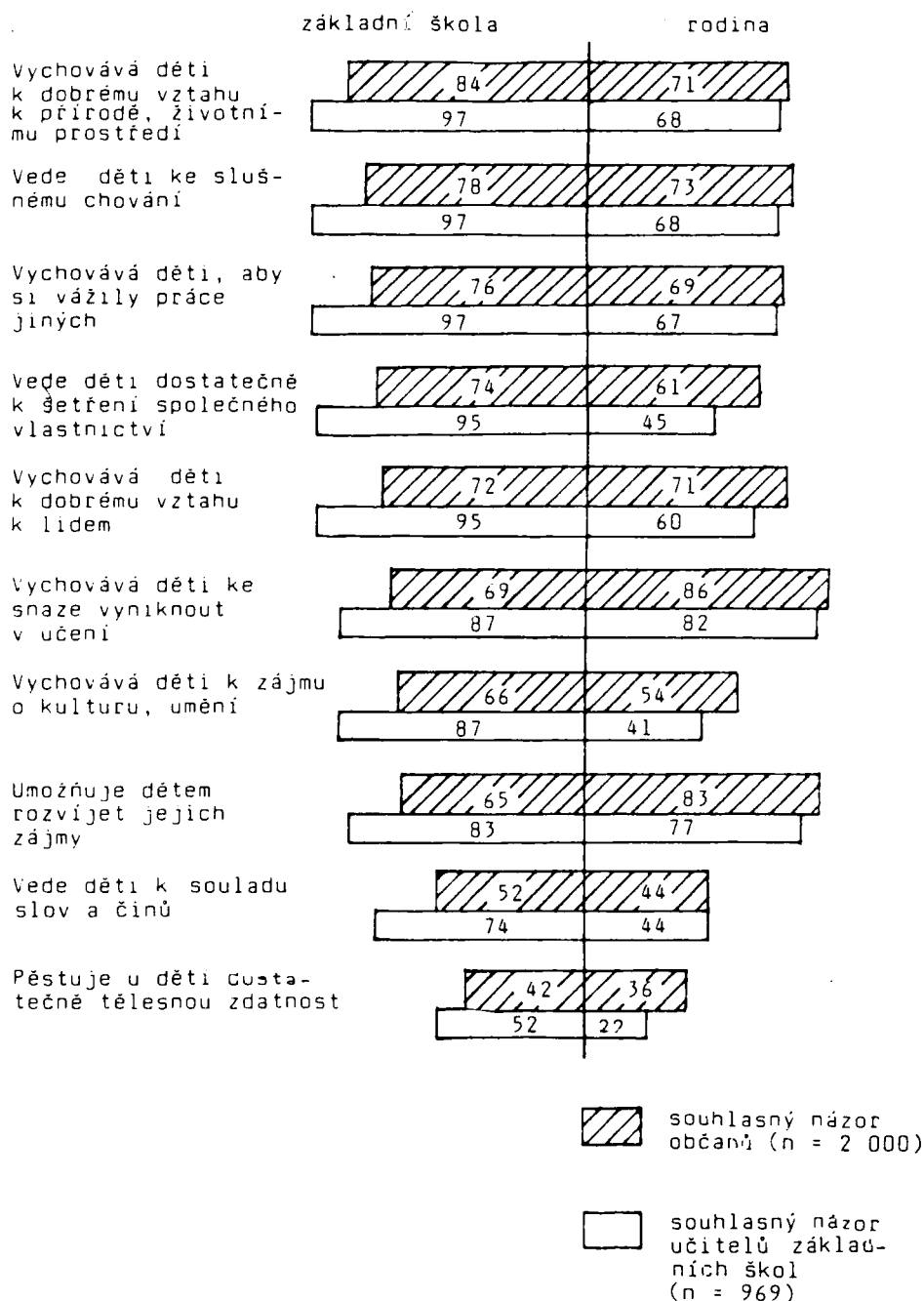
Představa, že československé školství dosáhlo maxima demokracie, je reprodukována v posledních 40 letech ve všech významnějších dokumentech o československém školství. Dosáhla takové míry publicity, že jakékoliv zpochybnění této teze má podobu narušení jednoho ze základních tabu, nedotknutelné pravdy, nezpochybnitelné. V samotném prvotním konceptu jednotného socialistického školství je skutečně idea demokratizace velmi progresivně deklarována. Byla však tato idea prověřena výslednou praxí?

Otázka tedy nezní, zda jednotné socialistické školství směřovalo k demokratizaci školství, ale zda jí skutečně dosáhlo, resp. mohlo dosáhnout. Jestliže se podíváme na tento problém z této strany, opět to vede k zamyšlení nad otázkou relativnosti jakékoli proklamace o demokracii, demokratických právech.

³⁾ Výzkum byl proveden na reprezentativním souboru občanů ČSFR ve věku od 18 let (2000 respondentů) a učitelů základních škol (969 respondentů).

⁴⁾ Rezková M. a kol.: Názory československé veřejnosti na některé otázky výchovně vzdělávacího působení školy, ÚVVM při FSÚ, Praha 1989

Materiální podmínky, v nichž se od samotného počátku jednotné socialistické školství rozvíjelo, byly složité. Vycházíme-li z celkem ověřeného předpokladu, že každé nebo téměř každé dítě (s výjimkou zdravotně a mentálně poškozených dětí) je způsobilé po určité, víceméně individuálně rozdílné době dosáhnout svého maxima, pak jde především o otázku podmínek, v nichž je výchovně vzdělávací proces realizován. Přejdeme-li jako nepodstatné (samozřejmě pouze hypoteticky) otázky optimálního počtu dětí ve třídách na učitele, kvalitu,

organizaci výukového procesu, jeho koncepce atd., a budeme-li se zabývat jen otázkou vybavení našich škol, nemůžeme nedojít k závěru, že existuje nepoměr mezi tím, co nabízí škola a možnostmi současných (i když zdaleka ne všech) rodin.

Veřejnost tuto skutečnost postřehla velmi přesně: i když vůči výchovnému působení rodiny projevuje v porovnání s výchovou ve škole značnou skepsi, je patrné (viz graf č. 1), že rodina „vede“ právě jen ve dvou oblastech – v tom, že má možnosti k rozvíjení zájmů, schopností dětí a že podporuje jejich učební činnost. Víme-li, že za kritérium úspěchu žáka je považován prospěch nikoli jen v některých předmětech, ale prospěch průměrný, který mimo jiné hraje při přijímání na střední školy skutečně značnou roli, tento fakt nepřekvapuje. Je třeba poznamenat, že veřejnost toto hledisko uznává a považuje je za jedno ze žádoucích kritérií, uvědomuje si však, že by měly být více brány v úvahu známky z těch předmětů, které jsou důležité pro obor, na nějž se žák hlásí.

Největší význam je však v praxi připisován známostem a protekcím (názor 84 % širší, 71 % učitelské veřejnosti). Upozorňuje se i na případy úplatků (51 % veřejnosti a 32 % učitelů). Současně je velmi kritizováno i uplatňování „kádrových“ kritérií jako členství rodičů v KSČ, členství žáka v PO SSM a jeho dělnický původ. (viz tab. č. 1)

Podstatné je, že reálná váha (tedy hodnocení toho, jaká kritéria skutečně mají vliv na rozhodnutí o přijetí žáka) uvedených kritérií je jak podle občanů, tak dle učitelů podstatně nižší. Konkrétně: kritérium dobrých známek jako takové ocenilo jen 64 % občanů a 75 % učitelů, schopnosti žáka 49 % občanů a 60 % učitelů a zájem žáka o obor dokonce jen 32 %, resp. 33 % občanů i učitelů.

Pojetí demokratizace přístupu ke vzdělání nazírané z pohledu veřejnosti se tedy zřetelně obrací ve vysoce selektivní proces, zohledňující značnou měrou v reálné praxi zcela odlišná kritéria od těch, která veřejnost i učitelé považují za společensky žádoucí.

Tabulka 1. Názory na žádoucí a uplatňovaná kritéria přijímání na výběrové střední školy.

(údaje v %, dopočet do 100 % ke každému údaji tvoří odpovědi „ne“ a „neví“)

	Názory občanů (n = 2000)		Názory učitelů ZŠ (n = 969)	
	co větší- nou roz- hoduje	co by mě- lo rozho- dovat	co větší- nou roz- hoduje	co by mě- lo roz- hodovat
známosti, protekce	84!	—	71!	—
celkový dobrý prospěch žáka	78	94	87	96
výsledek přijímacích zkoušek	77	83	83	81
členství rodičů v KSČ	71!	9	58!	9
hodnocení základní školy	67	74	54	86
dobré známky z předmětů důležitých pro obor, na který se žák hlásí	64	99	75	100
úplatek	51	—	32	—
členství žáka v PO SSM	50	14!	39	21
schopnosti žáka	49!	98	60	99
dělnický původ žáka	41	14!	39	11!
zájem žáka o zvolený obor	32!	97	33!	99
náhodná	32	—	28	—
prežítovaná územní oblast	32	8	38	10

Tvrzení o přiměřené náročnosti školského způsobu výuky na zdravotní stav mládeže opírající se o nesčetné konstatace tohoto stavu odpovědnými pracovníky resortu rovněž neodpovídá některým zjištěním šetření, zaměřeného mj. na názory o možnostech tělesného odpočinku žáků ZŠ o přestávkách. Z podsouboru občanů, jehož charakteristickým znakem je, že žije ve společné domácnosti s žákem základní školy, se 60 % shodovalo v tom, že o přestávkách nemají žáci dostatečnou možnost tělesné, tím pádem i duševní relaxace. Nepříznivou situaci potvrzují i sami učitelé (56 % z nich). Ve veřejném mínění je dále rozšířen i názor, že chování dnešních žáků je učiteli posuzováno příliš přísně (názor 52 %) a že chování a ukázněnost žáka se promítá i do toho, jak je svým učitelem hodnocen (názor 63 %). I z dalších výpovědí „kompetentních“ osob (těch, kteří mají doma školáka), týkajících se nároků na zvládnutí učiva, na pomoc v domácí přípravě, na situaci na školách (75 % veřejnosti a 91 % učitelů považuje počty žáků ve třídách za příliš vysoké) vyplývá, že být žákem zdaleka není tak snadné a jednoduché, jak si stále ještě odpovědní pracovníci ve školství představují.

Názory, že koncepce polytechnizace je jako strategie základních a středních škol žádoucí a nosná, že nemá alternativu v humanisticky orientovaném vzdělávání žáků, není potvrzeno ani úspěchem ve vytváření dobrých vztahů u dětí k technice (jen 49 % občanů se domnívá, že tento zájem škola podporuje, stejně jako 72 % učitelů), ani názory na některé vzdělávací efekty ZŠ, zvláště ve zvládnutí kultury mateřského jazyka (48 % občanů a 47 % učitelů nesouhlasí s tím, že po ukončení základní školy děti umějí správně, bez častých chyb psát) a ruštiny (o níž soudí 52 % občanů a 47 % učitelů, že ji žáci nedokáží použít k tomu, aby se domluvili o nejběžnějších záležitostech). Jak vyplývá z grafu, i v široké veřejnosti je poměrně rozšířeno povědomí o nedostatečné péči školy o kultivování osobností dětí po estetické stránce.

Nejvýrazněji se však k tomuto problému respondenti vyjádřili v otázce, která už byla položena v podobném šetření před 10 lety, a to, jak základní škola připravuje žáky pro střední školu a učební obor. Fakt, že jen 23 % občanů soudí, že pro učební obor připravuje dnešní ZŠ buď velmi dobře či dobře je regresivní ve srovnání s výsledky před 11 lety, kdy ji takto hodnotilo 54 %! Podobně je tomu i u přípravy pro studium na středních školách, kde z původních 63 % souhlasících klesl jejich počet na 47 %. Protože polytechnizace základního školství měla podpořit především přípravu pro učební obory, které byly a stále zůstávají nejfrekventovanějším proudem středního školství (se svým 2/3 podílem) znamená to evidentní rozpor se záměry v koncepci schválené před třemi lety a postupně realizované v průběhu 80. let.

Současná škola je způsobilá „vyprodukovat“ tzv. všestranně rozvinutou harmonickou osobnost. Tato cílová představa byla odvozena z předpokladu ideální rovnosti vloh, schopností mladých a také podmínek, v nichž mládež dospívá. Skutečností však je, že jak mladí lidé, tak jejich rodinné zázemí i učitelé, jejichž působení je na rozvoj jednotlivých dispozic žáků nezastupitelné, nepředstavují homogenní skupinu. Z toho vyplývá přirozeně i zjištění, že v jejich výpovědích jsou značné, ovšem zcela přirozené, rozdíly. V různorodých podmínkách, v nichž pedagogové působí, se formují také velmi rozdílné postoje učitelů k dětem podle toho, zda jde o děti prospěchově průměrné, slabé či naopak výborné. Tak např. 44 % reprezentantů veřejnosti tvrdí, že se učitelé věnují všem žákům stejně, učitelé sami tento názor zastávají ze 61 %. Podle 28 % občanů učitelé z hlediska své péče upřednostňují výborné žáky, zatímco dotázaní učitelé to tvrdí z 9 %. O upřednostňování slabých žáků hovoří 8 % veřejnosti a 23 % učitelů. Tyto odpovědi vypovídají nikoli o tom, co by mělo být (protože fakticky by přístup k jednotlivým dětem měl být maximálně diferencovaný), ale svědčí o situaci, v níž se soudobá škola nachází, o konfliktech a problémech, v nichž se nacházejí mladí lidé a učitelé. Podobná zjištění lze odvodit i z jiných otázek.

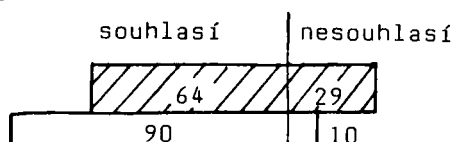
Mýtus spolupráce rodiny a školy

Vyjdeme-li z předpokladu, že spolupráce obou institucí má vycházet ze vzájemné důvěry respektování „práv“ i vědomí vzájemných povinností, pak názory veřejnosti i učitelů svědčí o tom, že základy tohoto vztahu nemají potřebnou pevnost. K jednomu z nejméně překvapivých zjištění výzkumu patří, že 85 % veřejnosti považuje nároky školy za neúměrné. Fakt, že tento názor sdílí i 76 % učitelů, lze v tomto případě považovat za příznivý: obě zainteresované skupiny zřejmě považují za problémovou samotnou koncepci, příliš náročné učební osnovy. Poměrně vysoká shoda byla zjištěna i v názorech na nároky, jaké učitelé kladou na práci žáků – jako příliš vysoké je hodnotilo 64 % veřejnosti a 52 % učitelů. Významné názorové rozdíly se však objevily v souvislosti s výchovným působením školy a rodiny. Vyplývá z nich, že rodiče mají v mnoha směrech větší důvěru ve výchovné působení školy než učitelé ve výchovné působení rodiny. Vůči rodině vystupují učitelé velmi kriticky. Veřejnost se ve vztahu k úkolům rodiny vcelku shoduje s míněním učitelů, se školou však v té míře jako učitelé spokojena není. Veřejnost se kromě toho ještě domnívá, že většina žáků si dnes svých učitelů neváží, nemá k nim dobrý vztah – což pocítují i sami učitelé (51 % z nich). Není sice zpochybňována odborná a pedagogická způsobilost učitelů, ale klíč k tomu, proč je autorita učitelů hodnocena tak nízko, je podle zjištění výzkumu třeba hledat v osobnostních, morálních vlastnostech učitelů. Značná část občanů (36 %) se domnívá, že učitelé nejsou k žákům spravedliví (což dokresluje i mínění, že do hodnocení žáka učitelem se promítá i jeho chování – viz výše – i to, z jaké rodiny žák pochází, jaké je postavení nebo vliv jeho rodičů – názor 52 % dotázaných z řad veřejnosti) a že mnohdy selhávají i v příkladnosti pokud jde

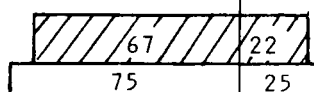
Žáci jsou známkováni

podle :

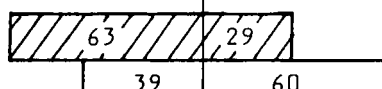
porozumění
učivu

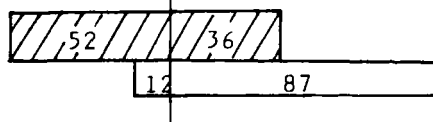
množství látky,
kterou se
naučí

chování

postavení nebo
vlivu rodičů

občané ČSSR
(n = 1 999)

učitelé ČSSR
(n = 968)

o soulad slov a činů (názor 41 %). Učitelé takové názory více či méně kategoricky odmítají (viz graf č. 2).

Domníváme se, že již jenom problémy, které byly naznačeny, dokladují oprávněnost a potřebu kritického myšlení ve vztahu k vzdělávací a výchovné praxi v ČSFR na sklonku 80. let v mnoha dalších vazbách a souvislostech, které zasahují do struktury československé VVS, o kterých soudíme, že patří k „sociologickému rozměru“ zkoumaného jevu (například mýtus ekonomických determinant rozvoje školství, mýtus účinnosti administrativně řízeného školství, mýtus kolektivity a zkušenosti, mýtus mužské a ženské role a mnohé další). Ukazuje se dostatečně přesvědčivě, že i v tomto období nejen přetrvávají problémy, které analýza mýtu vzdělávací praxe diagnostikovala na základě využití jiných výzkumů a šetření z předchozích let, ale dokonce některé z nich akcelerují. Konečně i ministerské analýzy, zvláště její poslední, širší veřejnosti nepřístupné verze, zaujaly k změnám, které v posledním desetiletí v této oblasti nastaly, kritické postoje (i když podle našeho názoru se vyhýbaly podstatě problému, kterým je střet ideotvorného způsobu myšlení).

Ve světle těchto výsledků se jeví jako problematický zvláště setrvávající reálný nezájem školské decize o hlubší, výzkumem podložené rozbory příčin a následků, které pro společenský vývoj má tento stav dokumentovatelný i z aktivit, které resort školství v této oblasti iniciuje. O to více, že v současné době jsme svědky přípravy novelizace zákonů, které v sobě nesou pečeť neúspěchu z projekce starých představ o úloze školství ve formování mladé generace do podoby pojetí výchovně vzdělávací soustavy, schváleného v 70. letech.

Jiří Cetl, Stanislav Hubík, Josef Šmajš: Příroda a kultura

Praha Svoboda 1990, 255 s.

Před desíti, patnácti lety byl filozof či sociolog zván do vědeckého týmu ekologa jako atraktivní ozdoba pro zpestření přírodovědných analýz. Od té doby byla společenským vědám postupně přiznána či přidělena role stěžejních disciplín, bez nichž nelze najít příčiny ekologické krize a bez nichž nemá smysl hledat její řešení. Takový přesun důrazů je patrný v odborné časopisecké literatuře a v posledních letech i v produkci knižní. V roce 1990 vydává nakladatelství Svoboda v Praze knihu *Příroda a kultura*, jejímž autory jsou brněnští filozofové.

Kniha obsahuje kromě úvodní (I.) tři rozsáhlejší kapitoly. II. kapitola se zabývá *historickým vývojem vztahu přírody a kultury* (autor J. Šmajš). III. kapitola z pera J. Cetla je věnována *pojetí přírody v dějinách evropské myšlenkové kultury* a kapitola IV. rozebírá *pojetí vztahu mezi přírodou a kulturou* v současném buržoazním myšlení (S. Hubík). Knihu by bylo zejména v její třetí a čtvrté části možné číst jako poučení z dějin filozofie a jako vhled do současných filozofických proudů. První dvě kapitoly však zorný úhel čtenáře orientují jinak. Kdo se ztotožní s latentním obsahovým patosem textů Josefa Šmajše, čte další stránky očima toho, kdo ví o ekologické krizi, jejích kořenech a kdo doufá, že se s pomocí knihy, kterou má v ruce, dostane o krok dál v představě, jak ekologickou krizi odvrátit.

V první části svého textu Šmajš vymezuje pojmy příroda a kultura. Chápe přírodu jinak, než jak je toto slovo používáno v jazyce laiků, ale také jinak, než jak je definují odborné slovníky. Poukazuje na hodnotu pozemské přírody, již nelze redukovat na soubor prostředků sloužících lidským potřebám. S takovým tvrzením se dnes můžeme běžně setkat v rovině proklamativní. Šmajš je však dokládá filozoficky přesvědčivým zdůvodněním a argumentovaným poukazem na jedinečnost přírody Země ve vesmíru. Také místo a význam lidské kultury určuje Šmajš v kontrastu se starým pojetím, které ji chápalo jako vrchol evoluce. Pro tohoto autora je kultura subsystémem pozemské přírody. Logicky je potom humanizace přírody, donedávna orientace, již člověk samozřejmě realizoval svůj vztah vůči biosféře, v knize prezentována jako omezený postup a důsledně vzato i riskantní krok.

Svou tezi o lidské společnosti a o kultuře jako subsystému přírody potom Šmajš konkrétně rozvíjí ve II. kapitole. Sleduje vývoj lidské společnosti a kultury během historie pod zorným úhlem zatížení přírody, a to ve třech dimenzích: v zatížení biologickém, v zatížení produktivním a v zatížení sociokulturním. Obsahově a analyticky je jeho členění nosné. Dodejme však na okraj, že sociolog se s názvy těchto dimenzí plně neztotožňuje a že jej při četbě dokonce ruší, ne-li zavádějí. Slovo „kultura“ je totiž zvyklý chápat v širším významu, než jak je v adjektivu „sociokulturní“ užívá autor. Lze se ovšem ptát, zda zde není rozpor i v textu samém. Je Šmajšův pojem „sociokulturní“ (vztahující se pouze k tzv. terciární sféře – s. 78) v plné shodě s vymezením „kultury“, jako všeho toho, co je na rozdíl od přírody výsledkem lidské či společenské činnosti – s. 15?

Navzdory rozpakům nad pojmem „sociokulturní zatížení“ se sociolog se zájmem seznámí s obsahem kapitoly, která se tímto fenoménem zabývá. V části o ekologickém kontextu lidských potřeb uvádí totiž do souvislosti (aniž se na ni odvolává) Maslowovu teorii s ekologickými a biologickými limity, stojícími nad jejím mechanismem.

Cenným obohacením ekologicky zaměřeného filozofického pojednání je několik stran o evoluci technosféry, na něž Šmajš omezil své poznatky a závěry z oboru, na něž se specializuje. Zdá se mi, že například v pojednání o funkci času míří autor skutečně na ontologické jádro rozporuplnosti vztahu přírody a kultury. Mnozí kolegové mohou J. Šmajšovi určitě závidět jeho bezpečnou orientaci v technických a přírodovědných oborech, která zakládá jeho schopnost filozoficky percipovat a formulovat předmět těchto věd. Bez takového přesahu se sotva může filozofie či sociologie stát skutečným východiskem při řešení naléhavých otázek člověka v současné době.

Co však poněkud v I. a II. kapitole postrádám, je diskuse s bádáním v současné světové filozofické

literatuře. Šmajsovy závěry jsou cenné svou originalitou, nejsou referencí odvozenou z jiných autorů. Jejich cena by však vynikla právě v konfrontaci s jiným pojetím problému.

Zatímco se první dvě kapitoly věnují vztahu mezi přírodou a kulturou ve faktické rovině lidského chování a zvláště v oblasti výroby, kapitola III. přenáší pozornost do sféry lidského myšlení. Jiří Cetl hned v úvodu ukazuje, že současný konfliktní vztah mezi člověkem a přírodou má své „předpoklady a předobrazy v myšlení, citění a hodnocení minulých, ba dosti dávných epoch“ (s. 103). Pro čtenáře vybaveného základní znalostí vývoje evropského myšlení jako celku je velice podnětné sledovat jeho zvláštní aspekt a odhalovat zdroje současného pojetí přírody, které se formovaly během evropské historie. Na této cestě je veden průvodcem dokonale ovládajícím nejen samotnou látku, ale i jazyk a jeho stylistickou stránku. Díky tomu může i čtenář-nefilozof se zájmem a bez klopýtání projít i speciálními úseky dějin filozofie. Orientaci v četbě navíc autor usnadňuje shrnutím, jímž končí každý oddíl.

První část Cetlova textu se zabývá vztahem antické kultury k přírodě, který je podle tohoto pojetí charakteristický vědomím vysoké hodnoty přírody. Autor dokládá své hodnocení v podrobné analýze. Je však škoda, že se nezmiňuje o autorech, kteří s poukazem na prométheovský mýtus a celou olympskou mytologii vidí antické myšlení jinak, jako jeden z kořenů „panského“ přístupu k přírodě, který potom vyrostl do závažného rozměru v evropském osvícenství (Horkheimer, M., Adorno T. W.: *Dialektik der Aufklärung*).

V současném kontextu, kdy konstatujeme snahu teologie i náboženské praxe o nové hodnocení přírody, je pro čtenáře důležitá ta část knihy, která je věnována proměnám postoje Evropy k přírodě během středověku a dalšímu vývoji v renesanci. Právě sociolog, čtoucí text pod tímto zorným úhlem, však bude postrádat pojednání o Františkovi z Assisi, kterého dnes ochránci přírody prohlásili za patrona svého snažení. Podobně by sociolog v textu uvítal aspoň zmínku o eremitství, dalším fenoménu, který stál donedávna mimo vědecký zájem, je však v současné literatuře nově hodnocen a problematizuje dosavadní vědecký pohled na středověký vztah vůči přírodě (viz např. Bratton S. P.: *The Original Desert Solitaire: Early Monasticism and Wilderness. Environmental Ethics*, 1988, p. 31–53).

Většina filozofujících ekologů přejala a traduje názor, že počátek jednostranně utilitárního hodnocení přírody lze v Evropě spatřovat v osvícenském racionalismu. Tam se zrodil mechanistický a matematizující obraz světa, jeho zjednodušující kauzální vysvětlení, tam byl praktický a instrumentální pohled na přírodu formulován výslovně. Tento názor na osvícenství Jiří Cetl ve své zajímavé a mnohorozměrné analýze novověké filozofie potvrzuje. Obohacuje jej a prohlubuje a zároveň ukazuje na druhý pól, který novověké myšlení zplodilo, totiž na „romantický“ pohled na přírodu. V této části textu se plně projeví skutečnost, že Jiří Cetl je historikem filozofie, že není ekolog ani spontánní přívrženec ochranných hnutí. Text zaujímá vůči romantickému vidění přírody střizlivý, vlastně imponující odstup, jakkoli pro čtenáře z „jiného břehu“ není plně pochopitelný. Není ovšem na škodu, spatří-li čtenář romantickou myšlenkovou linii, k níž se bezděky hlásí, ve světle nezájatého akademického hodnocení.

Podobný přístup vytuší čtenář ze stránek, které ve IV. kapitole přináší Stanislav Hubík. Hledá-li Šmajš ve filozofii klíčový nástroj pro reálnou pomoc biosféře, Hubík prezentuje ekologickou tematiku jako velké téma současné filozofie. Jasně definuje jeho místo ve filozofickém myšlení dvacátého století a charakterizuje její zdroj u autorů filozofie života století devatenáctého.

V řadě uváděných jmen vybírá Hubík šťastnou rukou ta, která jsou pevnými body na sledované linii. Zvláštní pozornost věnuje například H. Bergsonovi, což svědčí i o autorově sociologickém přístupu. Zdá se totiž, že klima ve vědomí současné společnosti znovu odpovídá ladění tohoto autora, kdysi tak populárního.

Velký počet jmen a obsáhlý přehled názorů je v textu doplněn a ilustrován četnými citáty. Některé z nich jsou pozoruhodně aktuální, např. Jaspersova slova: „Všichni to víme: demokracie je ve skutečnosti zkorumpována, avšak zůstává pro svobodu jedinou možnou cestou... Spokojenost s hospodářským zázrakem svět uspává... Hospodářství má v západním světě přednost před politikou. Tím si tento svět kope vlastní hrob (s. 222). Vhodné charakteristiky uváděných autorů spolu s pevnou logickou stavbou výkladu tak formují obsáhlou látku do přehledného a dobře čitelného útvaru.

Není v možnostech recenze upozornit na všechna silná místa v Hubíkově kapitole. Je však nezbytné zmínit se o pozornosti, již autor věnuje hlavním proudům soudobé ekologizující filozofie: deep ecology a neantropocentrické teorii hodnot, myšlenkovým směrům navazujícím na A. N. Whiteheada a nově objeveného amerického autora z 20. let A. Leopolda.

Při hledání konkrétních východisek z ekologické situace dnes obracejí filozofové a sociologové, ale i ochránci přírody pozornost ke křesťanské ideologii a náboženské praxi. I v těchto úvahách je možno se opírat o fundované pojednání S. Hubíka. Jak bychom očekávali, svůj výklad začíná klasickým článkem L. Whita *The Historical Roots of Our Ecological Crisis*, který byl s velkým ohlasem publikován v roce 1967 v časopise *Science*. White vidí v křesťanském náboženství a v judaismu jeden ze zdrojů ekologické krize, a to především vinou jejich dualistického pohledu na přírodu a člověka a vinou jejich hlubokého antropocentrismu. Hubík výstižně komentuje vědeckou diskusi, která byla vyprovokována tímto kritickým impulsem, především na poli historické analýzy a komparativní religionistiky.

Hubík na základě široké orientace v problematice a na základě podrobné analýzy konstatuje vývoj, který můžeme pozorovat v sociální realitě: Křesťanství se dnes ve vztahu k přírodě mění. Ať už se záhy dočkáme či nedočkáme nového přetlumočení bible z neantropocentrických pozic (které by mělo být součástí tzv. ekologizace či naturalizace teologie), jisté je, že právě křesťanské náboženství nyní vzhledem k ekologické situaci ve zvýšené míře čerpá ze svého hodnotového potenciálu, který v evropském myšlení ojedinělým způsobem usměrňuje tendenci lidských potřeb k neomezenému růstu.

Tato recenze spisu *Příroda a kultura* nemůže konstatovat, že části tří autorů tvoří jednotlý celek. Jde o tři nápadně různé přístupy k tématu vymezenému názvem knihy. Čtenář však různost pohledů a východisek nakonec ocení. Shodné vyznění, v němž se tři filozofové různého zaměření setkají, je o to přesvědčivější.

Význam spočívá ve splacení dluhu, který má filozofie a společenské vědy vůči závažné ekologické tematice. Jako nejdůležitější však vidím to, že, najde-li dost pozorných čtenářů i mimo obor filozofie, může kultivovat a nově exponovat doposud převážně přírodovědecky traktovanou problematiku.

Hana Librová

Polský lexikon religionistiky (Leksykon religioznawczy)

Warszawa, Wydawnictwo Współczesne, 1988, 320 s.

Každá charakteristika Polska by byla nutně neúplná, kdyby neobsahovala zmínku o náboženství jeho obyvatel. V povědomí mnoha lidí téměř zdomácněla představa: co Polák, to katolík. Různé vnější okolnosti mohou dávat za pravdu těm, kdož se domnívají, že proces sekularizace se Polsku prostě vyhnul. I když tomu tak samozřejmě není, zdání je i v tomto případě klamné, zůstává přece jenom faktem, že Polsko zaujímá přední místo mezi „nejkatoličtějšími“ zeměmi naší planety.

Specifičnost polského katolicismu, jeho výrazná stopa v dějinných a soudobých osudech Polska, je zřejmě též klíčem k pochopení toho, že právě zde zapustila kořeny nevěšdní tradice vědeckých výzkumů náboženství. Za její vyústění je možno pokládat nynější polskou religionistickou školu, která získala věhlas a uznání i v mezinárodním měřítku. Svými odbornými časopisy (připomeňme alespoň *Euhemer* a *krakovská Studia Religiosa*), četnými monografiemi i didaktickými díly je známa rovněž naší odborné veřejnosti.

Vedle *Příručky vědy o náboženství* (Podręcznik religioznawstwa, *Euhemer*, 1986, č. 3–4), *Nástinu vědy o náboženství* (Józef Keller a kol.: *Zarys religioznawstwa*, Warszawa 1988) a pojednání *Věda o náboženství – vybrané problémy* (M. Filipiak: *Religioznawstwo. Zagadnienia wybrane*, Rzeszów 1989), prezentuje současnou polskou religionistiku též *Lexikon vědy o náboženství*, vydaný v roce 1988 pod redakcí předního znalce v oboru hebreistiky a egyptologie profesora Witolda Tylocha (spolu s M. Nowaczykem, Z. Stachowským, Z. Poniatowským, Z. Skuzou a H. Świenkem).

V této souvislosti připomeňme, že počátkem institucionalizace religionistických bádání a výzkumů v Polsku se stal rok 1958, kdy vznikla *Polská společnost pro vědu o náboženství* (*Polskie Towarzystwo Religioznawcze*, PTR). Od r. 1963 je PTR součástí Ústavu filozofie a sociologie Polské akademie věd, v jehož rámci vyvíjí činnost oddělení vědy o náboženství (*Zakład Religioznawstwa*).

PTR, spolupracující s četnými zahraničními religionistickými středisky, se v r. 1970 stalo řádným členem *Mezinárodního sdružení pro dějiny náboženství* (*The International Association for the History of*

Religions, IAHR). V r. 1979 zorganizovalo PTR ve Varšavě II. metodologickou konferenci IAHR, jejíž materiály byly publikovány ve sborníku *Current Progress in the Methodology of the Science of Religions* (Warszawa 1984). Péči PTR byla rovněž uspořádána reprezentativní mezinárodní konference na téma *náboženství v kontextu společenských věd* (Jablonné u Varšavy, září 1989).

Recenzovaný Lexikon vědy o náboženství, jehož text byl předběžně otištěn v časopise *Euhemer* (1988, č. 1), si klade jako svůj hlavní cíl poskytnout seriózní informace o náboženském fenoménu a přiblížit konceptní a metodologické problémy vědeckého zkoumání některých jeho důležitých aspektů.

Příručka obsahuje celkem 177 hesel a je výsledkem práce 56 autorů. Její součástí jsou dvě přílohy; první podává přehled o 41 církvích a náboženských společnostech v Polsku (údaje o počtu věřících, s výjimkou římskokatolické církve, duchovenstva, farností a bohoslužebných objektů; druhá poskytuje informace o dosud uskutečněných 21 všeobecných koncilech (chronologická posloupnost, způsob svolání, obsahové zaměření) římskokatolické církve.

V souboru hesel, promyšleně vybraných ze všech hlavních odvětví religionistiky, lze vyčlenit zhruba čtyři základní tematické bloky:

První blok zahrnuje světová a nacionální náboženství, hlavně křesťanství (jeho základní varianty), se zvláštním zřetelem na katolicismus. Kromě známých a dobře popsaných náboženství (spjatých se specifickými historickými a sociokulturními okolnostmi) získá čtenář základní poznatky například o astralistice, józe, kao-daismu, náboženství karaimi o rozličných sektách, sikhismu apod. Jako objevné a erudované lze označit poměrně rozsáhlé heslo o nových náboženstvích (pejotismus, kimbangismus, hnutí Hau-Hau, Guru Maharaj-Ji, Hare Krishna aj.), jejich vzniku, vázaném v mnoha případech na tzv. synkretické kultury, a rozšíření v Latinské Americe, USA, Západní Evropě, Africe a Asii.

Druhý tematický okruh soustřeďuje pozornost na různé aspekty náboženského fenoménu v jeho obecnosti i specifických zvlátnostech (rovina existenciálně prožívané a církvemi modelované víry, rovina sociálních postojů a manifestací, rovina teologickofilozofických reflexí). Zahrnuje problematiku „svatých textů“ (bible, korán aj.), doktrinálních koncepcí, oborových teologií včetně nejnovějších (škoda, že chybí teologie globálních problémů či globalizace), náboženských kultů různých historických typů, náboženských institucí apod. V jeho rámci jsou obsažena hesla týkající se sakrálního a sekulárního, procesů laicizace, etiky, euhemerismu a světového názoru.

Třetí tematická část zahrnuje informace o nejlivnějších církvích a náboženských komunitách působících v PLR k 31. 12. 1986. Příslušná hesla (a také již zmíněný statistický přehled) umožňují učinit si ucelenou a plastickou představu o poměrně velké rozmanitosti náboženského života v Polsku, kde ovšem zcela zřetelně dominuje katolická církev. (Je nelogické, že právě heslo o polském katolicismu v lexikonu chybí.) Kategorie náboženských, státem uznávaných sdružení křesťanského typu čítá 27 položek. Pro úplnost připojme, že v r. 1989 získalo právní legalizaci *Pravoslavné bratrství* (Bractwo Prawosławne).

Ve skupině nekřesťanských společností (které jsou málo početné a je jich celkem 8) figuruje převážně buddhismus, zastoupen je též islám (zřejmě jako relikt tureckého expanzionismu), sdružení Adžoga Jogi aj. Mimoto je v Polsku registrována skupina náboženských společenstev působících jako „sdružení obyčejná“ (stowarzyszenia zwykłe). K šesti uváděným (s. 313) přibýlo v nedávné době pět dalších náboženských sdružení: Kościół Boży, Kwakrzy, Prostacy, Świadkowie Jehowy (kolem 50 tisíc stoupenců) a Świecki Ruch Przyjaciół Człowieka Anioł Pański. (viz J. Kozłowski, J. Langner, T. Zagajewski: *Atlas wyznań w PRL*, Kraków 1988.)

Některá hesla, jako například Konkordát z Polska, *Polityka wyznaniowa w PRL* a zejména Wyznanio-we stowarzyszenia społeczno-polityczne w Polsce ludowej vyžadují novelizace, upřesnění a doplnění vzhledem k pronikavým posunům na sociálně politické mapě dnešního Polska. Připomínáme alespoň takové události r. 1989, jako je vznik vlády T. Mazowieckého, schválení nového církevního zákona v Sejmu a navázání diplomatických styků mezi Polskem a Vatikánem.

Koalice PSDS se SD a SL a taktéž s malými katolickými laickými seskupeními (Stowarzyszenie PAX, Chrześcijańskie Stowarzyszenie Społeczne, později nazvané Unia Chrześcijańsko-Społeczna, což lexikon neregistruje, a Polski Związek Katolicko-Społeczny) se rozpadla. Vlivné sdružení PAX radikálně změnilo svůj program a navázalo úzkou součinnost s polským episkopátem. Mimoto vznikly v Polsku nové nábožensky profilované organizace – například Stowarzyszenie Przyjaciół Stolicy Apostolskiej a Zjednoczenie Chrześcijańsko-Narodowe.

Těžiště recenzované příručky, v němž jsou v koncentrované podobě vyjádřeny významné rezultáty

polské religionistické školy (např. bibliografické údaje na s. 237), je rozloženo zejména v souboru hesel vztahujících se k vědě o náboženství a pojednávajících přímo o této disciplíně. Ke klíčovému patří zcela logicky heslo náboženství (definice, etymologie, vznik, struktura, typy a funkce).

Pro ideový profil lexikonu je příznačné, že zmíněný jev je prezentován v duchu pozitivistického a dialektického „redukcionismu“; tedy nikoli jako svébytná, autonomní entita, dílo „vyššího rozumu“, ale jako záležitost povýtce lidská. Jako specifická forma sekulárních obsahů, „produkt“ složitě provázaných multifaktoriálních determinant (v rovině fylogeneze i ontogeneze a vývoje lidského vědomí). Náboženství je chápáno kontextuálně, v celé své dynamické složitosti a mnohoaspektovosti, v rozpornosti a rozmanitosti jeho působení, v dotyku a průniku s různými jinými formami společenského vědomí a kulturními výtvoři, z hlediska různých vizí světa a filozofií dějin.

K náboženství jako formě individuálního i společenského vědomí se váže soubor specializovaných hesel – jako věda o mýtu, morfologie svata (svatého), archeologie, etnografie, srovnávací dějiny, sociologie, psychologie, fenomenologie a filozofie náboženství. (Jako samostatné heslo postrádáme zeměpis náboženství.) Patří sem dále informace o strukturalismu v religionistice, tanatologii náboženství a samozřejmě o vědě o náboženství, včetně její marxistické koncepce. Tato klíčová hesla doplňují charakteristiky dějin a současnosti polské religionistické školy a Polské společnosti pro vědu o náboženství (PTR), italské historické školy, IAHR (k jejímž členům patří nejen PTR, ale již od r. 1965 i religionisté z NDR a Maďarska) apod.

Věda o náboženství v přísném slova smyslu je definována jako „empirická věda o náboženství“. (Lexikon upozorňuje, že její pojmenování není jednotné – angl. science of religions i history of religions, často též comparative religion, franc. science des religions, na rozdíl od science religieuse, laděné nábožensky, něm. Religionswissenschaft, rus. istorija religii i atěizma, religiovědní, ital. storia delle religioni; v Polsku je zaveden název religioznawstwo, ale ve stejném významu se někdy užívá pojmů religionistika a religiologie.) Je-li v mezinárodních souvislostech zpravidla upřednostňován název „dějiny náboženství“ (viz např. název IAHR), plyne to z tradičně dominantního postavení této oblasti v rámci mnohostranných výzkumů náboženství.

Heslo obsahuje tento specifikující výměr vědy o náboženství: „Předmětem vědy o náboženství je náboženství, čili soubor určité kategorie společenských jevů, nazývaných náboženskými. Věda o náboženství nejen popisuje, analyzuje a klasifikuje náboženská fakta, ale také stanoví závislost náboženství na sociálních a přírodních procesech, odrážejících se v lidském myšlení (zdroje náboženství, původ náboženství) a formuluje zákony vývoje náboženství. Poněvadž je vědou empirickou a deskriptivní, zabývá se, na rozdíl od teologie a náboženské filozofie, i zkoumáním náboženských vyznání (doktrín), praktik (kultu) a organizací, nezabývá se však otázkou existence boha. Věda o náboženství se zabývá všemi náboženstvími, a nikoli pouze jedním náboženstvím (je vědou o náboženství, a nikoli „náboženskou vědou“), a to jak existujícími, tak i „vymřelými“, zkoumá všechny aspekty náboženství.“ (S. 224)

Věda o náboženství je chápána jako součást kulturologie, ale není přitom „zabydlená“ v sacrum; na náboženství pohlíží objektivně, z kritické distance, vlastní každému serióznímu zkoumání. Nelze ji ztotožňovat s teologií, která se jako „scientia fidei“ programově zabývá různými stránkami božství v určitém náboženství, přesněji řečeno v tom, s nímž je věroučně i institucionálně spjatá. Svou povahou se odlišuje i od různých theologizujících religionistik, avšak nikterak nevylučuje účast věřících religionistů na vědeckém zkoumání náboženství.

Všichni, kdož se zajímají o soudobé náboženství po odborné stránce, uvítají podrobně zpracované heslo o hlavních religionistických časopisech (s. 53–57). V soupisu je zahrnut i časopis *Numen*, který je ústředním orgánem IAHR. (Zmíněný přehled by bylo možno doplnit kupř. o *Religions and Theological Abstracts*, Editor J. Greighton Christman, Myerstown, USA, abstrahující více než 230 časopiseckých položek, dále bibliograficky orientovaný měsíčník *Current Contents*, který přináší pravidelně i zprávy o rozsáhlé množině časopiseckých pojednání týkajících se náboženství apod.).

Závěrem je možno konstatovat, že recenzovaný *Leksykon religioznawczy* představuje významnou položku bilance, již se může polská religionistická škola vykázat za období více než třiceti let své existence. Je to vysvědčení solidní a pro nás poučné nejen ve smyslu informativním, ale i jako příklad a výzva k rozvoji široce založených religionistických výzkumů a bádání.

Josef Karola

Francouzská mládež a náboženství

Jeunes et pratiques religieuses, monotematické číslo sešitů Jeunesses et sociétés č.11, CSU/IRESCO Paris 1988.

Problematika vztahu a proměn vztahu mladé generace k náboženství zůstává trvale v popředí zájmu sociologie i jiných společenských věd. Důvody jsou zřejmé. Přes postupnou erozi náboženské praxe, kterou výzkumy religiozity mládeže zjevně prokázaly, si náboženství ve společnosti udržuje stále významné místo a svoje specifické funkce – funkci výkladu světa, jeho vzniku, vývoje a fungování a funkci motivačně regulační, kdy svým hodnotově normativním systémem spolupůsobí na zaměření každodenní životní orientace člověka.

Proměny vztahu mladých lidí k náboženství posuzují sociologové v souvislostech se stavem a proměnamí sociální situace ve společnosti. Francouzští sociologové hovoří o politické a ideologické demobilizaci mládeže, o „přesoustředění“ jejího zájmu na rodinu, práci, každodennost, o procesu personalizace a relativizace náboženských, ideologických a etických referenčních systémů ve světle osobní zkušenosti člověka, charakterizující přerod moderní společnosti ve společnost postmoderní, o „križi velkých vzorů“ a „první éře prázdnoty“, ale i o náboženské netečnosti mládeže. O tom jak se nové sociální tendence promítají v názorech a vztazích francouzské mládeže k náboženství nás zčásti informuje monotematické číslo sešitů Jeunesses et sociétés z října 1988, které vzniklo jako soubor několika příspěvků účastníků symposia Mládež a náboženství organizovaného v roce 1987 v Paříži.

První studie nazvaná Významy, hodnoty a náboženství francouzské mládeže je od Y. Lamberta. Autor se v ní zaměřuje na problém místa a významu náboženství v životě dnešní mládeže jako zdroje utváření jejich názorů a životních stanovisek. Hned v úvodu naznačuje principiální metodologické východisko pro uchopení vymezeného problému. Náboženství, předtím než je pojednáváno ve své specifičnosti, se podle něj musí analyzovat jako jeden z pólů širší symbolické roviny. Je třeba uvažovat, jaký je vztah mládeže k široce pojaté symbolické rovině míněné jako rovina etických, náboženských a ideologických referenčních systémů (a pozic) v širokém slova smyslu. Lambert upozorňuje, že sociologie náboženství takový metodologický předpoklad nebere v úvahu a hřeší příliš často „religiocentrismem“, vidíce vztah člověka k náboženství ve formě jakýchsi soustředěných kruhů – od těch „hluboce věřících a praktikujících náboženství“ až po „nábožensky lhostejné“. Především se však soustřeďuje na problém současné restruktury symbolické roviny, podmíněné jevy souvisejícími s přerodem moderní společnosti ve společnost postmoderní. Analyzuje vztah osobní zkušenosti člověka a relativizace globálních, předem zavedených filozofických, náboženských a ideologických koncepcí, Weberovy poznatky o konfliktní pluralitě hodnot v moderní společnosti, myšlenku E. Durkheima o limitech individualismu, dále pak problém adheze ke společnému eticko-politickému minimu a utváření metaetiky společnosti. To vše poskytuje Lambertovi několik klíčů k interpretaci restruktury symbolické roviny v západní Evropě po roce 1945, které zformuloval do několika hypotéz:

1. Pravidla společenského světa jsou pocíťována jako relativní, podřízená zkoušce zkušenosti a adheze. Společenská zkušenost se tak stává základním etickým principem.
2. „Monoteismus základních hodnot“ (metaetika) směřuje k tomu vnutit se všem, přispívá k relativizaci ideologických, náboženských . . . systémů když klade hranice relativismu hodnot a individualismu. Omezuje protiklad mezi nahodilostí referenčních systémů a rozdílností zkušenosti a na druhé straně nezbytností společného minima. Nemůže však zastávat místo kolektivního projektu. Symbolický základ sociálního styku tedy posunul náboženství a ideologii k axiologii.
3. Štěstí je hledáno zde a nyní, ve skutečném světě.
4. Místo náboženství se znovu vymezuje, přizpůsobuje se novým společenským podmínkám vyzvedávaje svoje „společenské“ orientace.

Lambert uzavírá problém symbolické restruktury poukazem na rozdílnost mezi dřívější symbolickou rovinou silně strukturovanou kolem pevně utvořených ideologických a náboženských pólů a budoucí slabě strukturovanou rovinou s minimálním společným základem široce přijatých hodnot a institucí, ke kterému se připojuje více či méně konfliktní pluralita voleb a pozic. Vše se děje vedle diferentních ideologických, náboženských aj. referenčních systémů, ale ne nezávisle na nich a silně proti nim.

Poznatky z výzkumů, jimiž autor dokládá opodstatněnost některých svých teoretických hypotéz, potvrzují existenci nesporného příznaku vzrůstající autonomie významu dávanému životu a světu, relativizaci ideologických a náboženských systémů u mládeže. Od 60. let je možno postihnout výraznou „desideologizaci“ mládeže vzhledem k velkým referenčním systémům a naproti tomu existenci minimálního konstantního jádra hodnot u převážné většiny mladých (přátelství, rodina, svoboda, láska, práva člověka, solidarita, spravedlnost), zároveň vzrůstá význam hodnoty tolerance a lidských práv. Etika je stavěna nad politiku a tento trend má vzestupnou tendenci. Osobní zkušenost se stává prvotním základem osobní etiky. V mnoha oblastech lze konstatovat úpadek stabilních, rigidních nebo absolutních forem. Neznamená to konec ideologií, ale jen relativizaci globálních, absolutních ideologií ve prospěch ideologií částečných a pružných. V závěru, na základě posouzení poznatků empirie a předchozích teoretických premis autor předpokládá, že „bychom měli být svědky určitého ducha prolínání spojeného s progresivním odchodem sociálního panování náboženství a ideologie směrem k axiologii zatím široce pojaté“.

Rozdílné formy náboženské příslušnosti je název studie P. Cousina. Autor úvodem zdůrazňuje, že problém odlišných forem náboženské příslušnosti nebyl problém archaických, tradičních společností, v nichž se společenské, náboženské, profesní a psycho-rodinné misí a vymezuje téměř zcela psychologii, ideje i chování individua. Krize příslušnosti souvisí teprve s kulturními a strukturálními proměnami společnosti 18. a 19. století, kdy dělba práce, rozmnožení heterogenie sociálních skupin a autonomie individua rozbíjí tradiční příslušnosti. Dnes jsou příslušnosti každého značně podmíněny jeho vlastními zájmy a uspokojením, které v nich hledá. Velmi proměnlivou se stala náboženská příslušnost zejména u mládeže. To byl také důvod realizace výzkumu náboženské aspirace středoškoláků, zaměřeného na analýzu odlišných forem jejich náboženské příslušnosti. Výsledky výzkumu a jejich zhodnocení tvoří obsah Cousinovy studie.

Autor nejprve postihuje roli tradiční příslušnosti jako základu křesťanské identity. Vyznačuje se vysokou náboženskou integrovaností jedince, který má tendenci znovu spojovat všechny ostatní role s tímto pólem jeho sociální personality. Náboženská příslušnost je hlavním indikátorem identity, neboť uskutečňuje sjednocení dvou základních dimenzí: vzájemnou závislost členů skupiny (skrže náboženské role) a sjednocení jejich identity. Náboženská příslušnost jedinců se dále utváří kolem doktríny a vyjadřuje se skrze viditelné instituce – postavy kněží, kteří kolem sebe vytvářejí jednotnou skupinu, jejímž jsou garantem.

Dále Cousin specifikuje čtyři formy katolické příslušnosti středoškoláků, analyzuje vztahy mezi náboženskou příslušností, vírami a praktikováním náboženství. První (nepočetnou) skupinu tvoří žáci, u nichž se prokázala silná příslušnost (hluboce věřící a pravidelně praktikující). Lze o nich říci, že akceptují všechny charakteristiky náboženské příslušnosti (vedle víry a aktivního náboženského života i dobrou znalost katolických svátků, tradiční představu kněze v roli modlícího se posvátného muže apod.). Nejpočetnější skupinu těch, co se považují za katolíky, tvoří „středně věřící a občas praktikující“. U této skupiny se zřetelně prokazuje neplatnost dříve pevné vazby příslušnosti – víra – praktikování. Náboženské obřady se pro tyto lidi stávají otázkou chuti, nikoliv zvyku. Zjevná je tendence k individualizaci náboženské praxe a privatizaci víry. Kněz se stává sekularizovanou představou blízkého člověka. Stále více katolíků se distancuje od oficiálních struktur, naproti tomu akceptují orientaci náboženství na společenskou problematiku. Souhrnně řečeno rovnice víra v Boha = být křesťanem = žít jako člen církve je široce „rozpuštěná“. Konečně poslední skupinu tvoří lidé s formální příslušností („trochu věřící a nepraktikující“). Pro mládež této skupiny je slovo „katolický“ jen prostý název, který nevyvolává ani zájem, ani souhlas, ani potřebu zapojení. Jejich skutečné příslušnosti jsou jiné.

Krizi katolické identity lze podle Cousina vysvětlit jako všeobecnou krizi identit v moderní společnosti. Cíle a hodnoty jsou dnes brány a seřazovány individuálně. Neexistuje už etická, náboženská, politická autorita schopná řídit kolektivní hodnoty. Konec velkých ideologických deklamací se rozprostírá ve všech oblastech. Náboženská příslušnost se tvoří v zasvěcených strukturách (rodině, mládežnických hnutích, farách aj.). Všechny tyto struktury jsou dnes v krizi alespoň v rovině jejich socializační funkce. Proti pojetí církve se staví individualismus rozptýlené víry a křesťanství ve „volné službě“. Eroze pevných bodů Já přesně odpovídá rozkladu dnešních sociálních identit a rolí kdysi striktně vymezených a integrovaných. Závěr výzkumu je jednoznačný: pro většinu katolických středoškoláků příslušnost k náboženství není místem osobní identity. Mladí žijí příslušnostmi částečnými, periferními, na okrajích institucí a příslušnostmi kolísajícími v lokálních, přízpusobivých a porézních skupinách.

Studie F. Championové nazvaná *Síly koheze katolické mládeže* pocházející ze středních a vyšších vrstev se dotýká především charakteru a fungování náboženských institucí v současnosti a způsobů „být pohromadě“. Autorka tak zpřesňuje představu, kterou bychom mohli získat z předchozích závěrů – že totiž náboženská instituce je do budoucna popřena, ztrácí svoji pozici jako „identifikační rámec“ zejména pro katolickou mládež. Říká, že zatímco v 50. a 60. letech se popírání a ořtení katolické instituce projevovalo zcela zjevně, nyní došlo k určitému zvratu, ne však k návratu k instituci. Adheze k ní má dnes dosud neznámé formy velmi vzdálené od forem dřívější příslušnosti. Stabilitní, dědičně získaná příslušnost je nahrazena dobrovolnou, personalizovanou, modulovanou a mobilní adhezí. Mladí katolíci si přejí především instituce „vroucí“ a bratrské, které kladou důraz na soužití jako hodnotu, které napříště zasvěti svůj čas a energii. Taková instituce proměňuje i vztah k institucionálním autoritám, důraz je kladen prvořadě na osobní charisma. Převládá rovněž představa instituce pluralitní a proměnlivé, zdůvodňované odlišnou osobní zkušeností jednotlivců, která vylučuje, aby každý chtěl stejnou církev. Také přizpůsobení se etickým normám vyhlášených církví je otázkou osobní zkušenosti. Současně však, a v tom je třeba vidět určitý rozpor, požadují mladí katolíci silnou instituci, která může reprezentovat půl jistoty, zajistit věcím identitu a poskytnout jim pevné „etické body“, které jim globální společnost nemůže poskytnout. Požadavek tvoření skupin, kde by se sblížovaly odlišné pozice, odstraňovaly hrany některých voleb, lze považovat jen za dílčí překonání rozporných požadavků. Silná církev, to je především církev jediná, to však může vést k oživení rozbrojů uvnitř církve.

Vedle proměn církevních institucí analyzuje autorka i způsoby „být spolu pohromadě“, které s novými představami o institucích těsně souvisejí. V rozličných strukturách mládeže lze podle ní sledovat obnovení modlitby, zvláště kolektivní. Potřeba kolektivní modlitby těsně souvisí s náklonností k bratrským, „věřelým“ institucím. Umožňuje současně zřetelně projevit křesťanskou identitu člověka. Sklon obnovení specificky náboženské se však, jak autorka zdůrazňuje, neomezuje na modlitbu. Katolickou mládež znepokojují i sociální problémy. Zde nachází své místo v činnosti charitativních organizací, které představují další možnost „být pohromadě“. Konečně mladým katolíkům ve Francii nechybí ani vědomí příslušnosti k „mladé skupině“ jako specifické skupině dané kolektivním vědomím. „Kultura mladých“ v různých variantách byla přijata většinou katolické mládeže.

Francie není, mj. i díky její koloniální minulosti, jen zemí křesťanského náboženství. V současné době zde žije 4,5 miliónu cizinců, z toho 3,5 miliónu muslimů. To je také důvod, proč je při výzkumech religiozity ve Francii věnována zvlášť pozornost i tomuto náboženství. Studie C. Megdicheové nazvaná *Katolická a muslimská mládež* informuje o některých shodných i rozdílných rysech náboženského přesvědčení mládeže pokud jde o náboženské chování, víru, praktikování a význam náboženství pro současnost.

Muslimové se, na rozdíl od křesťanů, zcela sjednocují v potvrzení své náboženské příslušnosti a víry v Boha. Autorka vysvětluje tento stav tím, že 1. slovo „ateista“, „nevěřící“ v Islámu prostě neexistuje a 2. muslimská mládež žijící ve Francii chce tímto vyjádřením ochránit svoji identitu ve společnosti s cizími kulturními modely, v níž jsou odřiznuti od svých mateřských kořenů a jazyka. Samotné lpění na islámu zde nehraje tak významnou roli. V čem se muslimové i katolíci shodují je výrazný pokles zájmu o náboženské praktikování. Současně se ukázalo, že mladí bez ohledu na své náboženské vyznání neznají většinou ani teologický smysl svých církevních svátků. Samotná víra je jimi chápána jako vnímání všeho z pozice vnitřní zkušenosti, nikoliv jako adheze dané doktríny. Jde o poznatky, které je potvrzují a dokresluji závěry v předchozích studiích.

Soubor studií francouzských sociologů je pro naši odbornou veřejnost přínosný z několika důvodů. V prvé řadě proto, že dává nahlédnout do metodologie a metodiky výzkumů religiozity uskutečněných ve Francii a nabízí tak možnost porovnání přístupů k problému, popřípadě i aplikaci u nás zatím neověřených metodologických a metodických východisek. Studie dále obsahují bohatý faktický materiál konkrétních výsledků výzkumů, doplněný v některých případech tabulkovými přílohami. Je tedy možné porovnat některé informace o stavu a vývojových trendech religiozity naší a francouzské mládeže a posoudit tak míru odlišnosti stavu a vývoje religiozity v navzájem rozdílných společnostech. Na závěr chci vyzvednout zejména studii Y. Lamberta, jeho doporučení zkoumat náboženství jako jeden z pólů širší symbolické roviny. Vyjádřil tím logický následek sekularizace společnosti a restrukturalizace symbolické roviny, kdy náboženství se stalo jen jednou ze symbolických identifikací mezi ostatními.

Symposium „Funkční analýza v sociologické práci“

Ve dnech 14.–16. listopadu 1989 se v Moravském Krumlově sešlo 32 československých sociologů na sympoziu, které společně připravily sekce metod a technik Československé sociologické společnosti při ČSAV a metodologická sekce Slovenské sociologické společnosti při SAV. Garantům akce Soně Szomolányiové (FF UK Bratislava) a Martinu Potůčkovi (VŠE Praha) se podařilo připravit pro sympodium sborník s deseti příspěvky, který měli účastníci předem k dispozici. Ačkoliv neobsahoval všechna vystoupení, přece jen přispěl k efektivnějšímu jednání sympozia. Jednání bylo rozděleno do čtyř půldenních bloků.

Úvodní vystoupení patřila teoretikům a bylo na škodu, že právě texty jejich vystoupení neměli účastníci předem k dispozici. Miloslav Petrušek (ÚFS ČSAV Praha) v úvodu svého výkladu o *historickém vývoji pojetí funkce a funkcionality v sociologickém myšlení* zdůraznil, že při uvažování o funkcionální metodě se nemůžeme vyvázat z toho, že tato metoda je spojena se svými teoretickými zdroji, s různými podobami funkcionalismu. Podrobněji vyloužil čtyři vývojové etapy tradičního sociálně antropologického a sociologického funkcionalismu – raný funkcionalismus (Radcliffe-Brown, Malinowski), klasický (Parsons), revidovaný či systematizovaný (Merton) a tzv. skrytý (kryptofunkcionalismus), charakterizoval základní oblasti aplikací funkcionální analýzy (deviantní chování, teorie referenčních skupin, teorie sociální stratifikace) a načrtl další vývojové tendence funkcionální analýzy a teorie. Na jeho vystoupení navázala Soňa Szomolányiová výkladem páté vývojové etapy – *neofunkcionalismu*, který se v 80. letech stal spíše širokou intelektuální iniciativou, než novou propracovanou a koherentní teorií. Podrobněji se pak věnovala zejména neofunkcionální revizi teorie diferenciacie (teorie sociální změny). V teoretickém bloku dále vystoupilo několik účastníků, kteří pro sborník připravili „problémově orientované“ texty, jejichž příspěvky se však vyznačovaly zajímavým a inspirujícím přesahem do teorie. Tak v pojetí Miloše Kalába (*Výzkumný ústav pedagogický Praha*) je funkční analýza společenských jevů vázána na pojetí společnosti jako funkčního systému, tj. autoreglativního systému s cílovým chováním. Nejvíce polemických reakcí vyvolala jeho terminologická inovace – zavedení pojmu pozitivní (resp. negativní) disfunkce, k němuž došel na základě úvahy, že v závislosti na změnách vnitřního a vnějšího prostředí se mění uspořádání a cílová orientace společenského systému jako celku a mění se také funkční význam jednotlivých společenských procesů i diachronně, tj. že z dialektického hlediska je funkčnost takovou proměnou, která může v různých strukturálních a časových souvislostech nabývat různých hodnot. Petr Kunst (ÚFS ČSAV Praha) se v teoretickém výkladu ke svému příspěvku *Řídící funkce společnosti* věnoval pojetí společenského řízení jako sociální funkce, pojetí společenského řízení jako jedné ze základních existenčních funkcí společnosti. Řízení v tomto smyslu chápe jako účelový komplex činností, vztahů a věcí přispívajících specifickým způsobem k přežívání a rozvoji lidské společnosti, což je chápání vcelku obecně přijímané. Problémy se objevují až při dekompozici integrální řídící funkce společnosti, při vymezování dílčích funkcí, což bylo téma následující – speciální – části jeho příspěvku. Martin Potůček pak s využitím teoretických východisek svého článku *Funkční analýza odvětví – teoretická východiska, praktické aplikace* polemizoval se dvěma úvodními teoretickými vystoupeními. Ve svém pojetí funkce klade důraz na to, co je „mezi jednotlivcem a společností“, a to jsou potřeby. Funkcí tedy rozumí „upevněné, cyklicky se opakující, velmi často institucionálně zabezpečené uspokojování určitých potřeb společenského subjektu...“. V odpovědi na otázku, jak má být analýza funkcí včleněna do celého proudu společenskovo-vědního poznání, se přiklání ke koncepci M. S. Kagana, vycházející z představy o spojení předmětné, funkční a procesuální roviny zkoumání. Tuto koncepci poznávacího kontextu funkční analýzy Potůček označuje jako kontextuálně aplikovanou funkční analýzu a ilustruje ji srovnáním jejích poznávacích konsekvencí se třemi myšlenkovými pilíři tradičního strukturálního funkcionalismu.

Ivo Možný (FF UJEP Brno), který zahájil blok jednání věnovaný uplatnění funkční analýzy na různé sociální problémy, hned v úvodu svého textu *Čertovo kopytko funkční analýzy rodiny* zdůrazňuje, že na sympodium nepřináší příspěvek k funkční analýze rodiny, nýbrž přichází s kritickým zamyšlením „nad

teorii rodiny, která se při pokusu o vysvětlení rodinného systému a jeho místa v sociálním systému naší společnosti opírala právě o funkční analýzy rodiny“. Jeho příspěvek, mimochodem brilantní z hlediska myšlenek i jazyka, je tak vlastně funkční analýzou funkcionální analýzy rodiny či metateoretizováním o teorii rodiny. . . a také pokusem o rekonstrukci jiné, alternativní interpretace rodiny, která funkčním přístupem k analýze rodiny konkuruje. Tato teorie, v níž je rodina konečným cílem, finální hodnotou, nebyla u nás formulována, je však reálným protipólem teleologického apriorismu funkčního chápání rodiny, podle něhož tu rodina není „sama pro sebe“, ale vždycky zároveň slouží společnosti jako nezastupitelný sociální instrument. Na Možného vystoupení vhodně navázal Ladislav Rabušic (FF UJEP Brno) příspěvkem *K manifestním a latentním funkcím československé populační politiky*. Mertonovo rozlišení latentních a manifestních funkcí, které dále rozvíjeli Popper, Boudon, Sztompka aj., se mu jeví jako produktivní při nahlížení na naši populační politiku. Její otevřeně hlásanou, manifestní funkcí je podle Rabušice pomáhat mladým rodinám a dětem v nich, skrytou (resp. skrytě očekávanou) funkcí je pronatalitní politika. Podrobněji se pak zabýval negativními souvislostmi této politiky, zejména v kontextu nutného procesu modernizace naší společnosti.

Marie Čermáková (ÚFS ČSAV Praha) ve svém vystoupení *Funkční analýza výchovně vzdělávací soustavy* upozornila na fakt rozštěpení „času“ ve škole na vzdělávání a výchovu a položila si otázku funkce výchovně pojatých předmětů. Ukázala na neschopnost našeho školství kumulovat vyučovací předměty s cílem zvýšit jejich vzdělávací „náboj“, zejména však na skutečnost, že cílem výchovy je přizpůsobení dítěte, jeho indoktrinace. V diskusi se sice objevilo upozornění, že kvůli tomu, čím jsme reálně naplnili výchovu, nelze výchovu samu ztrácovat, nicméně vystoupení M. Čermákové bylo přínosné již pro otevřené pojmenování situace v našem školství. Na její vystoupení navázal Oldřich Šiška (státní podnik Křižík Praha) příspěvkem *Aplikace funkční analýzy ve výchovně vzdělávacím systému podniku*. Hovořil o výchově a vzdělávání dospělých v podnicích a o výsledcích výzkumu využívání (resp. nevyužívání) kvalifikace středoškoláků a vysokoškoláků. Ivan Dianiška (Kabinet teorie vědy a prognóz VS SAV Bratislava) ve vystoupení *Funkce funkční analýzy při výzkumu nefungujících sociálních systémů* upozornil na nosnost funkční analýzy vědy v naší společnosti. Přesto, že funkční analýza vědy není ve světové sociologii již dávno tou nejaktuálnější orientací, v našich podmínkách, charakterizovaných zejména chybějící samoregulací vědy, je zřejmá její smysluplnost a funkčnost.

V úvodu třetího půldne dostal slovo opět Miloš Kaláb, tentokrát proto, aby komentoval speciální část svého textu ve sborníku *Funkční analýza výchovně vzdělávacího procesu*. Ačkoliv název sám je téměř shodný s názvem příspěvku Marie Čermákové, pojednává Kaláb o něčem poněkud odlišném. Zabývá se jednotlivými funkcemi, které plní výchovně vzdělávací proces ve vztahu ke společenskému systému (jde o funkci kulturační, profesionalizační, socializační a personalizační). V prezentované podobě jde tedy spíše o určitou „systematizaci“ funkcí, než o identifikaci problémů ve výchovně vzdělávací soustavě s pomocí funkční analýzy, ačkoliv v závěru svého textu autor píše i o možnostech funkční analýzy významu jednotlivých vyučovacích předmětů apod. Příspěvek Anny Pospišilové *Výsledky funkční analýzy u objektu odvětví* pojednával o historii projektu budování ASR pro všechna odvětví ČSSR. Předpokladem úspěšnosti projektu byla mj. identifikace obsahu pojmu „odvětví“ a věcná charakteristika tohoto sociálního jevu, což umožnila právě funkční analýza. Věra Lapáčková (VÚT Praha) se ve svém příspěvku *Společenské funkce vrcholového sportu* pokusila odpovědět na otázku, které potřeby „společnosti jako celku“ jsou uspokojovány vrcholovým sportovcem. V diskusi k jejímu vystoupení však byly oprávněně vysloveny požadavky zkoumat také disfunkce vrcholového sportu a odhalovat jeho latentní funkce.

Na vystoupení Věry Lapáčkové tematicky navazoval příspěvek Martina Potůčka přednesený v rámci posledního půldne jednání. Potůček navázal na své teoretické vystoupení a demonstroval aplikaci funkční analýzy na oblast tělesné kultury a zdravotnictví. Na jeho příspěvku je sympatické to, že nekončí výčtem funkcí uvedených „odvětví“, ale reflektuje také teoretické a metodologické otázky spojené s aplikací funkční analýzy, zejména na rozsáhlé oblasti sociálního života. Charlotte Kadavá (Ústav ekologie průmyslové krajiny ČSAV Ostrava) rozdělila své hutné vystoupení do dvou částí, spojených ovšem společným tématem životního prostředí. Nejprve pojednala o vztahu rodin k přírodním a kulturním prostředí a seznámila s některými výsledky výzkumu provedeného k tomuto tématu v Severomoravském kraji. V druhé části vystoupení odpovídala na otázku po funkcích tisku ve vztahu k ekologickým aspektům způsobu života na základě výsledků obsahové analýzy okresního a krajského tisku Severomoravského kraje za léta 1971–1988. Martin Bútor (Psychiatrická léčebna Pezinok) připravil pro sborník brilantní

príspevek *Funkce alkoholu a pozadí protialkoholických úsilí*. Ten se stal odrazovým můstkem pro stejné brilantní vystoupení na téma funkcí alkoholu, prohibice a protialkoholních úsilí v jednotlivých fázích historického vývoje SSSR. Tyto fáze označil jako „revoluce na vzestupu“, „revoluce vítězná a vládnoucí“, „revoluce zkorumpovaná“ a „revoluce obrozovaná“ (neboli perestrojka). U posledního období pak konkrétně charakterizoval eufunkce a disfunkce protialkoholního úsilí, kdy podle jeho názoru disfunkce zřetelně převažují. I tak ovšem abstinentské hnutí sovětské perestrojky potvrzuje všeobecný poznatek, že organizované protialkoholní úsilí je typické pro sociální hnutí, která jsou na vzestupu.

Závěr semináře patřil opět „teoretikům“, kteří se pokusili o shrnutí a náměty na budoucí práci. S. Szomolányiová upozornila především na rizika funkcionální analýzy, její samoúčelné uplatňování, nebezpečí ustrnutí na normativní rovině a klasifikacích, které jsou jen jedním stádiem její aplikace. Zdůraznila nutnost začlenění funkcionální analýzy do problémového rámce. S funkcionální analýzou je třeba pracovat jako s jednou sociologickou metodou z řady dalších, jako s metodou, která je integrální součástí metodologické výbavy sociologie a která je stejně legitimní jako metody jiné. S jistou lítostí konstatovala, že při uvažování o funkcionální analýze zapomináme na český funkcionalismus, představovaný I. A. Bláhou a J. L. Fischerem. M. Petrusek se ve svém hodnocení sympozia pokusil odpovědět na otázku, „co dále“. Upozornil na širší teoretické souvislosti diskuse o funkcionální analýze, která by měla být součástí diskusí o životnosti jiných dříve módních teorií, jako je strukturalismus, behaviorismus, psychoanalýza, pozitivismus atd. Pro naši sociologii se jeví jako vysoce potřebné věnovat v návaznosti na diskuse sympozia o funkcionální analýze pozornost následujícím tématům: zhodnocení formalizované podoby funkcionální analýzy, tak jak je známa již od 60. let, a studium jejího dalšího vývoje; seznámení se s tím, jak jsou pojmy funkcionální analýzy redefinovány v soudobé sociologii; rozbor vztahu funkcionální analýzy a obecné teorie systémů; znovu se v souvislosti s funkcionální analýzou vrátit k diskusím o nominalismu a realismu v sociologii; věnovat se problémům výstavby sociologické teorie. M. Potůček ve svém závěrečném vystoupení s potěšením konstatoval, že symposium nepochybně koncept funkce a naopak prokázalo jeho smysluplnost v sociologické práci. Zároveň ovšem odhalilo řadu problémů v souvislosti s aplikací funkční analýzy.

Symposium se vyznačovalo velmi otevřeným a věcným jednáním. Jeho součástí byla také neformální večerní diskuse o *sociálních funkcích a fungování sociologie v naší společnosti*, kterou moderoval M. Bútor. V diskusi byl prezentován příspěvek Martina Bútory a Zory Bútorové *Kulturotvorná funkce sociologie v reflexi slovenské literární obce*, seznamující s nepřilíh lichotivými výroky slovenských literátů o naší sociologii. V rámci oficiálního jednání sympozia i řady neformálních diskusí byla otevřeně identifikována řada problémů naší společnosti, které byly veřejně pojmenovány až po 17. listopadu. Sociologové si v Moravském Krumlově udělali čas také na prohlídku Slovenské epopeje Alfonse Muchy, instalované v místním zámku a projevíli vzácný smysl pro humor, když před tím vyslechli úvahu M. Petruska, která byla „pokusem o aplikaci funkcionální analýzy“ na toto tolik diskutované dílo českého maliřství.

Mám-li možnost hodnotit jednání sympozia s určitým odstupem, chci za sebe konstatovat, že bylo mimo jiné potřebným krokem k znovuoživení diskusí o podstatných otázkách sociologické teorie a metodologie. Zároveň ale mnohé diskuse na sympoziu odkryly slabá místa v našem sociologickém vzdělání a mezery v teoretickém a obecně metodologickém sociálním zázemí. To má přímou souvislost s tím, že nám chybí (kromě jiného) překlady, například zrovna klasického díla Mertonova, které leží 20 let v nakladatelství Academia. Symposium ale také ukázalo, že zájem o teoretické, obecně metodologické a dokonce metateoretické analýzy je živý nejen mezi „akademickými sociology“. Jde přirozeně vždycky o to, jaká teorie, jaká metodologie a jakou formou je sociologické veřejnosti prezentována. Moravskokrumlovské symposium bylo jedním z prvních kroků k realizaci ideje teoreticky pluralitní sociologie – příznačně uskutečněným doslova v předvečer listopadových událostí.

Slovník sociologických termínů

(Slovar' sociologičeskich terminov)

V ruském jazyce. Díl I., písmena A, B, V.

Redakční kruh: N. Genov, L. Jonin, A. Kretschmar, R. Růžicka, A. Jasińska-Kania.

Díl II. G, D, Je, Ž, Z.

Redakční kruh: A. Kretschmar, A. Jasińska-Kania, R. Růžicka, Z. T. Golenkova, A. D. Kovalev, Z. P. Kostomachina, G. V. Osipov, Je. D. Rutkevič.

Vydavatel: Polská akademie věd, Ústav filozofie a sociologie, Varšava 1989, 1990.

Slovník je zpracován v rámci mnohostranné spolupráce akademií věd. Díly obsahují každý 250–300 termínů z oblasti sociologie a dalších společenských věd (psychologie, fyziologie, demografie, matematické statistiky atd.), které jsou součástí jazyka sociologů. Slovníková hesla jsou uvedena v abecedním pořádku, obsahují etymologii termínů, jejich stručná vymezení, ekvivalenty v angličtině, bulharštině, češtině, francouzštině, němčině a polštině, a také bohatý systém odkazů.

Slovník je určen sociologům a studentům sociologie, vědeckým pracovníkům ve společenských vědách, pedagogům, překladatelům sociologické literatury a vůbec všem, kdož sledují vývoj současných názorů na společnost a nechtějí ztrácet ze zřetele jevy, které jsou předmětem sociologie.

Další díly slovníků se připravují. Slovník je možné objednat na adrese „Ars Polona“ 00-688 Warszawa, ul. Krakowskie Przedmieście 7. Pro polské čtenáře vyřizuje objednávky přímo Instytut Filozofii i Sociologii Polskiej Akademii Nauk, Dział Wydawnictw, 00-330 Warszawa, ul. Nowy Świat 72, kam lze zasílat též připomínky a doporučení pro další práci na slovníku.

Richard Růžicka

Balír M.: Zařízení předškolní péče a výchovy v ČSR

Praha, Český statistický úřad 1990.

Publikace *Zařízení předškolní péče a výchovy v ČSR* obsahuje časové řady o vývoji mateřských škol v Česku od roku 1881 do roku 1988, o jeslích od roku 1948 a o dětských útlucích od roku 1951 do současnosti. Publikace je druhým svazkem plánované edice retrospektivních časových řad českého školství. Prvý svazek z roku 1987 byl věnován základnímu školství od roku 1870. Oddíl o mateřských školách se člení na období 1881–1944 a 1945–1988. U zrodu mateřských škol stály veřejné orgány, ale také Ústřední Matice Školská. Před první světovou válkou plnily mateřské školy v národnostně smíšených oblastech českých zemí i národně politickou funkci, bránice odnárodňování dětí v prostředí, kde český živel byl majorizován sociálně i národnostně. Tabulky sestavené z různých, ne vždy kompletních pramenů zahrnují maximálně dostupný věcný detail o počtu zařízení (ústavů, oddělení, tříd, počtu dětí, personálu aj.) v úhrnu za české země. Územní detail nemohl být do publikace zahrnut. Obohacení informací představují výpočtové ukazatele buď intenzity jevu, nebo strukturální hodnoty. Máme možnost sledovat předškolní zařízení z hlediska druhu ústavů, podle vydržovatelů zařízení, počet dětí podle jejich národnosti a zařízení podle vyučovacího jazyka, podle věkových skupin, personál podle kvalifikace. Časová řada jeslí (1948–1987) je tříděna podle jejich charakteru (územní, závodní), rovněž tak počet míst v jeslích. Podíl dětí zapisovaných do jeslí se pohybuje kolem 18 % jedinců exponovaných ročníků 0–2letých dětí. Přehled o dětských útlucích (1951–1988) je člení na stálé a sezónní, a to spravované školskými správami, závody nebo družstvy.

Druhý svazek retrospektivních dat věnovaný předškolním zařízením bude představovat vlastně úvodní informace pro celý soubor publikací zaměřený na vývoj školství v Česku. V tisku je 2. doplněné vydání publikace *Základní školství v ČSR. Retrospektiva let 1780–1986*. Připravují se svazky věnované našemu střednímu školství a vysokým školám. O jejich významu pro studium vývoje české kultury a české společnosti není nutno se dále zmiňovat.

Vladimír Šrb

ARTICLES

<i>Hámpel M. – Charvát F. – Pavlík Z.</i> : La société et l'organisation de la réalité (Part I)	345
<i>Drbohlav D.</i> : Motivation de migration à la préférence régionale et celle de résidence des habitants dans la littérature tchécoslovaque et étrangère	358
<i>Petrusek M.</i> : Controverse au sujet de la théorie de structuration d'Anthony Giddens dans la sociologie occidentale	375
<i>Keller J.</i> : Problème du pouvoir dans l'oeuvre de A. Giddens et R. Collins	392

RUBRIQUE METHODOLOGIQUE

<i>Řeháková B.</i> : L'analyse des tables symétriques	402
<i>Boguszak M. – Matějů F.</i> : Sur l'application de la Classification internationale standardisée des occupations (ISCO) dans la sociologie tchécoslovaque	418

DES RECHERCHES EMPIRIQUES

<i>Rezková M. – Čermáková M.</i> : Recherches sociologiques et l'instruction publique	449
---	-----

COMPTES RENDUS

<i>Librová H.</i> : J. Cettl – S. Hubík – J. Šmajs, Příroda a kultura (La nature et la culture)	456
<i>Karola J.</i> : Un lexique polonais de la science de religion – Leksykon religioznawczy (Lexique de la science de religion)	458
<i>Měchurová H.</i> : La jeunesse française et la religion	461

RAPPORTS ET INFORMATIONS

<i>Miltová A.</i> : Le symposium „Analyse fonctionnelle dans les travaux sociologiques“	464
---	-----

ANNOTATIONS

SOCIOLOGICKÝ ČASOPIS. Vydává Ústav pro filozofii a sociologii, ČSAV, Jilská 1, 110 00 Praha 1, telefon 23 19 115, v ACADEMII, nakladatelství Československé akademie věd, Vodičkova 40, 112 29 Praha 1. – Rozšiřuje PNS. Informace o předplatném podá a objednávky přijímá každá administrace PNS, pošta, doručovatel a PNS-ÚED Praha, ACT Kafkova 19, 160 00 Praha 6, PNS-ÚED Praha, závod 02, Obránců míru č. 2, 656 07 Brno, PNS-ÚED Praha, závod 03, Gottwaldova 206, 709 90 Ostrava 9. Objednávky do zahraničí vyřizuje PNS-ústřední expedice a dovoz tisku Praha, administrace vývozu tisku, Kovpakova 26, 160 00 Praha 6. Návštěvní dny: středa 7,00 – 15,00 hodin, pátek 7,00 – 13,00 hodin. – Vychází šestkrát ročně. Cena jednotlivého sešitu Kčs 16,-, roční předplatné Kčs 96,-. Objednávky ze socialistických zemí vyřizuje ARTIA, Ve Smečkách 30, 111 27 Praha 1. – Tiskne PRESSART, s. p., Sámova 12, 101 46 Praha 10.

Distribution rights in the western countries: Kubon & Sagner, P. O. Box 340 108 D-8000 München 34, GRF. Annual subscription: Vol. 25; 1989 (6 issues) DM 136,- excl. postage.

Contents No. 5/1990

ARTICLES

<i>Hampl M. – Charvát F. – Pavlík Z. : Society and Organization of Reality (Part I)</i>	345
<i>Drbohlav D. : Migrational Motivation of the Population's Regional and Settlement Preference in Czechoslovak and Foreign Literature</i>	358
<i>Petrusek M. : Controversy about the Theory of Structuralization of Anthony Giddens in Western Sociology</i>	375
<i>Keller J. : Problem of Power in the Work of A. Giddens and R. Collins</i>	392

METHODOLOGICAL COLUMN

<i>Řeháková B. : Analysis of Symmetrical Tables</i>	402
<i>Boguszak M. – Matějů F. : On Applying the International Standard Classification of Occupations (ISCO) in Czechoslovak Sociology</i>	418

FROM EMPIRICAL RESEARCHES

<i>Rezková M. – Čermáková M. : Sociological Research and the Educational System</i>	449
---	-----

REVIEWS

<i>Librová H. : J. Cetl – S. Hubík – J. Šmajs, Příroda a kultura (Nature and Culture)</i>	456
<i>Karola J. : Polish Encyclopaedia of the Science of Religion – Leksykon religioznawczy (Encyclopaedia of the Science of Religion)</i>	458
<i>Měchurová H. : French Youth and Religion</i>	461

NEWS AND INFORMATION

<i>Miltová A. : The Symposium "Functional Analysis in Sociological Work"</i>	464
--	-----

ANNOTATIONS

Inhalt Nr. 5/1990

ABHANDLUNGEN

<i>Hampl M. – Charvát F. – Pavlík Z. : Die Gesellschaft und Organisierung der Realität (Teil I)</i>	345
<i>Drbohlav D. : Migrationsmotivierung der Regional und Siedlungspräferenz der Bevölkerung in der tschechoslowakischen und ausländischen Literatur</i>	358
<i>Petrusek M. : Streit um die Strukturtheorie von Anthony Giddens in der westlichen Soziologie</i>	375
<i>Keller J. : Das Problem der Macht in A. Giddens und R. Collins Werk</i>	392

METHODOLOGISCHE RUBRIK

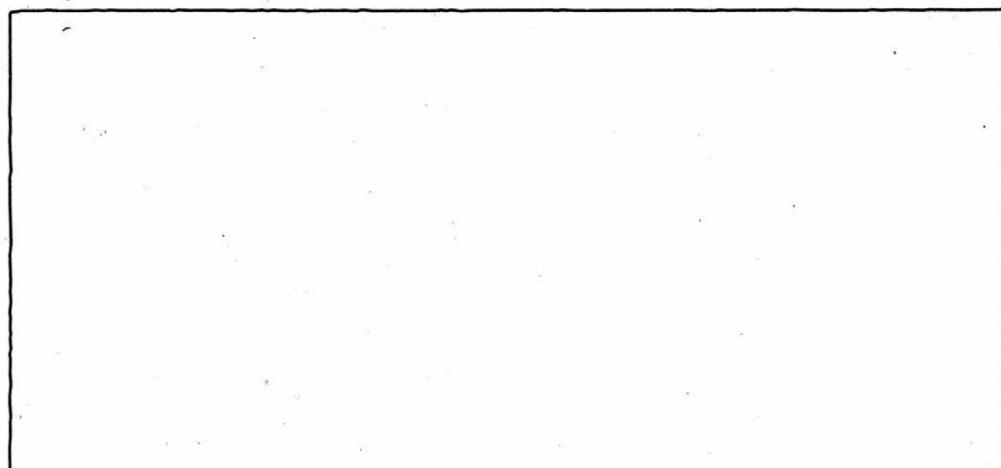
<i>Řeháková B. : Analyse der symmetrischen Tafeln</i>	402
<i>Boguszak M. – Matějů F. : Zur Verwendung der Internationalen Standardklassifikation der Berufe (ISCO) in der tschechoslowakischen Soziologie</i>	418

AUS EMPIRISCHEN ERFORSCHUNGEN

<i>Rezková M. – Čermáková M. : Soziologische Erforschung und das Schulwesen</i>	449
---	-----

REZENSIONEN

<i>Librová H. : J. Cetl – S. Hubík – J. Šmajs, Příroda a kultura (Natur und Kultur)</i>	456
<i>Karola J. : Ein polnisches Lexikon der Religionswissenschaft – Leksykon religioznawczy (Lexikon der Religionswissenschaft)</i>	458
<i>Měchurová H. : Französische Jugend und Religion</i>	461

NACHRICHTEN UND INFORMATIONEN

Miltová A. : Das Symposium „Funktionalanalyse in der soziologischen Arbeit“ 464

ANNOTATIONEN

Содержание № 5/1990

СТАТЬИ

- Гампль М., Харбат Ф., Павлик З. : Общество и упорядочение реальности (часть II). 345
 Дрбоглав Д. : Миграционные мотивации предпочтения регионов и усадеб населением
 в чехословацкой и зарубежной литературе 358
 Петрушек М. : Спор о теории структурирования Антони Гидденса в западной социологии. . . 375
 Келлер Й. : Проблема власти в творчестве А. Гидденса и Р. Коллинса 392

МЕТОДОЛОГИЧЕСКАЯ РУБРИКА

- Ржегакова Б. : Анализ симметрических таблиц 402
 Богушак М., Матею П. : К использованию Международной стандартной классификации
 профессий (ISCO) в чехословацкой социологии 418

УЗ ЭМПИРИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЙ

- Резкова М., Чермакова М. : Социологические исследования и просвещение 449

РЕЦЕНЗИИ

- Либроза Х. : Й. Цетль, С. Губик, Й. Шмайз, Природа и культура 456
 Карола Й. : Польский лексикон религионистики (Leksykon religioznawczy) 458
 Мехурова Х. : Французская молодежь и религия 461

СООБЩЕНИЯ И ИНФОРМАЦИЯ

- Мильтова А. : Симпозиум «Функциональный анализ в социологической работе». 464

АННОТАЦИИ